

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

**ÇAĞDAŞ DÖNEMDE
MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHI
(FIKHÜ'L-EKALLİYYÂT)
TARTIŞMALARI**

Yüksek Lisans Tezi

MERVE SENA HASDEMİR

İstanbul 2016

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

ÇAĞDAŞ DÖNEMDE
MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHI
(FİKHÜ'L-EKALLİYYÂT)
TARTIŞMALARI

Yüksek Lisans Tezi

MERVE SENA HASDEMİR

DANIŞMAN
DOÇ. DR. ERTUĞRUL BOYNUKALIN

İstanbul 2016

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı İSLAM HUKUKU Bilim Dalı TEZLİ
YÜKSEK LİSANS öğrencisi MERVE SENA HASDEMİR'nin ÇAĞDAŞ DÖNEMDE
MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHI (FIKHÜ'L-EKALLİYYÂT) TARTIŞMALARI adlı tez
çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 15.06.2016 tarih ve 2016-21/23 sayılı kararıyla
oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ...30...../...06...../.....2016.....

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Doç. Dr. ERTUĞRUL BOYNUKALIN	
2.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. İSMAİL CEBECİ	
3.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. ALİ AYTEN	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı: Merve Sena Hasdemir

Ana Bilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri

Programı: İslâm Hukuku

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ertuğrul Boynukalın

Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans, Haziran 2016

Anahtar Kelimeler: azınlık, dâr, maslahat, zaruret, ihtiyaç, teysir

ÖZET

ÇAĞDAŞ DÖNEMDE MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHI (FIKHÜ'L-EKALLİYYÂT) TARTIŞMALARI

Müslüman azınlıklar fikhî, gayrimüslim hâkimiyetindeki ülkelerde yaşayan müslümanların karşılaştığı problemlere İslâm hukuk usulüne dayanarak çözüm bulma yöntemidir. Bu çalışmada müslüman azınlıklar fikhî (fikhü'l-ekalliyyâtî'l-müslime) etrafındaki tartışmaların ortaya konması amaçlanmıştır. Çalışma ilgili konunun teorik boyutu ile sınırlandırılmıştır. Çalışmada azınlık fikhî tali meselelerinden örneklendirme yapılmış olmasına rağmen herhangi birini çözüme kavuşturmak iddiası yoktur. Çalışmada azınlık fikhî ile ilgili teorik tartışma -üç dilde- kitaplar, makaleler, dergi ve gazete yazıları, uzmanlık tezleri, istatistiksel araştırmalar, raporlar, internet siteleri dikkate alınarak özetlenmiştir. Çalışma sonucunda müslüman azınlıklar fikhînin koordinatları ve işletim sistemi net bir şekilde ortaya konmuştur.

GENERAL KNOWLEDGES

Name and Surname: Merve Sena Hasdemir

Field: Theology

Programme: Islamic Law

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Ertuğrul Boynukalın

Degree Awarded and Date: Master - June 2016

Keywords: minority, land, maslaha (public interest), necessity, requirement, taysîr (facilitating fiqh)

ABSTRACT

DEBATES ON MUSLIM MINORITIES LAW (FIQH AL-AQALLIYYĀT) IN THE CONTEMPORARY AGE

Fiqh al-aqalliyyāt is a method to find a way out for problems which Muslims living in non-Muslim countries encounter with, based on sources of fiqh. The purpose of this study is to shed light on debates about *fiqh al-aqalliyyāt* (fiqh of muslim minorities) in the contemporary age. The study has been limited with the theoretical dimension of the related issue. Despite some exemplifications given related to secondary issues, none of exemplifications does not pretend to put forward exact solution. In this study the theoretical debate has been summarized in reference to books, articles, magazine and newspaper articles, dissertations, statistical datas, and websites that related to *fiqh al-aqalliyyāt* in three different languages. As a result coordinates of *fiqh al-aqalliyyāt* and its law system have been presented explicitly.

TEŞEKKÜR

Bu tezin hazırlanması için her aşamada yardımcı olan danışmanım Doç. Dr. Ertuğrul Boynukalın'a, tavsiyeleri ile çalışmamı kolaylaştıran Yrd. Doç. Dr. Eyyüp Said Kaya'ya, ilgili başlıkta kaynak bulmama yardımcı olan TDV Uzmanı Mustafa Bülent Dadaş'a, kafamda soru işaretleri oluşturarak farklı hususlara dikkat etmemi sağlayan Doç. Dr. İsmail Cebeci'ye, hazırlamış olduğu doktora tezini istifademe sunan Dr. Muammer Arangül'e, sağladığı huzurlu çalışma ortamı ve zengin kaynakları ile süreci hızlandıran TDV-İSAM kütüphanesi ve çalışanlarına -özellikle her türlü desteğini hissettiren Ekrem Arslan'a-, akademik araştırma çabamı destekleyen TÜBİTAK'a teşekkür ederim. Ayrıca tezin son okumasını yaparak katkıda bulunan Abdullah Taha Orhan ve Sümeyye Sevinç'i şükranla anmak isterim.

Son olarak tez sürecime yakinen şahit olarak desteklerini esirgemeyen aileme, ananeme ve dedeme, istişare ve motivasyon takviyesi ile varlıklarını hissettiren AYP yoldaşlarıma şükranlarımı ifası gerekli bir borç bilir, bu çalışmanın şahsım adına yüz akı olabilmesini temenni ederim.

Merve Sena Hasdemir

Üsküdar, 2016

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
I. KONUNUN ÖNEMİ.....	1
II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU.....	4
III. KAYNAK VE LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ.....	5
A. KLASİK FIKIH ESERLERİ	5
B. ÇAĞDAŞ ÇALIŞMALAR	8
1. TÜRKÇE LİTERATÜR.....	8
2. ARAPÇA LİTERATÜR.....	11
3. İNGİLİZCE LİTERATÜR	17

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNİN

TERİMLEŞMESİ VE HUKUK SİSTEMLERİNDEKİ YERİ

I. AZINLIK KAVRAMI	27
II. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHI KAVRAMI VE TERİMLEŞMESİ	32
III. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHI KAVRAMINA YÖNELİK TUTUMLAR..	34
VI. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNİN GELİŞİMİ.....	37
A. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHI İLE İLGİLİ KURUMLAR	38
1. İSLÂM FIKIH AKADEMİSİ (مجمع الفقه الإسلامي الدولي).....	38
2. İSLÂM FIKIH AKADEMİSİ DÜNYA İSLÂM BİRLİĞİ (رابطة العالم الإسلامي)	39
3. HİNDİSTAN İSLÂM FIKIH AKADEMİSİ (مجمع الفقه الإسلامي الهندي)	40
4. AVRUPA FETVA VE ARAŞTIRMA KONSEYİ (المجلس الأوروبي للإفتاء والبحوث)	41
5. DÜNYA MÜSLÜMAN ÂLİMLER BİRLİĞİ (الاتحاد العالمي لعلماء المسلمين)	43
6. AMERİKA İSLÂM HUKUKÇULARI BİRLİĞİ (مجمع فقهاء الشريعة بأمريكا).....	44
7. KUZEY AMERİKA FIKIH KONSEYİ (FCNA)	44
B. ŞERİAT MAHKEMESİ ÖRNEĞİ: MÜSLÜMAN TAHKİM KURULU	44
C. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHI İLE İLGİLİ AKADEMİK ÇALIŞMALAR... ..	46

V. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNİN İSLÂM HUKUKU VE MODERN HUKUK DALLARIYLA İLİŞKİSİ	47
A. İSLÂM HUKUK DALLARI İLE İLİŞKİSİ	47
1. USUL	47
2. FÜRÜ	48
3. KAVÂİD-İ FİKHİYYE	49
B. MODERN HUKUK İLE İLİŞKİSİ	49
1. ULUSLARARASI HUKUK VE AZINLIK HAKLARI	49
2. YABANCILAR HUKUKU	50
3. KANUNLAR İHTİLAFI	51
4. HUKUKİ ÇOĞULCULUK	52
VI. İSLÂM HUKUKUNDA MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNİN YERİ	54
A. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNİN MAHİYETİ	54
B. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNİN AYIRICI ÖZELLİKLERİ	55
C. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNE YÖNELİK ELEŞTİRİLER	58
VII. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİ İLE GAYRİMÜSLİM ÜLKE KANUNLARI İLİŞKİSİ	61

İKİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİ:

TEMELLER, HEDEFLER VE SORUNLAR

I. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNE HÂKİM İLKELER	68
II. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNE HÂKİM KAVRAMLAR	74
A. DÂR	75
B. MASLAHAT - MAKÂSİD	78
C. ZARURET	80
D. İHTİYAÇ	83
E. TEYSİR (KOLAYLAŞTIRMA)	84
III. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNİN HEDEFLERİ	87
IV. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNİN İLGİLENDİĞİ SORUNLAR	88

SONUÇ	92
--------------------	-----------

BİBLİYOGRAFYA	95
----------------------------	-----------

KISALTMALAR

b.:	bin
bkz:	bakınız
bs.:	basım
cev.:	ceviren
DİA:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.:	editör
H.z.:	Hazreti
no.:	numara
s.:	sayfa
sy.:	sayı
thk.:	tahkik eden
thr.:	tahric eden
t.y.:	tarih yok
vd.:	ve diğerleri
y.y.:	yayın yeri yok
v.:	vefat tarihi (parantez içlerinde)

GİRİŞ

I. KONUNUN ÖNEMİ

Azınlık meselesi azınlıkların kendi içinde çeşitliliği sebebiyle, siyasetten sosyolojiye, hukuktan felsefeye sosyal bilimlerin hemen hepsinin ilgi alanına girmektedir. Öte yandan modern dönemde müslüman azınlıklar için hayat -nerede yaşandığı fark etmeksizin- daha karmaşık bir hal almıştır. Müslümanlar ekonomik, siyasi, güvenlik gibi pek çok farklı alanla ilişkili problemlerle karşı karşıyadır.

Müslümanların azınlık statüsünde yaşamakta oldukları ülkelerdeki problemlerini, İslâm hukuku çerçevesinde -içinde bulundukları siyasal ve toplumsal şartları da dikkate alarak- çözmeye odaklanan müslüman azınlıklar fikhı (fikhü'l-ekalliyyâtı'l-müslime) günümüz İslâm hukuku çalışmaları içerisinde özel bir çabayı temsil etmektedir. Gayrimüslim hâkimiyetindeki ülkelerde her geçen gün çeşitli sebeplerle artan müslüman sayısı, gerek müslüman gerek oryantalist araştırmacıları müslüman azınlıkların İslâm hukuku açısından durumunu araştırmaya yöneltmiştir.

Müslüman azınlıklar fikhı, gayrimüslim ülkelerdeki müslümanların durumunu dikkate alarak onların karşılaştıkları problemleri çözmeyi hedeflemektedir. Bu hedefi gerçekleştirmek için dayandığı İslâm hukuk felsefesi temelleri olduğu iddiasını taşımaktadır. İctihad çabası içeren her fikhî faaliyette olduğu gibi, azınlık fikhında da bu çabaya destek veren ve katkı sağlamaya çalışanlar kadar karşı çıkanlar da vardır. Bu çalışmada gayrimüslim bir ülkede yaşayan müslümanların iyi bir müslüman ve vatandaş olabilme hedeflerini gerçekleştirirken İslâm hukukunu yeniden yapılandırılması çerçevesinde geliştirilen azınlık fikhının teorik boyuttaki tartışmaları incelenmiştir. Ayrıca burada şunu belirtmekte fayda vardır; çalışmada “gayrimüslim ülke” ibaresi ile gayrimüslimlerin hâkimiyetindeki ülkeler kastedilmektedir. Öte yandan “azınlık fikhı” terimleşmesi ve eleştirileri, İslâm hukuku içerisindeki konumu, bölgesel koşullara ve farklı özelliklere uyarlanması hakkındaki tartışmalar özetlenmiştir. Söz konusu teorik tartışma, müslüman azınlıkların problemlerine çözüm bulmak amacıyla gayrimüslim ülkelerde yapılan kurumsallaşma faaliyetlerinden, temel konu ve sorunlarından veriler ile desteklenmeye çalışılmıştır.

20.yy başlarında farklı ülkelere çeşitli amaçlar ile gitme eğilimi artmıştır. Gayrimüslim ülkelere giden müslümanlar, gittikleri ülkelerin sistemlerine tamamen uyum sağlamak ve İslâmî kimliklerini korumak arasında kalmış, bu durum pek çok problemi beraberinde getirmiştir. Bu azınlıklar hangi bakımdan İslâm dünyasının bir parçasıdır? Bulundukları yerler, yabancı topraklar içinde belirsiz sınırları olan bir bölge midir? Bu müslüman azınlıkların İslâm dünyası ile ilişkileri nedir? Birbirinden tamamen farklı bölgelerde yaşayan müslümanlar arasında siyasi bir uyanış varsa, genel olarak “azınlık” halinde yaşayan müslümanların kaderi, sonu ne olacaktır?¹ Bu sorular arttırılabilir ancak İslâm dinine mensup bir topluluk hakkında konuşurken öncelikle şu soruya cevap verilmesi gerekmektedir: Müslümanlar “azınlık” statüsünde bulundukları, çeşitli kültürlerden ve farklı dinlerden olan toplumlarda nasıl ve neye göre hayatlarını sürdürmelidir?²

Bu gibi sorulara cevap bulma çabasının bir sonucu olarak, modern dönemin ihtiyaçlarına binaen gelişen azınlık fıkhi çalışmaları, bir müslümanın gayrimüslim bir ülkenin -İslâm hukuku ile çatışan- seküler kurallarına tâbi olmasının hangi şartlar dâhilinde mümkün olabileceği, bir müslümanın evliliğinin nasıl meşru kılınabileceği, boşanma fiilinin nasıl gerçekleştirileceği, gayrimüslim bir hanımın İslâm’a girdiği takdirde gayrimüslim eşi ile ilişkisi, gayrimüslim bir ülkede vatandaşlık alan bir müslümanın sorumlulukları, yine bu ülkede suç işlediği takdirde nasıl bir yaptırımın uygulanabileceği gibi sorulara cevap aramaktadır. Bu başlık altındaki problemler banka işlemleri, sigorta şirketleri, mortgage tipi akitler, haram gıda üreten ya da satılan yerlerde çalışmak, gayrimüslim bir ülkede ikamet edebilmek amacıyla vatandaşlık başvurusu yapmak (dolayısıyla bir ülkenin vatandaşı olmanın gerektirdiği siyasal partilere katılma, seçme-seçilme hakkı vb. faaliyetlerde bulunmak), nikâh ve talak akitlerinin gayrimüslim ülke kanunlarına göre düzenlenmiş olması gibi hayatın her alanında pek çok meseleyi içerisinde barındırmaktadır. Aslında klasik İslâm hukuku açısından bakıldığında bütün bu

¹ Seyyid Z Abidin, “Müslüman Azınlıkların Problemleri I”, *Müslüman Azınlıklar Dosyası*, çev. Ahmet Yalçın, İstanbul 1985, s. 16-18.

² Abidin, “Müslüman Azınlıkların Problemleri I”, s. 19. Wasif Shadid ve Sjoerd Van Koningsveld, “Gayrimüslim Yönetime Bağlılık: İslâm Fıkhiındaki Tartışmaların ve Bazı Modern İslâmcıların Görüşlerinin Analizi”, çev. Hacı Mehmed Günay, <http://www.usuldergisi.com/img/USL2004207-WShadidSVanKoningsveldHMGunay.pdf>, (erişim: 20.06.2016), s. 159-160.

sorunların temelinde gayrimüslim bir ülkede yaşamak bulunmaktadır. Nitekim klasik fıkıh eserlerinde konu ile ilgili olarak dâr ayırımına dikkat çekilmektedir.³

Azınlık fıkıhı hakkındaki temel iddia, onun Şâriin ilke ve hedeflerini gözeten, genel fıkıh içerisinde müslüman azınlıkların durumunu dikkate alan özel bir yöntem arayışı olduğudur. Modern araştırmacılar fıkıhın ilke ve hedeflerini modern dünyayı ve müslüman azınlıkların yaşadıkları bölgeleri gözeten felsefi bir yaklaşımla tekrar düşünerek özel bir fıkıh sahası geliştirilebileceğini savunmaktadır. Ancak buna karşılık azınlık fıkıhının gayri İslâmî durumları meşrulaştırma çabası olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır. Bu çalışma ile azınlık fıkıhı çerçevesindeki görüşler derli toplu bir şekilde ortaya konmaya çalışılacaktır. Öte yandan her ne kadar müslümanların Hindistan, Endülüs gibi 18.-19.yy'da azınlık konumuna düştüğü yerler olsa da bu durum çalışmamızın kapsamı dışında kalmakta, bu çalışma son dönem tartışmalarını ele almaktadır.

³ Jasser Auda, "Introduction Rethinking the Basic Premises of Islamic Law for Minorities", *Rethinking Islamic Law for Minorities: Towards a Western-Muslim Identity*, (ed. Jasser Auda), http://www.jasserauda.net/new/pdf/kamil_fiqh_alaqalliyyaat.pdf, (erişim: 04.10.2015), s. 2.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU

Bu çalışmada temel amaç, azınlık meselesine genel bir bakıştan sonra özel olarak müslüman azınlıkların İslâm hukukuna göre konumu ve tartışmalarının analiz edilmesidir. Konu ile ilgili kapsamlı bir literatür değerlendirmesi yapılarak alana katkı sağlanması da ikincil amaçlardandır. Öte yandan müslüman azınlıkların vatandaşlık, nikâh akdi, ticari ilişkileri gibi pratik problemleri ile ilgili herhangi bir çözüm ortaya konması amaçlanmamıştır. Dolayısıyla bu, başka çalışmaların konusudur.

Bu bağlamda öncelikle müslüman azınlıklar fikhî tartışmalarına kaynak teşkil edebilecek eserler -konu bakımından- durumlarına göre Arapça (klasik ve modern dönem), İngilizce ve Türkçe olmak üzere değerlendirilecektir. Bu kısımda ilgili eserler, makaleler, dergi yazıları, tezler, raporlar, sempozyumlar, internet siteleri incelemeye tabi tutulmuştur. Ancak azınlık fikhî kapsamına girerken, daha çok spesifik meseleleri içeren kaynaklar konunun sınırlandırılmasının dışında kaldığı için ayrıntılı şekilde değerlendirilmemiştir. Başka çalışmalarda yönlendirici olması faydasına binaen örnek olarak ismen zikredilmiştir. Kısaca literatür değerlendirmesinde amaç bir yandan bu çalışmanın literatür alanını belirlerken, diğer yandan bu tezin yapılma sebebinin ortaya konulmasıdır. İkincil olarak da bu alanda yapılacak olan çalışmalara yol göstericilik amaçlanmaktadır.

Birinci bölümde müslüman azınlıklar fikhının ortaya çıkışının anlaşılması için azınlık kavramı incelenecek, bu teoriye yönelik olumlu ve olumsuz tavırlar özetlenecek, eleştiriler analiz edilecektir. Azınlık fikhının ortaya çıkışının değerlendirilmesinin ardından bu fikhın gelişmesine katkı sağlayan faktörlerden bahsedilecektir. Sonrasında azınlık fikhının diğer ilim alanları ile ilişkisi belirtilerek ilim dalları arasında durduğu yer tespit edilmeye çalışılacak ve İslâm hukukundaki yeri ortaya konulacaktır.

İkinci bölümde ise azınlık fikhının oluşmasında İslâm hukuku ile bağlantı kurulan ilkeler, kavramlar ve yöntemler üzerinde durularak bunların azınlık fikhî ile ilişkisi netleştirilmeye çalışılacaktır. Bu noktada her bir fikhî ilke ve kavramın öncelikle klasikteki yeri zikredilip, kısaca değinildikten sonra müslüman azınlıklar

fikhî ile irtibatı belirtilecektir. Peşi sıra azınlık fikhının ortaya çıkmasına vesile olan fikhî sorunlar serd edilerek öne çıkan konulara değinilecektir.

III. KAYNAK VE LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Müslüman azınlıklar fikhını temelde teorik açıdan değerlendirmeyi hedefleyen bu çalışmanın başlıca kaynakları, müslüman azınlıklar fikhını temellendirmek amacıyla dâr, maslahat gibi kavramların işlevini gösterecek klasik eserler, ilgili konunun alt alanlarında kaleme alınmış Türkçe çalışmalar, Batı literatüründeki eserler, modern Arap Dünyasının yaklaşımlarının değerlendirilmesini sağlayan ve çoğunluğu makalelerden oluşan son dönem Arapça çalışmalardır. Bu bölüm tarihsel ya da tematik değil, müslüman azınlıklar fikhında önem derecesine göre ele alınmıştır.

A. KLASİK FIKIH ESERLERİ

Azınlık kavramı milliyetçilik akımlarının etkisi ile oluşan yeni bir kavram olduğu için klasik fıkıh eserlerinde bu kavrama doğrudan rastlanmamaktadır. Ancak başka ülkelerde yaşayan müslümanlar ile ilgili meseleler ya da İslâm hâkimiyetinde olan ve olmayan devletlerarasındaki ilişkileri ele alan bölümler çerçevesinde konuya klasik eserlerden bir dayanak bulunabilir.

İslâm hukukçuları müslümanların gayrimüslim bir toplum ile karşılaştıklarında dikkate alacakları tutum, siyaset, hukuk rejimini “siyer” terimi adı altında incelemiştir.⁴ Buna dayalı olarak fıkıh eserlerinin “Kitabü’s-siyer”, “Kitabü’l-cihad”, “Ahkâmu’l-muhâribîn” ve “Kitabü’l-cizye” gibi bölümlerde müslüman azınlıklar fikhî ile ilişkilendirilebilecek bahisler vardır. Bu alanda öne çıkan ancak günümüze tam olarak ulaşmayan İmam Muhammed eş-Şeybânî’nin (189) *Kitâbü’s-siyeri’l-kebîr* eseri İslâm devletler hukukunun temellendirilmesinde önemli bir noktadadır. Megazî alanında öne çıkan Vâkıdî’nin (207) *Kitabü’s-sîret*’i günümüze ulaşmasa da *el-Üm* içerisinde “Siyerü’l-Vâkıdî” şeklinde yer almaktadır.⁵ Serahsî’nin (483) Şeybânî’nin *Siyerü’l-kebîr* eserine yaptığı *Şerh*’inde⁶ darulharbe giren kişiye

⁴ Ahmet Yaman, “Siyer”, *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 316-319.

⁵ Yaman, “Siyer”, XXXVII, 318.

⁶ Ebûbekir Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Şerhü’s-siyeri’l-kebîr*, thk. Selahaddin el-Müneccid, I-V, Camitau’d-Devli’l-Arabiyye, Kahire 1971.

eman verilmesi, darulharbdeki savaşta tenfil yapılmasının hükmü, sadaka vermek, darulharb ordusuna katılmak, ehli harbden hediye almak, darulharbde ikamet etmek, darulharbde caiz olan ve olmayan fiiller, darulharbdeki yiyecek-içeceklerle ilgili meseleler, nikâh akdi, miras işlemleri gibi azınlık fikhının tali meselelerine problem olabilecek konulara değinildiği görülmektedir.

el-Mâverdî (450) ve el-Ferrâ'nın (458) örneklerini verdiği *el-Ahkâmu's-sultaniyye*⁷ eserlerinde ise gayrimüslim azınlıklar ile ilgili olarak harac ve cizye gibi başlıklarda verilere rastlanırken, müslüman azınlıklar ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Konu ile ilgili nevâzil ve fetâvâ türü eserlere bakıldığında özellikle Endülüs'ün kaybı sonrasındaki dönemlerde ortaya çıkan Nevâzil eserleri ve bunların arasında öne çıkan el-Venşerîsî'nin *el-Miyarü'l-mu'rib ve'l-cami'u'l-muğrib an fetâvâ ulemai İfrîkiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*⁸ Mağribli Mâlikî fakihlerinin verdiği fetvaları içermesi hasebiyle azınlık fikhı açısından önem taşımaktadır.⁹ Yine fetâvâ türü eserlerde de -Moğol istilasası sonrası dönemlerde olduğu gibi- gayrimüslim tahakkümü altındaki müslümanların fikhî davranışlarıyla ilgili fetva ve görüşlere rastlanmaktadır.¹⁰

Bunların yanı sıra fûru meseleleri ele alan klasik eserlerde -temel teşkil etmese de- azınlık fikhı ile ilişkili olan hususlar miras, mefkud, sarf ve riba gibi değişik bahislerde ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Hanefi metinlerinden *el-Mebsût*'un¹¹ “Sulh”, “Sarf”, “Siyer”, “Tahkik”, “Mükateb”, “Hibe”, “Bey”, “Feraiz”, “Dava”, “Mudarebe”, “Talak”, başlıklarında, darulharbde müslüman olan iki kişinin sulh yapmaları, darulharbde faiz, darulharb toprakları ile ilgili hükümler, müslüman ile harbî arasındaki faizin hükmü, gayrimüslim bir erkeğin müslüman bir kadınla

⁷ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed Habib Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultaniyye*, Matbaatü'l-vatan, Kahire 1298; Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ, *el-Ahkâmu's-sultaniyye*, thk. Muhammed Hâmid el-Fîkî, Mektebetu Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evladuhu, Kahire 1966 (2. baskı).

⁸ Ebû Abbas Ahmed b. Yahya et-Tilimsânî el-Venşerîsî, *Mi'yâru'l-mu'rib ve'l-cami'l-Mağrib*, I-XIII, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1981.

⁹ Necmeddin Kızılkaya ve Osman Yılmaz, “Venşerîsî”, *DİA*, XLIII, İstanbul 2013, s. 47-49.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hafsa Kesgin, “Endülüs Fıkıh Geleneğinde Nevâzil Edebiyatı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, c. XVI, sy. 30, s. 157-181.

¹¹ Ebûbekir Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, I-XXX, Matbaatü's-saade, Kahire 1324-1331.

evliliği, gayrimüslim ebeveyn ile torunun anlaşmazlığı, gayrimüslim ölümler ile müslüman ölümlerin karışması, darulharbde sarf akdi, gayrimüslimler ile mudarebe, gayrimüslim birinin hanımının müslüman olması, kâfirlerin mirası, mehir olarak şarap belirlenip sonra müslüman olma, gayrimüslimin tanıklığı, vekilliği gibi meseleler dolaylı olarak azınlık fıkı ile ilişkilidir. Şâfiî metinlerinden *el-Üm*'de¹² “Reddü'l-Miras”, “Emân”, “Sulh”, “Mürted”, “Talak”, “Büyu” başlıklarında ilgili fûru konuları geçmektedir. İlişkili meselelere örnek olarak harbînin malları, darulharbe kaçan müslüman âbık, darulharbde müslüman olan kişi, darulharbe giden müslüman kimsenin malını müşriklerin gasbetmesi, darulharbde malı olan harbînin sonradan müslüman olması, harbînin kölesinin darulharbte müslüman olması, darulharbde hadlerin uygulanması verilebilir. Hanbelî metinlerinden *el-Müdevvene*'nin¹³ “Namazların Kısaltılması”, “Cuma Namazının Vücubu”, “Kadınların Savaşa Katılması”, “Ganimetlerin Taksimi” “Nikâh”, başlıklarında konular ele alınmaktadır. Ayrıca diğer meselelerden farklı olarak, darulharbde müslüman olan köle, mükateb kölenin darulharbe kaçması, müslüman olan kölenin efendisin darulharbe kaçması, mürtedin darulharbe kaçması, darulharbe kaçan âbık köleyi müslüman bir kimsenin satın alması, darulharbdeki müslümana had cezalarının uygulanması örnek kabilinden zikredilebilir. Mâlikî metinlerinden *ez-Zahire*'de¹⁴ ise, “Lukata”, “Kıtâl”, “Emvâlü'l-küffâr”, “Neseb”, “Cinâye”, “Sefer” başlıklarında ilgili konular geçmektedir. Azınlık fıkı ile ilişkili olabilecek meselelere mürted kimsenin darulharbde çocuğu olması, darulharbe giden kölenin müslüman olması, darulharbde olmanın iddet süresine etkisi olmadığı örnek verilebilir.

¹² Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas eş-Şâfiî, *Kitabü'l-üm*, thk. Ali Muhammed ve Adil Ahmed, I-X, Dâru ihyai't-turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001.

¹³ Abdüsselam b. Said b. Habib Tenûhî İbn Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, I-IV, Matbaatü'l-hayriyye, Kahire 1324.

¹⁴ Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdurrahim el-Karâfi, *ez-Zahire*, thk. Muhammed Hacci, I-XIII, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1994.

B. ÇAĞDAŞ ÇALIŞMALAR

1. TÜRKÇE LİTERATÜR

Türkçe literatürdeki çalışmalar nicelik açısından yoğun olmasa da son yıllarda bu alana ilginin arttığı görülmektedir. Bu başlık altındaki eserler nitelik ve bilgiyi işleme tarzı açısından ele alınmıştır.

Ahmet Özel'in *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı: Darulislâm-dârulharb* (1982)¹⁵ çalışması, azınlık fikhî ile ilişkili olabilecek ilk Türkçe eserdir. Bu eser müslümanlar ve gayrimüslimler arası hukuksal ilişkileri özellikle dâr kavramı üzerinden ele almış, örnekler ile desteklemiş, klasik kaynaklardan görüşler nakletmiştir. Dolayısıyla, dar kavramı araştırmasında birincil kaynaklara giderken yararlanılacak olsa dahi, klasik dönem odaklı ele alındığı için, çalışmaya doğrudan katkı sağlamayacaktır. Bu eserden sonra darulharb odaklı, Mehmet Kırkinci tarafından kaleme alınan *Daru'l-harb Nedir?* (1988)¹⁶ gündelik hayatın sorularına cevap veren sınırlı bir ilmihal kitapçığı kabilindendir. Çalışmamızda söz konusu esere atıf yapılmamıştır. Peşi sıra Mustafa Çelik'in *Darulharb Fikhî* (1993)¹⁷ adıyla dört kitapçık olarak çıkardığı eser, darulharb başlığı altında ortaya çıkan problemlere cevap veren, zamanına göre oldukça kapsamlı bir eserdir. Darulharb hakkında farklı görüşlere ulaşılması açısından yönlendiricidir.

Mehmet Yalar'ın yüksek lisans tezi olarak hazırladığı *Gayrimüslim Bir Ülkede İslâmî Hayatın Problemleri* (1993)¹⁸ çalışması konuya günlük yaşamda karşılaşılan problemlerin fikhî çözümü açısından yaklaşmıştır. Uygulamada azınlık fikhinin kapsamına girebilecek tüm meseleler kısa kısa ifade edilerek, görüşler verilmiştir. Çalışmamız, azınlık fikhini teorik boyutta analiz edeceği için söz konusu çalışmadan, azınlık fikhine dair mahiyet açısından faydalanılacaktır.

¹⁵ Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı: Darulharb-Dârulislam*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

¹⁶ Mehmet Kırkinci, *Daru'l-harb Nedir?*, Cihan Yayınları, İstanbul 1988.

¹⁷ Mustafa Çelik, *Darulharb Fikhî*, I-IV, Ölçü Yayınları, İstanbul [t.y.].

¹⁸ Mehmet Yalar, *Gayrimüslim Bir Ülkede İslâmî Hayatın Problemleri*, Emin Yayınları, İstanbul 1993.

Muammer Arangül'ün *İslâm Hukuku Açısından Gayrimüslim Ülke Kanunlarının Bağlayıcılığı* (2015)¹⁹ isimli doktora tezi çalışmaya katkı sağlayacak kaynaklardandır. Bu tez gayrimüslim ülke kanunlarının müslüman azınlıklar tarafından bağlayıcılık açısından ne ifade ettiği, gerekse uygulamada nerede durduğunun anlaşılması açısından önemlidir. Bizim çalışmamız, azınlık fikhî tartışmasını inceleyeceği için, söz konusu çalışmanın satır aralarındaki ilişkili olan verilerden faydalanılacaktır. Yine Arangül'ün “Gayrimüslim Bir Devlette Müslüman Olmak: Üç Alternatif Model” (2011)²⁰ adlı, Khalid Masud'dan çevirdiği makale (“Being a Muslim in a Non-muslim Polity”), İslâmi kimliği tehlikeye atmaksızın darulharbde ikamet edebilmenin yollarını ortaya koyarken, müslüman azınlıklar fikhına doğrudan atıfta bulunmasa da, söz konusu durumu mefhum itibariyle tasvir ederek meseleyi daha iyi analiz etmemize katkıda bulunmuştur.

Muhammed Çuçak'ın *İslâm Hukukunda Azınlıkların İbadet Hakkı* (2015)²¹ başlıklı doktora çalışması gerek gayrimüslim gerekse müslüman azınlıkların hayatlarının ibadet boyutunu incelemiştir. Bu çalışmadan sadece azınlık ile ilgili kavramsal boyut çerçevesinde faydalanılabilir. Çünkü söz konusu çalışma müslüman ve gayrimüslim azınlıklar ile ilgili uygulama boyutunu ele almış, azınlık fikhının pratik bir boyutunu ilgilendirecek şekilde yazılmıştır, oysa çalışmamız teorik tartışmalar üzerine kuruludur.

Hollanda'da yaşamakta olan Muhammed Amrânî tarafından hazırlanan - Mustafa Özcan ve Ahmet İyibildiren'in tercümesini yaptığı- *Gurbetçi Ailenin Fikhî Problemleri* (2006)²² isimli eser de mezhepler arasındaki farklılıkları incelemesi ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Çalışmaya azınlık fikhının temel sorunlarını tespit etme noktasında katkıda bulunacaktır. Bunlara ilaveten azınlık fikhının alt dalları ile ilişkili olarak Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Elif Dede

¹⁹ Muammer Arangül, *İslâm Hukuku Açısından Gayrimüslim Ülke Kanunlarının Bağlayıcılığı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.

²⁰ Muammer Arangül, “Gayrimüslim Bir Devlette Müslüman Olmak: Üç Alternatif Model” *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2011, sy. 18, s. 201-210.

²¹ Muhammed Çuçak, *İslâm Hukukunda Azınlıkların İbadet Hakkı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.

²² Muhammed Amrânî, *Gurbetçi Ailenin Fikhî Problemleri*, trc. Mustafa Özcan ve Ahmet İyibildiren, I-III, Özgü Yayınları, İstanbul 2006.

tarafından, Ahmet Özel danışmanlığında *İslâm Hukukunda Müslümanlar Açısından Gayrimüslim Devlet Vatandaşlığı* başlıklı yüksek lisans tezi hazırlanmaktadır.

Perspektif dergisinin “Azınlık Fıkhı Çözüm mü?” başlıklı, Kasım 2014 sayısındaki Ebubekir Sifil’in “Azınlık Fıkhı, Mevcut Duruma Meşruiyet Kılıfı Giydirme Çabasıdır”, Macit Kenanoğlu’nun “Müslüman Azınlık Hukuku Çözüm mü?” makaleleri, “Taha Cabir el-Alvânî: İslâm âlimlerinden beklentilerimiz var” söyleşisi yine aynı dergideki, -orjinalini kullandığımız- Said Fares Hassan’ın makalesinin özeti niteliğindeki “Azınlık Fıkhı: Gelenek, Modernite, Reform Tartışması” yazısı da her ne kadar akademik bir üslupta yazılmamış olsalar da bu konudaki değişik görüşlerin serd edilmesi hasebiyle tezde kullanılacak olan çalışmalardandır.²³

İsmail Gönenç’in doktora tezi olarak hazırladığı *Dinlere Karşı Tarafsızlık Açısından İngiltere’de Din-Devlet İlişkisi (Müslüman Azınlık Örneği)* (2010)²⁴ adlı çalışma azınlık meselesini -belirli bir bölge ile sınırlayarak- kültürel, toplumsal, sosyolojik açıdan ele almıştır. Azınlık fıkhını ilgilendirecek düzeyde fikhî bir bilgi bulunmamakla birlikte azınlık sorununu dini açıdan sistemli bir şekilde işleyen bir çalışmadır. Benzer şekilde Kadir Canatan’ın *Avrupa’da Müslüman Azınlıklar* (1995)²⁵ eseri de sosyolojik açıdan müslüman azınlıklar mefhumunun belirli bir bölge üzerinden görülmesini sağlasa da tezimiz ile doğrudan ilgili değildir. Sosyolojik araştırmalara bir diğer örnek bölgesel bir çalışma olan Ahmed Lutov’un hazırladığı *Bulgaristan’da Müslüman Azınlıklar (Dini Hayat ve Aile Yapıları)* (2010)²⁶ başlıklı doktora tezidir.

İSAM bünyesinde gerçekleştirilen *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar* (9-10 Mayıs 1998)²⁷ sempozyumu verilerinin bir sonucu olarak ortaya

²³ “Azınlık Fıkhı Çözüm mü?”, *Perspektif*, ed. Ebubekir Sifil, Kasım 2014, sy. 235, s. 1-68.

²⁴ İsmail Gönenç, *Dinlere Karşı Tarafsızlık Açısından İngiltere’de Din-Devlet İlişkisi (Müslüman Azınlık Örneği)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

²⁵ Kadir Canatan, *Avrupa’da Müslüman Azınlıklar*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

²⁶ Ahmed Lutov, *Bulgaristan’da Müslüman Azınlıklar (Dini Hayat ve Aile Yapıları)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.

²⁷ *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar: III. Kutlu Doğum İlmî Toplantısı*, İSAM, İstanbul 1998.

konulan çalışma dünya üzerinde Batı ve Afrika-Balkanlar, Kırım-Kafkasya ve Doğu üç ana bölge üzerinden incelenmekte, tebliğler söz konusu bölgelerdeki müslüman azınlıkların tarihçesi, toplumsal olarak karşılaşılan problemler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu sebeple çalışmamıza fikren katkı sağlayacak olsa da doğrudan bir bağlantısı olmayacaktır. Yine Avrupa İslâm Konseyi tarafından düzenlenen bir seminerde sunulan tebliğlerden oluşan *Müslüman Azınlıklar Dosyası* (1985)²⁸ azınlık fikhına doğrudan değinmemekle birlikte müslüman azınlıkların problemlerini tasviri bir şekilde ele almaya çalışmıştır. Ayrıca *Diyanet Aylık Dergi* Temmuz 2010 sayısında “Müslüman Azınlıklar”²⁹ konusu ele alınarak, Almanya’dan Rusya’ya, İngiltere’den Nijerya’ya pek çok ülkedeki durum sosyolojik ve siyasi açıdan incelenmiştir. Ek olarak Ağustos 2014 sayısı “Göç, Kentleşme ve Dindarlık”³⁰ başlığı içerisinde Batı’ya göçü sosyolojik açıdan incelemiştir, bu da konumuzla dolaylı olarak ilişkilidir.

2. ARAPÇA LİTERATÜR

Modern Arapça literatürde azınlık fikhına dair hemen her çalışmada referans olarak verilen eserler, Yusuf el-Karadâvî’nin *Fi Fikhi’l-ekalliyyâti’l-müslime* (2001), Abdullah İbn Beyye’nin *Sinâ’atü’l-fetvâ ve fikhü’l-ekalliyyât* (2008), Cemaleddin Atiyye’nin *Nahve fikhin cedidin li’l-ekalliyyât* (2003), Abdülmecid en-Neccâr’ın “Nahve te’sîlin fikhiyyin li’l-ekalliyyâti’l-müslime bi’l-müctemeâti’l-garbiyye” (2015), Taha Cabir el-Alvânî’nin “Medhal ila fikhi’l-ekalliyyât” (2006) kaynakları olarak tespit edilmiştir.

Yusuf el-Karadâvî, “azınlık fikhı” kavramının yaygınlaşmasını sağlayan kişi olarak, bir ilmihal eseri formatında yazdığı *Fi fikhi’l-ekalliyyâti’l-müslime* (2001)³¹ eserinde ibadetle ilgili çeşitli meseleleri, aile hukuku ile ilgili müslüman bir hanımın komünist biri ile evliliği gibi durumları ele almıştır. Bu çalışmada konunun daha çok teorik boyut üzerinde durulacağından el-Karadâvî’nin kavramsallaştırmasından ve

²⁸ *Müslüman Azınlıklar Dosyası*, ed. Seyyid Z. Abidin, çev. Ahmet Yalçın, Akabe Yayınevi, İstanbul 1985.

²⁹ “Müslüman Azınlıklar”, *Diyanet Aylık Dergi*, Diyanet Yayınları, Ankara 2010, sy. 235, s. 1-64.

³⁰ “Göç, Kentleşme ve Dindarlık”, *Diyanet Aylık Dergi*, Diyanet Yayınları, Ankara 2014, sy. 284, s. 1-84.

³¹ Yusuf el-Karadâvî, *Fi fikhi’l-ekalliyyâti’l-müslime*, Dâru’ş-şurûk, Kahire 2001.

meselerini ele alış biçiminden -azınlık fıkhı usulü bakımından- faydalanılacak, soru-cevap şeklinde yer verdiği meseler de azınlık fıkhının temel konuları ve sorunları başlığı altında serd edilecektir.

Abdullah İbn Beyye'nin *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât* (2008)³² isimli eseri, azınlık fıkhının temellendirilmesi, usul dayanaklarının gösterilmesi ve fıkıh ile bağlantısının kurulması açısından çalışmamıza temel teşkil edecek, önemli modern eserlerdendir. Ayrıca teorik temellendirme modern dönem uygulamalarından pratik örnekler verilerek desteklenmiştir. Ancak teorik kısımda maslahat, umûmü'l-belvâ gibi azınlık fıkhı ile ilişkili olan kavramlar ile bağlantının tam olarak kurulmaması dikkati çekmektedir.

Abdûlmecid en-Neccâr “Nahve te'sîlin fikiyyin li'l-ekalliyyâtî'l-müslime bi'l-müctemeâtî'l-garbiyye” (2015)³³ makalesinde azınlıkların tarihsel süreci ve dayanakları, müslüman azınlıkların alt dalları, azınlık fıkhının genel fıkıh içerisindeki yeri, kaynakları, gerekçeleri, ilkeleri, azınlık fıkhında dikkat edilmesi gereken özellikler (zaaf ilkesi, kanuniliği, usul kaideleri, keyfiyeti, zaruret&maslahat&mefsedet ilkeleri, ahkâmın tegayyürü, vd. bu kabilden değerlendirilebilir) üzerinde durmuştur. Eserin verilerinden çalışmanın giriş kısmında ve azınlık usulü dayanaklarını temellendirirken yararlanılmıştır.

Taha Cabir el-Alvânî, “Medhal ila fikhî'l-ekalliyyât” (2006)³⁴ çalışmasında azınlık fıkhının meselelere yaklaşım, maksatları ve genel durumunu tasvir etmiştir. Hâlid Muhammed Abdülkadir, *(Min) fikhî'l-ekalliyyâtî'l-müslime* (1998)³⁵ eseri ile şeriat açısından insanların dine göre ayrılmasına dikkat çekerek müslüman azınlıkların hükümleri ile ilgili genel bir çerçeve çizmiştir. Cemaleddin Atiyye'nin *Nahve fikhin cedidin li'l-ekalliyyât* (2003)³⁶ adlı eseri de genel olarak azınlık

³² Abdullah İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*, el-Merkezü'l-âlemî li'l-vasatiyye, Kuveyt 2008.

³³ Abdûlmecid en-Neccâr, “Nahve te'sîlin fikiyyin li'l-ekalliyyâtî'l-müslime bi'l-müctemeâtî'l-garbiyye”, http://www.islamtoday.net/files/w_e_di/P_17.htm, (erişim: 05.10.2015).

³⁴ Taha Cabir el-Alvânî, “Medhal ila fikhî'l-ekalliyyât”, *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye*, Mısır 2006, sy. 40, s. 115-128.

³⁵ Hâlid Muhammed Abdülkadir, *(Min) fikhî'l-ekalliyyâtî'l-müslime*, Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûnü'l-İslâmiyye, Katar 1998.

³⁶ Cemaleddin Atiyye, *Nahve fikhin cedidin li'l-ekalliyyât*, Dâru's-selâm, Kahire 2003.

kavramından başlayarak, azınlık fıkı hakkında çerçeve çizmeye çalışmış, ancak tali meselelere fazla girmemiştir. Muhammed Yasin Muhammed İmrânî, “Fıkühü’l-ekalliyyât min hilâli nemâzic” (2011)³⁷ makalesinde azınlığın kavramsal çerçevesi ve gelişimi, çeşitleri, fıkühü’l-ekalliyyât var mıdır, tarifi, fıkühü’l-istiz’âf yahut iğtirâb tartışmaları, azınlık fıkı usulü, maksatları, kaideleri, azınlık fıkının ortaya çıkışı, ilgili kaidelerle ilişkisi üzerinden konuyu ele almıştır. Bu metin gerek teorik tartışmaya katkı sağlama gerekse çalışmayı sağlamlaştırma açısından oldukça sistematik bir şekilde kaleme alınmıştır. Zikredilen çalışmalardan azınlık fıkı tartışmalarının analiz edileceği birinci bölüm başta olmak üzere, azınlıklar hakkında genel bilgi verme ve dayanaklarını oluşturma, örneklendirme noktasında yararlanılacaktır.

Ayrıca azınlık fıkı ile ilişkili İslâm hukuk kuralları ile alakalı olarak; Eşref Abdül’ati Abdülhamid el-Meymî’nin, *Fıkühü’l-ekalliyyâtü’l-müslime beyne’n-nazariyye ve’t-tatbik* (2008)³⁸ eseri, azınlık fıkının temellendirilmesi ve usul ilkelerinin birbirleri arasında ilişki kurulmasında konuları bağlamsal bir şekilde ele almasıyla öne çıkmaktadır. Abdülaziz b. Mebruk Ahmedî’nin *İhtilâfü’d-dâreyn ve âsâruhu fi ahkâmi’s-şeriatü’l-İslâmiyye* (2009)³⁹ eseri, teorik olarak dâr kavramını ele alan ve pratikteki yansımaları bu kavram ekseninde inceleyen en nitelikli eserlerdendir. Muhammed Abdullah Şeybân, *el-Kavâidü’l-ekserü iltisâkan bi-fıkhi’l-ekalliyyât* (2009)⁴⁰ adlı doktora tezinde azınlık fıkı ile külli kaideleri -yeri geldikçe azınlık teorisine yönelik tutumlara da değinerek- nitelikli bir şekilde ele almıştır. Mustafa Dûmân’ın *Zavâbitü’z-zarûrati’s-şeriyye ve tatbikuhâ alâ fıkhi’l-ekalliyyâtü’l-müslime fi Uvrubba* (2013)⁴¹ eseri zaruretin ve zaruret ile ilgili harac, ihtiyaç, meşakkat gibi

³⁷ Muhammed İmrânî, “Fıkühü’l-ekalliyyât min hilâli nemâzic”, *Mecelletü’l-meclis*, Mağrib 2011, sy. 11, s. 162-181.

³⁸ Eşref Abdül’ati Abdülhamid el-Meymî, *Fıkühü’l-ekalliyyâtü’l-müslime beyne’n-nazariyye ve’t-tatbik*, Daru’l-kelime, Mansure 2008.

³⁹ Abdülaziz b. Mebruk Ahmedî, *İhtilâfü’d-dâreyn ve âsâruhu fi ahkâmi’s-şeriatü’l-İslâmiyye*, el-Câmiatü’l-İslâmiyye, Medine 2009.

⁴⁰ Muhammed Abdullah Şeybân, *el-Kavâidü’l-ekserü iltisâkan bi-fıkhi’l-ekalliyyât*, Câmiatü Ümmü Dermânî’l-İslâmiyye, Sudan 2009.

⁴¹ Mustafa Dûmân, *Zavâbitü’z-zarûrati’s-şeriyye ve tatbikuhâ alâ fıkhi’l-ekalliyyâtü’l-müslime fi Uvrubba*, Daru İbn Hazm, Beyrut 2013.

kavramların, külli kaidelerin azınlık fıkıhı ile ilişkisini ve azınlık fıkıhında nasıl kullanıldığına değinmesi bu çalışmayı daha da önemli bir hale getirmiştir.

Konu odaklı eserlerin yanı sıra, müslüman azınlıklar için fetva veren çalışmalar ya da çağdaş nevâzil literatüründen azınlık fıkıhına katkı sağlayacak boyuttaki çalışmalar da zikredilmeye değerdir. Bu noktada Aliyyü'l-Hüseyîn Sîstânî'nin *el-Fıkh li'l-muğteribîn* (1998)⁴² eseri azınlık fıkıhı ile ilgili fûru meselelerini klasik fıkıh babları sistematiğine göre ele alarak incelerken, gayrimüslimler ile ilişkiler, iktisat problemleri gibi modern sorunlara da cevap vermeye çalışmıştır. Süleyman Muhammed Tubulyak'ın *el-Ahkâmu's-siyasiyye li'l-ekalliyyâti'l-müslime fi'l-fikhi'l-İslâmî* (1997)⁴³ adlı eseri ile azınlık fıkıhının siyaset ile ilişkisine dikkat çekip, bu minvalde öne çıkan problemlere cevap vermeye çalışmıştır. Muhammed Yûsrî İbrahim'in *Fikhü'n-nevâzil li'l-ekalliyyâti'l-müslime te'silen ve tatbikan* (2012)⁴⁴ eserinde azınlık fıkıhı ile ilgili fetvalara yer verilmesinin yanı sıra, bu fetvaların dayanaklarını göstermek amacıyla fıkıh usulünden temellendirme yapılmıştır. Yine Muhammed Hüseyin el-Cîzânî'nin *Fikhü'n-nevâzil* (1433)⁴⁵ eserinde güncel meseleler ile çeşitli meclislerin verdiği fetvalar dört ciltte derlenmiştir. Dördüncü ciltte müslüman azınlıklar fıkıhı ile ilgili müstakil bir başlık olmakla birlikte diğer ciltlerde de ilişkili meseleler bulunmaktadır. Bu eser çalışmamıza doğrudan katkı sağlamayacaktır ancak azınlık fıkıhı ile ilgili temel konular ve sorunlar hakkında fikir sahibi olmamıza vesile olacaktır. Sâlim b. Abdulgânî er-Rıfâî, *Ahkâmu'l-ahvâli's-şahsiyye li'l-müslimîn fi'l-garb* (2002)⁴⁶ eserinde aile, kadın hakları, evlilik ve boşanma ile ilgili müslüman azınlıklar fıkıhı meseleleri ele alınmıştır. Atiyye Adlân'ın *el-Ahkâmü's-şeriyye li'n-nevâzili's-siyasiyye* (2011)⁴⁷ eseri fıkıh-siyaset ilişkisi bağlamında ortaya çıkan fetvaları

⁴² http://books.rafed.net/view.php?type=c_fbook&b_id=89, (erişim: 23.05.2016).

⁴³ Süleyman Muhammed Tubulyak, *el-Ahkâmu's-siyasiyye li'l-ekalliyyâti'l-müslime fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Dâru'n-Nefâis & Dâru'l-Beyârik, Beyrut 1997.

⁴⁴ Muhammed Yûsrî İbrahim, *Fikhü'n-nevâzil li'l-ekalliyyâti'l-müslime te'silen ve tatbikan*, I-II, Dâru'l-yûsr, Kahire 2012.

⁴⁵ Muhammed b. Hüseyin el-Cîzânî, *Fikhü'n-nevâzil*, I-IV, Dâru İbnü'l-Cevzî, Demmam 1433.

⁴⁶ Sâlim b. Abdulgânî er-Rıfâî, *Ahkâmu'l-ahvâli's-şahsiyye li'l-müslimîn fi'l-garb*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2002.

⁴⁷ Atiyye Adlân, *el-Ahkâmü's-şeriyye li'n-nevâzili's-siyasiyye*, Dâru'l-yûsr, Kahire 2011.

derleyen bir eserdir. Azınlık fıkı ile ilgili gayrimüslimler ile ilişkiler, darulharb ile ahidleşme gibi fetvalara yer vermektedir.

Öte yandan, çağdaş fetva literatürü içerisinde de müslüman azınlıkların problemlerini ele alan bölümlere ve başlıklara rastlanmaktadır. Bu eserlere örnek kabilinden Yusuf el-Karadâvî'nin *Hedyü'l-İslâm fetava muasıra* (1993), Ahmed el-Haccî el-Kürdî'nin *Buhûs ve Fetâvâ: Fıkhiyye muasıra* (2006), Yahya Veled el-Berâ'nın *el-Mecmûatü'l-kübrâ: eş-şâmile li-fetâvâ ve nevâzil ve ahkâmi ehli garb ve cenûbi garbi's-sahrâ* (2009), Halid Seyfullah Rahmani'nin, *Nevâzilü fıkhiyye muasıra* (2010), Kays b. Muhammed'in *Min fetâva'l-asr fi nevâzilihî ve müsteciddâtihi* (2013), Muhammed Said Ramazan el-Bûtî'in *Kadâyâ fıkhiyye muasıra* (2013) eserleri sıralanabilir.

Diğer taraftan azınlık fıkının tali meselelerini özel bir konu ekseninde ele alan çalışmalar ise, İsmail Lütü Fatani'nin *İhtilâfü'd-dâreyn ve eseruhu fi ahkâmi'l-münâkehât ve'l-muâmelât* (1990), Muhammed Ali Dannâvî'nin *el-Ekalliyâtü'l-İslâmiyye fi'l-âlem* (1992), Salâh Abdurrâzık'ın, *el-Ekalliyâtü'l-müslime fi'l-garb: kadâyâ fıkhiyye ve humûmun sekâfiyye* (2007), Cemile er-Rıfâi-Emel Kavâsımî'nin “ez-Zevâcü'l-medenî fi fıkhi'l-câliyyâtü'l-İslâmiyye: dirase fıkhiyye mukarane” (2009), Cemile Abdülkadir er-Rıfâi'in, “Fıkhu'l-ekalliyât ve'l-câliyyâtü'l-İslâmiyyetü'l-müteallak bi-ibâdeti's-salât” (2005) olarak zikredilebilir.

Ele alınması gereken bir veri kaynağı da azınlık fıkı ile ilgili internet siteleridir. Müslüman azınlıklar fıkı çerçevesinde kurulmuş olan internet siteleri, - “Azınlık Fıkı Kurumları” başlığındakiler bir yana- Tatbikatü'l-fıkhi'l-İslâmî fi'l-vakı'ıl-garbî,⁴⁸ Muvâtane⁴⁹ olarak zikredilebilir. Bu siteler akademik nitelikli olmasa bile birtakım ilgili makaleler gerekli görüldükçe kullanılmıştır. Bunun yanı sıra azınlık fıkı için açılmamış ama azınlık fıkına dair tartışmalara yer veren - çoğunluğu haber içerikli olan- çeşitli siteler de bulunmaktadır.⁵⁰ Genel olarak azınlık

⁴⁸ <http://www.aljazeera.net/programs/religionandlife/>, (erişim: 15.05.2016).

⁴⁹ <http://www.mouatana.org/archives/8740>, (erişim: 23.05.2016).

⁵⁰ Bahsi geçen sitelere örnek teşkil etmesi ve ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.sasapost.com/translation/in-defense-of-sharia-law/>, <http://fiqh.islammessage.com/NewsDetails.aspx?id=3284>, <http://assiwar.org/>, <http://www.ahram.org.eg/Archive/2004/9/15/REPO1.HTM>,

fikhına dair meseleler açısından siteler incelendiğinde meselenin fikhî yönünden ziyade siyasi yönü, kanunlar ihtilafı, gayrimüslim ülkelerde İslâm hukuku ve yaşadığı ülkenin kanunlarını uygulama arasında sıkışan müslümanların durumu hakkındaki tartışmaların yoğunlukta olduğu görülmektedir.

Bu kaynakların yanı sıra Mecmau'l-fikhi'l-İslâmî, Mecmau'l-fikhi'l-İslâmî li-Râbitati'l-âlemi'l-İslâmî, el-Meclisü'l-Uvrubbî li'l-iftâ ve'l-buhûs gibi kuruluşların azınlık fikhına dair yaptıkları konferanslar ve çıkardıkları dergiler de incelenerek teze katkı sağlayabilecek nitelikte olanlardan faydalanılmıştır. Bu verilerden “Azınlık Fikhının Gelişimi” başlığı altında bahsedilecektir.

İlk başta belirttiğimiz müslüman azınlıklar ile ilgili ancak konuya farklı açıdan yaklaşan çalışmalardan öne çıkanları ise şunlardır: Cafer Abdüsselam, “Kadâya ve müşkilât dâhile'l-müctemeâtî'l-İslâmiyye fi'l-garb” (2006)⁵¹ makalesinde Avrupa’da İslâmî yenilenmeler, müslümanların Avrupa hayatında karşılaştıkları problemler, dâr ayrımı ve müslüman azınlıkların dikkat etmesi gereken noktalara değinmesine rağmen meseleye sosyal ve siyasi açıdan yaklaşmıştır. Ebubekir Bâkâdir, “el-Ekalliyyâtü'l-İslâmiyye ve hukuku'l-insan”⁵² makalesinde azınlık tanımı, azınlıklara İslâmî açıdan bakış ve tarihçe, azınlıkların durumlarının örnekleri, azınlıkların özellikleri, muâmelat konuları, hak ve görevleri, sınırları, ümmet kavramı ile ilişkisi gibi noktalara değinilmiştir. Makalenin hukuk ile ilgili olduğu düşünülse de meseleye daha çok sosyal açıdan yaklaşılmıştır, içi yeterince doldurulmamış, genel bir tasvir yapılmıştır.⁵³ Öte yandan meseleyi bölgesel olarak

<http://arabic.cnn.com/world/2014/03/23/uk-islamic-law>, <http://www.swissinfo.ch/ara/>, <http://www.al-madina.com/node/401183/risala>, <http://www.youm7.com/story/0000/0/0/-/124365#.VxP8otSLTIU>, <http://taghrib.org/pages/content.php?tid=6>, <http://www.alarabiya.net/articles/2005/09/09/16628.html>, <http://www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/4461>, (erişim: 23.05.2016).

⁵¹ Cafer Abdüsselam, “Kadâya ve müşkilât dâhile'l-müctemeâtî'l-İslâmiyye fi'l-garb”, *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye*, Mısır 2006, sy. 40, s. 165-180.

⁵² Ebubekir Bâkâdir, “el-Ekalliyyâtü'l-İslâmiyye ve hukuku'l-insan”, *Ebhâs: Camiatü'l-Melik Abdülaziz*, Cidde [t.y.], s. 39-52.

⁵³ Bu minvaldeki eserlerden çalışmamızda doğrudan faydalanılmamakla birlikte konu ile alakalı olduğundan zikretmeyi uygun gördük. Benzer şekilde; Ammâd Bekrî Ebû Haraz “el-İttifak ve'l-iftirak fi'l-ameli'l-İslâmî: el-Ekalliyyâtü'l-müslime fi Uvrubbâ nemûzecen” makalesinde dünya çapındaki azınlıkların oranı genel olarak verilmiş ve tarihte azınlıkların oluşumuna değinilmiştir. Tezin giriş kısmına katkı sağlayacaktır (Ammâd Bekrî Ebû Haraz, “el-İttifak ve'l-iftirak fi'l-ameli'l-İslâmî: el-

ele alan başlıca eserler ise, Seyyid Abdulmecid Behr, *el-Ekalliyyâtü'l-müslime fî Asya ve Astralya* (1983)- *el-Ekalliyyâtü'l-müslime fî Uvrubba* (1985)- *el-Ekalliyyâtü'l-müslime fî İfrikyâ* (1985), Sabır Tuayme, *Mihnetü'l-ekalliyyâtü'l-İslâmiyye ve'l-vacibu nahveha* (1988), *el-Mevsuatü'l-cografîyye li'l-âlemi'l-İslâmî: el-Ekalliyyâtü'l-müslime fî'l-âlemi'l-muasır* (1999) olarak zikredilebilir.

3. İNGİLİZCE LİTERATÜR

Müslüman azınlıklar genel olarak bütün bir İslâm dünyasının problemi olsa da, pratik olarak bir taraftan gayrimüslim ülkelerde yaşayan müslüman araştırmacıların problemlerle yüz yüze gelmelerinden dolayı konuya daha çok eğilmesi, diğer taraftan konuyu karşı taraf açısından veya salt akademik bir şekilde ele alan batılı araştırmacılar sebebiyle bu konudaki en sistematik çalışmalar Batılı literatürdedir. Söz konusu çalışmaları doğrudan çalışmaya katkı sağlayacaklar ve dolaylı olarak kullanılacaklar olarak tasnif ettiğimizde, çalışmamıza yön verecek olanlar: Jasser Auda'nın *Rethinking Islamic Law for Muslim Minorities: Towards a Western-Muslim Identity* (2015), Taha Dina'nın "Muslim Minorities in the West" (2013), Âsif Khan'ın *A Refutation of Fiqh al-Aqalliyyât – A Jurisprudence to Assimilation* (2015), Khaled Abou el-Fadl'ın "Islamic Law and Muslim Minorities:

Ekalıyyâtü'l-müslime fî Uvrubbâ nemûzecen", *Mecelletü'l-minber*, Sudan 2007, sy. 2, s. 161-165). "el-Ekalliyyâtü'l-müslime – el-ağlebiyyetü'l-müslime" makalesinde azınlık ve çoğunluk kavramlarını etimolojik köken açısından değerlendirilmiş, bunların ortak olarak ifade edileceği bir kanun var mıdır tartışması yapılmış ve Yunanistan, Afrika gibi ülkelerdeki müslümanlara -hangi hukuk sistemine göre uygulama yapıldığına değinilmiştir. Gazete yazısı havasında yazılan makale genel bilgi sahibi olmak için okunmalıdır (Ebû Esmâ, "el-Ekalliyyâtü'l-müslime - el-ağlebiyyetü'l-müslime", *Mecelletü'l-furkân*, Mağrib 1993, sy. 30, s. 6-8). Murat Haremcâh'ın, "el-Hareketü'l-İslâmiyye fî'l-garb" adlı çalışmasında azınlık fıkına duyulan ihtiyaç ve önemi, beklentiler ve Batılı ülkelerdeki İslâmî hareketin mahiyeti, siyasi açıdan ve daha çok aksiyon yönü ile ele alınmış olup, çalışmaya pek katkı sağlamayacaktır (Murat Haremcâh, "el-Hareketü'l-İslâmiyye fî'l-garb", *el-Müslimü'l-muâsır*, Mısır 1983, s. 29-54). *el-Ekalliyyâtü'l-müslime fî'l-âlem*, üç cilt olarak hazırlanmış olan eser, öncelikle müslüman azınlıkların kültürel ve toplumsal meselelerine değinmiştir. Dünya üzerindeki ülkelerdeki azınlıklar şeklinde sınıflandırılmış olup (Rusya, Çin, Asya, Hindistan, vb.) her bölgede özel olarak karşılaşılan problemlere dikkat çekilmeye çalışılan derleme makalelerden oluşan en kapsamlı çalışmadır. Ancak eser modern dönemdeki, -fıkıh harici diyebileceğimiz- toplumsal problemleri işlediği için tezimiz açısından pek de bir önemi yok gibi görünse de vaka tespiti ve örneklendirme açısından göz ardı edilmemesi gereken bir çalışmadır (*el-Ekalliyyâtü'l-müslime fî'l-âlem*, Anonim, I-III, Dârü'n-nedveti'l-âlemiyye, Riyad 1999).

The Juristic Discourse on Muslim Minorities from the Second/Eighth to the Eleventh/Seventeenth Centuries" (1994) ve "Legal Debates on Muslim Minorities: between rejection and accomodation (1994)" çalışmalarıdır.

Âsif Khan'ın editörlüğündeki *A Refutation of Fiqh al-Aqalliyyât – A Jurisprudence to Assimilation* (2015)⁵⁴ genel olarak azınlık fıkı kökenleri, problemleri, azınlık fıkına duyulan ihtiyacın gerekçeleri, ahkâmın değişmesi, milliyetçilik&vatandaşlık gibi kavramlara değinmesi hasebiyle ikinci bölümde oluşturulmaya çalışılan azınlık fıkına hâkim ilkeler kısmına katkı sağlayacaktır. Ayrıca tez çalışmasının oluşumu esnasında sorulması gereken azınlık fıkının ne kadarı zaruret ya da maslahat üzerine kuruludur, gibi sorularına cevap bulabilmek de mümkündür. Öte yandan eserde klasik dönem ulemasının görüşlerine atıf yapılmış olması, birincil kaynaklara gidişi kolaylaştıracaktır.

Jasser Auda'nın *Rethinking Islamic Law for Muslim Minorities* (2015)⁵⁵ çalışmasında temel olarak İslâm ülkesi kavramı, fıkın uygulanma alanı, tarihsel kökeni-sorunları, vatandaşlık ile bağlantısı, ictihad-tecdid kavramlarına değinilmiştir. Bu eserde diğerlerinden farklı olarak dikkati çeken nokta azınlık fıkı usulü temellendirilmesi açısından ictihad-neoictihad-tecdid kavramlarına yer verilmiş olmasıdır.

Khaled Abou el-Fadl'ın "Islamic Law and Muslim Minorities: The Juristic Discourse on Muslim Minorities from the Second/Eighth to the Eleventh/Seventeenth Centuries" (1994)⁵⁶ makalesinde genel olarak müslümanların yerleşim yerleri, İslâm siyaseti ve müslüman azınlıklar fıkının ilkelerine değinilmiştir. Diğer kaynaklardan farklı olarak ön plana çıkan özelliği "dâr" kavramına kurulu olarak klasik ulemanın görüşlerine yer verilmesidir. Bu veriler tezin temellendirilmesinde önemli rol oynayacaktır. Öte yandan "dâr" kavramının fıkı usulü ilkeleri ile doğrudan

⁵⁴ Âsif Khan, "A Refutation of Fiqh al Aqalliyyât – A Jurisprudence to Assimilation", <http://www.nusrah.com/en/articles/criticisms-refutations/1202.a-refutation-of-fiqh-al-aqaliyaat-%E2%80%93-a-jurisprudenc.htm>, (erişim: 04.10.2015).

⁵⁵ *Rethinking Islamic Law for Minorities: Towards a Western-Muslim Identity*, ed. Jasser Auda, http://www.jasserauda.net/new/pdf/kamil_fiqh_al-aqalliyyaat.pdf, (erişim: 04.10.2015).

⁵⁶ Khalid Abou el-Fadl, "Islamic Law and Muslim Minorities: The Juristic Discourse on Muslim Minorities from the second/eight to the eleventh/seventeenth Centruies", *Islamic Law and Society*, Leiden 1994, c. 1, sy. 2, s. 141-187.

ilişkilendirilmemiş olması çalışmamız için bir eksikliktir.⁵⁷ Yine el-Fadl'ın "Legal Debates on Muslim Minorities: between rejection and accomodation" (1994)⁵⁸ makalesinde ise müslüman azınlıkların gayrimüslim ülkelere yerleşmesini -klasik görüşler çerçevesinde- dâr kavramı üzerinden inşa etmeye çabalamış olduğu görülmektedir. Taha Dina'nın "Muslim Minorities in the West" (2013)⁵⁹ makalesi azınlık fikhî tartışmaları açısından müslümanların gayrimüslim bir ülkeye göç etmelerinin kabul edilebilirliğinden başlayarak, azınlık fikhinin amacı, müslüman azınlıkların özel olarak bir fıkha ihtiyaç duyup duymayacağı, teorik arka planı ve metodolojik sebepleri üzerinde durulması ile bu çalışmanın teorik düzlemdeki tartışmalarının analiz edilmesine vesile olacaktır.

Shammai Fishman'ın, "Fiqh al-Aqalliyyât: A Legal Theory for Muslim Minorities" (2006)⁶⁰ makalesi, azınlık fikhinin kurucularını ve dikkat çekmeye çalıştığı yenilikleri net bir şekilde belirtmesinden ötürü çalışmamız açısından dikkate alınmaya değerdir. Zainab Alvânî'nin "Maqasid Quraniyya: A Methodology on Evaluating Modern Challenges and Fiqh al-Aqaliyyât" (2014)⁶¹ adlı makalesi makasid düşüncesinin azınlık fikhî ile ilişkisini kurarak pratikteki sonuçlarını ele almıştır. Muhammed Yasin Mazhar Siddiqi'nin *The Prophet Muhammad: A Role Model for Muslim Minorities* (2006)⁶² eseri Hz. Peygamber dönemi üzerinden müslümanların Mekke'de azınlık konumunda olduklarına vurgu yaparken,

⁵⁷ Dâr ile ilgili benzer bir kaynak, İsmail Eriş'in *The Dâr al-İslâm and The Dar al-Harb* (2000) adlı yüksek lisans tezi, genel olarak "dâr" kavramı üzerinden temellendirdiği tezinin "Darulharbde Müslüman Azınlıklar" bölümü, çalışmamıza katkıda bulunacaktır (İsmail Eriş, *The Dar Al-Islam and The Dar Al-Harb: A Discourse on The Crafting of a Muslim State*, The Faculty of The Graduate School of The University of Texas, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Texas 2000).

⁵⁸ Khalid Abou el-Fadl, "Legal Debates on Muslim Minorities: between rejection and accomodation", *The Journal of Religious Ethics*, 1994, c. 22, sy. 1, s. 127-162.

⁵⁹ Taha Dina, "Muslim Minorities in The West: Between Fiqh of Minorities and İntegration", *Electronic Journal of İslamic and Middle Eastern Law*, Swetzerland 2013, c. 1, s. 1-36.

⁶⁰ Shammai Fishman, "Fiqh al-Aqalliyyât: A Legal Theory for Muslim Minorities", http://www.hudson.org/content/researchattachments/attachment/1148/20061018_monographfishman2.pdf, Hudson Institue, 2006, c. 1, sy. 2, s. 1-18.

⁶¹ Zainab Alvânî, "Maqasid Quraniyya: A Methodology on Evaluating Modern Challenges and Fiqh al-Aqaliyyât", *The Muslim World*, Howard University, 2014, c. 104, s. 464-487.

⁶² Muhammed Yasin Mazhar Siddiqi, *The Prophet Muhammad: A Role Model for Muslim Minorities*, The İslamic Foundation, Leicestershire 2006.

Etiyopya'daki müslümanları örnek olarak inceleyen tematik farklılığı ile öne çıkan bir eserdir.

Müslüman azınlıklar fikhî denilince -her ne kadar belirli bir bölgeyi içerisinde barındırmış olsa da- akla gelen kavramlardan biri de Avrupa İslâmı'dır.⁶³ İlgili eserler dikkate alındığında, Tarık Ramazan'ın *To Be a European Muslim* ve *Western Muslims and the Future of Islam* (1999), Larry Poston'un, *Islamic Da'wah in the West* (1992), Amber Haque'nin *Muslims and Islamization in North America* (1999), Nezar al-Sayyad-Manuel Castells'in "Muslim Europe or Euro Islam" (2002), Bakare Najimdeen'in, "From the Fiqh of Minority to Cosmopolitan Fiqh an Analysis"⁶⁴, İftikhar H. Mâlik'in *Islam and Modernity (Muslims in Europe and the United States)* (2004) çalışmaları ön plana çıkmaktadır. Ayrıca Alexander Caeiro'nun, "The Power of European Fatwas: The Minority Fiqh Project and The Making of an Islamic Counterpublic",⁶⁵ Bakare Najimdeen'in, "From the Fiqh of Minority to Cosmopolitan Fiqh: An Analysis of European Muslim Struggle"⁶⁶ makalesi de Avrupa İslâmı kavramı ve Avrupa Fetva Konseyi üzerinden meseleyi ele almıştır. Bu çalışma açısından söz konusu eserler bölgede yaşayan müslümanların sosyolojik olarak İslâm ile bağlantısı, vatandaşlık, asimilasyon ve yabancılaşıma gibi meselelere değinerek çalışmamızın satır aralarına katkıda bulunacaktır.

Yine dünya üzerindeki müslüman azınlıkları bölgesel olarak ele alan ve her bir bölgeyi sistematik olarak inceleyen sosyolojik bir kaynağa M. Ali Kettânî'nin *Muslim Minorities in the World Today* (1986)⁶⁷ eseri örnek gösterilmelidir. Kettânî'nin bu eserde müslüman azınlık kavramını netleştirme çabası çalışmamız açısından önem teşkil etmektedir. *Muslim Minorities in Modern States: The*

⁶³ Ayrıca Avrupa İslâmı'nın ortaya çıkışının sonuçları ile ilgili bilgi için bkz. <http://www.sharqforum.org/ar/articles/5671538e69702d4680510000>, (erişim: 23.05.2016).

⁶⁴ Bakare Najimdeen, "From the Fiqh of Minority to Cosmopolitan Fiqh an Analysis", *Policy Perspectives*, 2014, c. 11, sy. 1, s. 33-45.

⁶⁵ Alexander Caeiro, "The Power of European Fatwas: The Minority Fiqh Project and The Making of an Islamic Counterpublic", *Journal Middle East Studies*, 2010, sy. 42, s. 435-449.

⁶⁶ Bakare Najimdeen, "From the Fiqh of Minority to Cosmopolitan Fiqh: An Analysis of European Muslim Struggle", https://www.researchgate.net/profile/Najimdeen_Bakare/publication/284157361_From_the_Fiqh_of_Minority_to_Cosmopolitan_Fiqh_An_Analysis/links/568e38a308ae3f42ee9811.pdf/download?version=va, (erişim: 25.05.2016).

⁶⁷ M. Ali Kettânî, *The Muslim Minorities*, Mansell Publishing Limited, Newyork 1986.

Challenges of Assimilation (2009)⁶⁸ eseri de Raphael Israeli tarafından telif edilen, Avrupa'dan Rusya'ya çeşitli müslüman azınlık tecrübelerini inceleyerek ilgili konuda dikkate alınması gereken sosyolojik bir çalışma olarak ön plana çıkmaktadır. Mutahhar Ebû Karaki ve Raed Süleyman el-Fakir'in, "The Protection of Rights of Minorities under Jordanian and Indian Constitutions" (2012)⁶⁹ ortak makalelerinde azınlık tanımı, çeşitleri (etnik, dini, bölgesel), Hindistan ve Ürdün arasındaki uygulama farkları ele alınmıştır. İlgili makalede iki ülke arasındaki sistematik karşılaştırma dikkat çekicidir. Dünya üzerindeki müslüman azınlıkların nüfusu hakkında istatistiksel olarak sistemli bir şekilde bilgi veren en güncel ve nitelikli çalışmanın Houssani Kettani'nin "2010 World Muslim Population" (2010)⁷⁰ makalesi olduğu düşünülmektedir.

Öte yandan konu ile doğrudan ilişkili dergiler *Journal of Muslim Minority Affairs*, *The Muslim World League Journal*, *Islamic Law and Society*, *Journal of Islamic Studies* olarak belirlenmiştir. Söz konusu dergiler taranarak konu ile doğrudan ve dolaylı olarak ilişkili makaleler tespit edilmiş, erişim kolaylığı açısından dipnotta tam künye olarak verilmiştir.

Journal of Muslim Minority Affairs dergisi müslüman azınlıklar hakkında her türlü konu ve araştırmacı tarafından yazılan makaleleri içermektedir. Azınlık fıkhi ile ilgili olarak genel ve özel konular çerçevesindeki çalışmalar içerisinde müslüman azınlıklar fikhının teorik tartışmasına katkıda bulunacak makaleler Muhammad Khalid Masud'un "Being a Muslim in a Non-Muslim Polity" (1989),⁷¹ Omar Kalidi'nin "Muslim Minorities: Theory and Experience of Muslim interaction

⁶⁸ Raphael Israeli, *Muslim Minorities in Modern States: The Challenges of Assimilation*, Transaction Publishers, USA 2009.

⁶⁹ Mutahhar Ebû Karaki ve Raed Süleyman el-Fakir, "The Protection of Rights of Minorities under Jordanian and Indian Constitutions", *Mecelletü'l-Ürdüniyye fî'l-kanun ve ulûmi's-siyase*, sy. 1, s. 9-46.

⁷⁰ Houssani Kettani, "2010 World Muslim Population", Proceeding of The 8th Hawai International Conference on Aris and Humanities, Hawai 2010, <http://static1.1.sqspcdn.com/static/f/276285/11250012/1300262558670/kettani-2010-world-muslim-population.pdf?token=4lON%2Be4Zaade%2BEs63%2BQ5Is%2BTX5Y%3D>, (erişim: 05.03.2016).

⁷¹ Muhammad Khalid Masud, "Being a Muslim in a Non-Muslim Polity", *Journal of Muslim Minority Affairs*, London 1989, c. 10, sy. 1, s. 118-128.

in non-muslim Societies” (1989),⁷² M. Ali Kettânî’nin “Muslims in non-Muslim Societies: Challenges and Opportunnities” (1990),⁷³ Tauseef Ahmad Parray’ın “The Legal Methodology of “Fiqh al-Aqalliyyât” and Its Critics: An Analytical Study” (2012)⁷⁴ makaleleri doğrudan çalışmamızla ilgilidir. Michael O. Mastura’nın “The Status of Muslim Personal Law in Selected non-Muslim Countries” (1985),⁷⁵ Ahmad Yuusîf’in “Islam Minorities and Religious Freedom: A Challenge to Modern Theory of Pluralism” (2000),⁷⁶ Khir Bustami’nin “Who Applies Islamic Law in Non-Muslim Countries? A Study of the Sunnî Principle of the Governance of the Scholars” (2007),⁷⁷ Alexandra Brown’un “Constructions of Islam in the Context of Religious Arbitration: A Consideration of the “Shari’ah Debate” in Ontario, Canada” (2010)⁷⁸ makaleleri çalışmamızla dolaylı olarak ilişkilidir.

Islamic Law and Society dergisindeki, doğrudan ilişkili makaleler, Andrew F. March’ın “Sources of Moral Obligation to non-Muslims in the ‘Jurisprudence of Muslim Minorities’ (Fiqh al-aqalliyyât) Discourse” (2009),⁷⁹ Khalid Abou el-Fadl’ın “Islamic Law and Muslim Minorities: The Juristic Discourse on Muslim Minorities

⁷² Omar Kalidi, “Muslim Minorities: Theory and Experience of Muslim interaction in non-muslim Societies”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, London 1989, c. 10, sy. 2, s. 425-437.

⁷³ M. Ali Kettânî, “Muslims in non-Muslim Societies: Challenges and Opportunnities”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, London 1990, c. 9, sy. 2, s. 227-233.

⁷⁴ Tauseef Ahmad Parray, “The Legal Methodology of “Fiqh al-Aqalliyyât” and Its Critics: An Analytical Study”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, London 2012, c. 32, sy. 1, s. 88-107.

⁷⁵ Michael O. Mastura, “The Status of Muslim Personal Law in Selected non-Muslim Countries”, London 1985, c. 6, sy. 1, s. 114-126.

⁷⁶ Ahmad Yousîf, “Islam Minorities and Religious Freedom: A Challenge to Modern Theory of Pluralism”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, London 2000, c. 20, sy. 1, s. 29-42.

⁷⁷ Khir Bustami, “Who Applies Islamic Law in Non-Muslim Countries? A Study of the Sunnî Principle of the Governance of the Scholars”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, London 2007, c. 27, sy. 1, s. 79-91.

⁷⁸ Alexandra Brown, “Constructions of Islam in the Context of Religious Arbitration: A Consideration of the “Shari’ah Debate” in Ontario, Canada”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, London 2010, c. 30, sy. 3, s. 343-356.

⁷⁹ Andrew F. March, “Sources of Moral Obligation ton on-Muslims in the ‘Jurisprudence of Muslim Minorities’ (Fiqh al-aqalliyyât) Discourse”, *Islamic Law and Society*, Leiden 2009, c. 16, sy. 1, s. 34-94.

from the second/eight to the eleventh/seventeenth Centruies” (1994),⁸⁰ Uriya Shavit’in “The Wasatî and Salafî Approaches to the Religious Law of Muslim Minorities” (2012)⁸¹’dir. Kathryn A. Miller’in “Muslim Minorities and the Obligation to Emigrate to Islamic Territory: Two Fatwas From Fifteenth-Century Granad” (2000)⁸² çalışması ise dolaylı olarak ilişkilidir.

The Muslim World League Journal ise, müslüman azınlıklar ile ilgili tartışmalara Syeed Mansoor Agha’nın “Muslim Minorities and Islamic Solidarity” (2014),⁸³ Jasser Auda’nın, “Is Today’s Europe a Land of Islam?” (2014)⁸⁴ makaleleri ile katkıda bulunmaya çalışmıştır. Ancak bu yazılar -daha spesifik hususlara temas ettiğinden- çalışmamızla dolaylı olarak ilişkilidir. Ayrıca *Journal of Islamic Studies* dergisinde yayınlanan Jorgen S. Nielsen’in, Syed Z. Abedin editörlüğündeki *Muslim Minorities in the West* (1996)⁸⁵ kitabına eleştirisi, ilgili kitabın bilinçli okunması ve değerlendirilmesine vesile olacaktır.

Bu eserlerin yanı sıra Said Fares Hassan’ın “Fiqh al-Aqalliyyāt: Negotiating Discourse of Tradition, Modernity and Reform” (2013),⁸⁶ makalesinde dünya genelindeki azınlıkların oranı, ümmet bilinci, modernite-gelenek çatışması gibi hususlara değinmesi ile çalışmamızın arka planına genel katkı sağlayacaktır. Yine Elie Rekhess ve Arik Rudnitzky editörlüğündeki *Muslim Minorities in Non-muslim*

⁸⁰ Khalid Abou el-Fadl, “Islamic Law and Muslim Minorities: The Juristic Discourse on Muslim Minorities from the second/eight to the eleventh/seventeenth Centruies”, *Islamic Law and Society*, Leiden 1994, c. 1, sy. 2, s. 141-187.

⁸¹ Uriya Shavit, “The Wasatî and Salafî Approaches to the Religious Law of Muslim Minorities”, *Islamic Law and Society*, Leiden 2012, sy. 19, s. 416-457.

⁸² Kathryn A. Miller, “Muslim Minorities and the Obligation to Emigrate to Islamic Territory: Two Fatwas From Fifteenth-Century Granada”, *Islamic Law and Society*, Leiden 2000, c. 7, sy. 2, s. 256-277.

⁸³ Syeed Mansoor Agha, “Muslim Minorities and Islamic Solidarity”, *The Muslim World League Journal*, Mekke 2014, c. 42, sy. 7, s. 32-41.

⁸⁴ Jasser Auda, “Is Today’s Europe a Land of Islam?”, *The Muslim World League Journal*, c. 43, sy. 8, s. 40-47.

⁸⁵ Jorgen S. Nielsen, “Muslim Minorities in the West”, *Journal of Islamic Studies*, Oxford University Press, 1996, c. 7, sy. 1, s. 128-129.

⁸⁶ Said Fares Hassan, “Fiqh al-Aqalliyyāt: Negotiating Discourse of Tradition, Modernity and Reform” in *Faculty of Languages and Translation’s Journal*, Al-Azhar University, 2013, c. 5, sy. 2, s. 219-244.

Majority Countries: The Islamic Movement in Israel as a Test Case (2013)⁸⁷ eserinde İslâm hukuku vasıtası ile Batıda müslüman kimliği inşa etmeye çalışma durumu ve İsrail örneği ele alınmıştır. Çalışmaya azınlıkların durumunun genel tasviri açısından katkı sağlayacaktır. *Why The Mayor Of London Will Maintain Dialogues With All Of London's Faiths and Communities* (2005)⁸⁸ e-kitap şeklinde kaleme alınmış bu eser- Londra örneği çerçevesinde müslüman azınlıkları ele aldığı için ancak teorik veriler örneklendirilirken kullanılabilecektir.

Yine -çalışmamıza doğrudan kaynak olmasa da- azınlık fikhını özel bir konu ekseninde ele alan çalışmalar, Jorgen Nielsen'in "Islamic Law and its Significance for the Situation of Muslim Minorities in Europe" (1987) ve *Muslims in Western Europe* (1995), Ge Speelman'ın "Muslim Minorities and Shariah in Europe" (1995), David S. Pearl'in *Islamic Law and its Reception by the Courts in England* (2000), Christina Jones-Pauly'in "The Insertion of Islamic Law in the European System of Law and the Informal Settlement of Disputes of Muslims in Germany" (2003), Jocelyne Cesari'nin *When Islam and Democracy Meet: Muslims in Europe and the United States* (2004), Mathias Rohe'nin "Application of Sharia Rules in Europe: Scope and Limits" (2004), Anver M. Emon'un "Islamic Law and the Canadian Mosaic: Politics, Jurisprudence and Multicultural Accommodation" (2006), Samia Bano'nun "Muslim Family Justice and Human Rights: The Experience of British Muslim Women" (2007), Birgit Krawietz ve Helmut Reifeld editörlüğündeki *Islam and the Rule of Law: between sharia and secularization* (2008), Andrew F. March'ın *Islam and Liberal Citizenship: The Search for an Overlapping Consensus* (2009), H.A. Hellyer'in *Muslims of Europe: The Other Europeans* (2009), Jemma Wilson'un "The Sharia Debate in Britain: Sharia Councils and the Oppression of Muslim Women" (2010), M.M.M. Rafeek'in *Fiqh al-Aqalliyyāt (Jurisprudence for Minorities) and the Problems of Contemporary Muslim Minorities of Britain from the Prespective of Islamic Jurisprudence* (2012); Andrea Büchler'in "Islamic Family Law in Europe" (2012), Shaheen Sardar Ali'nin "Authority and Authenticity: Sharia Councils, Muslim Women's Rights and the English Courts" (2013), Rebecca E.

⁸⁷ *Muslim Minorities in Non-muslim Majority Countries: The Islamic Movement in Israel as a Test Case*, ed. Elie Rekhess ve Arik Rudnitzky, Telaviv University, Telaviv 2013.

⁸⁸ (e-book) *Why The Mayor Of London Will Maintain Dialogues With All Of London's Faiths and Communities*, Greater London Authority, London 2005.

Maret'in "Mind the Gap: The Equality Bill and Sharia Arbitration in the United Kingdom" (2013), Eugene Volokh'un "Religious Law (Especially Islamic Law) in American Courts" (2014), Elisa Giunchi editörlüğünde çıkarılan *Muslim Family Law in Western Courts* (2014), Erin Sisson'un "The Future of Sharia Law in American Arbitration" (2015) çalışmalarıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM
MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNİN
TERİMLEŞMESİ VE HUKUK SİSTEMLERİNDEKİ YERİ

Bu bölümde belirteceğimiz gibi “azınlık fıkhi” ibaresindeki “azınlık” ile hukuki anlamdaki azınlık kastedilmemektedir. Bu açıdan müslüman azınlık fıkhi kavramı ve bu kavramın terimleşmesini ele alarak “azınlık” kavramını zikretmek gerekli ise de öncelikle azınlık kavramı hakkında önbilgi verilecek sonrasında “müslüman azınlıklar fıkhi” tabirinin terimleşmesine, gelişimine ve ilim dalları ile ilişkisine, İslâm hukukundaki yerine değinilecektir.

I. AZINLIK KAVRAMI

Azınlık, sayıca kendilerinden çok olan bir topluluk içerisinde yaşayan rengi, ırkı, dini gibi özellikleri ile bu topluluktan farklı olan gruptur.⁸⁹ Birleşmiş Milletler, azınlık denilebilecek bir grubun oluşabilmesinin şartı olarak çoğunluktan farklı bir grubun varlığı, şahsına münhasır olmaları -çoğunluğun sayısından az olmaları-, içlerinde barındıkları ülkede başat konumda olmamaları, yaşadıkları ülkenin uyruğuna sahip olmaları, devletlerine bağlılık duymaları ve herhangi bir şekilde bölücü faaliyette bulunmamaları, azınlık bilincine sahip olmaları, çoğunluk tarafından azınlık olarak kabul edilmeleri gibi ölçütler belirlemiştir.⁹⁰

Azınlık teriminin İslâm dünyasına girişi Osmanlı Devleti’nin son zamanlarına denk gelmektedir. Ancak yine de bu tabir, yaygın bir şekilde

⁸⁹ Muhammed İbn Manzûr, “k-l-l”, *Lisânu’l-Arab*, Beyrut 1997, XI, 287-289. Arapça’da k-l-l kökünden gelen “ekalliyye” ekseriyyenin zıddı olmakla birlikte, terim ve ıstılâhi anlamı hakkındaki farklı görüşler için bkz. İmrânî, “Fıkhu’l-ekalliyyât min hilâli nemâzic”, s. 162-163; Ayrıca azınlık kavramının terim olarak sınırlarının çizilmesi hakkında bkz. Vefâ Hayrâ, “el-Ekalliyyât ve’l-istikrâr li’d-düvel”, *el-Ekalliyyât ve’l-istikrârü’s-siyasî li’d-düvel*, Cezayir, s. 110-113.

⁹⁰ Çağatay Okutan, “Teori ve Uluslararası Metinlerde Azınlık Tanımı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara 2002, s. 59-75; Azınlık, sosyolojik olarak “bir toplulukta sayısal bakımdan azınlık oluşturan, başat olmayan ve çoğunluktan farklı niteliklere sahip olan grup”tur. (Baskın Oran, *Türkiye’de Azınlıklar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005 (2. baskı), s. 26.) Ayşe Füsün Arsava, *Azınlık Kavramı Ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler Ve Özellikle Medeni Ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1993, s. 8. Azınlık tanımı üzerinde net bir icma olmamakla birlikte, bu karışıklığın sebepleri ve tarihsel süreci hakkında bilgi edinmek için bkz. Özgür Araz, *Türkiye Avrupa Birliği İlişkilerinde Azınlıklar Konusu*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006.

kullanılmayıp, yerine zimmî ve müste'men kelimeleri kullanılmıştır.⁹¹ İlk ve orta çağlarda söz edilmeyen azınlık kavramı, Avrupa'da mutlakiyetçi krallıkların kurulması, Protestan-Katolik olmak üzere dini azınlıkların ortaya çıkması ve bu azınlıkların korunması meselesi ile gündeme gelmiştir. Avrupa'da "ulus devlet" anlayışının benimsenmesi ile çoğunluğu teşkil etmeyen etnisiteler "azınlık" statüsüne düşmüş ve bu hukuki bir tabir olarak kullanılmaya devam etmiştir. 1789'dan sonra milliyetçilik hareketleri ile birlikte "ulusal azınlık" kavramı da eklenmiştir. Birleşmiş Milletler ile birlikte ise azınlıktan ziyade insan haklarının vurgulanması şeklinde azınlık hakları gündeme gelmiştir. "Azınlık" kelimesinin bu isim ile gündeme gelmesi ise Macar Danışma Meclisi'nin 1849'da azınlık haklarını dile getirmesiyle olmuştur.⁹²

Öte yandan başlangıçta iş arayışı gibi geçici amaçlarla ortaya çıkan göç olgusu zamanla kalıcılaşmış, sonuç olarak modern dönemde müslüman azınlıklar topluluğu ortaya çıkmıştır. Bugün müslümanların azınlık olarak bulundukları ülkelerin nüfusuna oranı hakkında çeşitli istatistiksel çalışmalar yapılmaktadır.⁹³ Bu çalışmalarda genel olarak bölgelere göre tasnif dikkat çekmektedir.⁹⁴

⁹¹ Mustafa Kelebek, "İslâm Hukukunda Azınlık Hakları ve İmam Serahsî'nin Azınlık Haklarına Bakışı", *Sofya Yüksek İslâm Enstitüsü Yıllığı*, 2010, sy. 2, s. 117-118.

⁹² İbrahim Tatarlı, "Celâleddin Rûmî Mevlana ve İnsan Hakları", *İnsan, Ulus ve Azınlıklar Hakları Onların Yurtiçi ve Uluslararası Hukuksal Düzeni ve Bulgaristan'da Uygulanmalarının Sorunu*, Sofya 2009, s. 349.

⁹³ Canatan, *Avrupa'da Müslüman Azınlıklar*, s. 35-45. Ayrıntılı bilgi için bkz. Houssani Kettani, "2010 World Muslim Population", *Proceeding of The 8th Hawai International Conference on Aris and Humanities*, Hawai 2010, <http://static1.1.sqspcdn.com/static/f/276285/11250012/1300262558670/kettani-2010-world-muslim-population.pdf?token=4lON%2Be4Zaade%2BEs63%2BQ5Is%2BTX5Y%3D>, (erişim: 07.03.16).

⁹⁴ 2010 yılı itibariyle dünya üzerinde yaşayan müslümanlar hakkında, Houssain Kettani tarafından yapılan istatistiksel çalışmaya göre, müslümanlar dünya nüfusunun %24'ünü (1.65 milyon) oluşturmaktadır. Asya kıtası bu oranın %69'unu, Afrika %27'sini, Avrupa ise %2,9'unu oluşturmaktadır. Ayrıca bu oranın her 10 yılda bir %1 oranında artması beklenmektedir. Öte yandan kıtalar arası bir karşılaştırma yapılacak olursa, Asya üzerinde yaşayan nüfusun %27,5'u, Afrika'dakilerin %43,3'ü, Avrupa'dakilerin ise %6,6'sı müslümandır. Her kıtanın kendi içerisinde ülkelere oranlı olarak detaylı verileri hakkında bilgi sahibi olmak için bkz. Kettani, <http://static1.1.sqspcdn.com/static/f/276285/11250012/1300262558670/kettani-2010-world-muslim->

Günümüzde en güncel azınlık tanımı, 1991’de Avrupa Konseyi’ne bağlı Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu (Venedik Komisyonu) tarafından Azınlıkların Korunması İçin Avrupa Sözleşmesi tasarısında yapılan “Bir devletin nüfusundan geri kalanından sayısal olarak az olan, üyeleri bu devletin vatandaşı olan ve nüfusun geri kalanından farklı etnik, dinsel ya da dilsel özelliklere sahip olan ve kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ya da dillerini koruma isteğiyle hareket eden bir grup”⁹⁵ tanımıdır.⁹⁶ Bu tanımdan azınlık olabilmenin şartlarını çıkaracak olursak,

population.pdf?token=4lON%2Be4Zaade%2BEs63%2BQ5Is%2BTX5Y%3D, (erişim: 05.03.2016); www.almaktba.com/out.php?bid=138, (erişim: 20.05.2016).

⁹⁵ Erol Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları ve Avrupa Yaklaşımı*, Asil Yayınları, Ankara 2004, s. 17 (“Proposal for a European Convention for the Protection of Minorities”, *HRLJ*, 1991, s. 270-273’den aktaran); “Framework Convention For The Protection Of National Minorities And Explanatory Report”, <https://rm.coe.int/CoERM/PublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800c10cf>, (erişim: 20.05.2016). Azınlık tanımlarının geçirdiği aşamalar hakkında düzenli bilgi için bkz. İmrânî, “Fıkhu’l-Ekalliyyât min hilâli nemâzic”, s. 165-166. Ayrıca azınlık kavramıyla eşanlamlı olarak, el-câliyye, el-muhâcirûn, el-muğteribûn ifadeleri kullanılmaktadır. el-Câliyye ifadesi, Arap yarımadasında Hz. Peygamber zamanında kullanılmakla ve farklı anlamlara gelmekle birlikte, vatanından ancak darda kalma sebebiyle çıkanları ifade eden bir terimdir. el-Muhâcirûn kullanımı yaygın bir ibare olarak, sebepli ya da sebepsiz olarak vatanını ve sahip olduklarını terk ederek, başka bir yere göç edendir. el-Muğteribûn ise, fiil kökünden türetilerek göç edenler anlamında kullanılmaktadır. Bu üç ifade birbirine oldukça yakındır, öte yandan ekalliyyât ibaresi, çoğunluğa uyum sağlamama, onlardan ayrı bir tavır takınma anlamlarını kendi içerisinde barındırması sebebiyle bazı araştırmacılar tarafından az tercih edilmektedir (İmrânî, “Fıkhu’l-Ekalliyyât min hilâli nemâzic”, s. 164-165).

⁹⁶ Azınlık tanımı üzerinde süregiden tartışmalar dikkati çekmektedir. Uluslararası belgelerde, Birleşmiş Milletler raporlarında kabul gören iki tanım vardır. Modern dönemde azınlık kavramını 1978’de Francesco Capotorti “bir devletin nüfusunun geri kalanına göre sayısal olarak az olan, egemen konumda bulunmayan -o devletin vatandaşı olan- üyeleri nüfusun geri kalanından farklı etnik, dinsel ya da dilsel özelliklere sahip olan ve kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ya da dillerini korumaya yönelik üstü örtülü de olsa dayanışma duygusunu gösteren bir grup”tur (Naz Çavuşoğlu, *Azınlık Hakları*, Su Yayınları, İstanbul 1999, s. 25, 33 (Francesco Capotorti, *Minorities*, New York 1985, s. 385-395’den aktaran); Ayrıca azınlıklar hakkındaki kavramsal sorunlar ve azınlık tanımında “vatandaşlık” sorunu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Çavuşoğlu, *Azınlık Hakları*, s. 35-52). Egemen olmayıp aynı zamanda kültür, dil, din açısından ciddi bir şekilde grup bilincine sahip olan topluluğun azınlık olmasını sağlayan, bu grubu “yabancı”lıktan ayıran en önemli unsur içerisinde yaşadığı devletin uyruğunda olmalarıdır. Azınlık bir ülkede yaşayıp aralarında ırk, dil, din gibi ortak bağların olduğu insanlardan farklı durumdaki topluluktur. Hukuki statüleri yaşadıkları ülkenin hukuk

azınlıklar nüfusun geri kalanından etnik, dilsel, ırksal/dinsel açıdan farklı olmalı, bu farklılıklarını koruyacak kadar yeterli olmalı, ülkeye egemen olmamalı, vatandaş olmalı, azınlık bilinci çerçevesinde hareket edebilmelidir.⁹⁷

Dini azınlıklara gelince, Birleşmiş Milletler çalışmalarında Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin 18. maddesinde kanaat kavramı ile düşünce, vicdan, din özgürlüğü kastedilmektedir. Bir dine mensubiyet kişisel bir tercihtir. Ancak dini gruplar ortak özellikleri barındırarak organize bir hale gelmesi ile azınlık halini almaktadır.⁹⁸ Çin'de yaşayan müslüman grup olan Huiler⁹⁹ buna örnek verilebilir. Müslüman azınlıklar ise “evrensel bir dini, İslam’ı seçip, aynı dini ilkeleri benimseyen, Allah’a ibadet eden, İslâmî kültür mirasını benimseyen ve yaşadıkları ülkelerde azınlık durumundaki insan toplulukları”¹⁰⁰ şeklinde tanımlanmıştır. Dünya üzerindeki orana bakıldığında müslüman azınlıkların bulunmadığı bir ülke ya da bölge bulunmamakla birlikte müslüman azınlıklar toplam nüfusun 1/4 ile 1/3’ü arasında bir oranı teşkil etmektedir.¹⁰¹ Birleşmiş Milletlere göre gayrimüslim çoğunluklu ülkelerde yaşamakta olan müslümanların sayısı 500 milyondan fazla

sistemiyle belirlenir (Gülnehal Bozkurt, “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara 1993, s. 56-57.) Bir diğeri ise, 1985 yılında Jules Deschênes’in yaptığı “Bir devletin sayısal olarak azınlık oluşturan ve o devlette hâkim konumda bulunmayan, nüfus çoğunluğundan farklı etnik, dinsel ya da dilsel özelliklere sahip, birbirleriyle dayanışma duygusu içinde, üstü örtülü de olsa varlıklarını sürdürmek için ortak bir istekle yönelmiş ve amacı çoğunluk ile fiili ve hukuki eşitlik elde etmek olan bir grup vatandaş” tanımıdır. (Çavuşoğlu, *Azınlık Hakları*, s. 36.)

⁹⁷ Kurubaş, *Asimilasyondan Tanınmaya Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları ve Avrupa Yaklaşımı*, s. 18.

⁹⁸ Ramazan Atalay, “Müslüman Azınlıklar Tarihine Giriş”, *Dini Araştırmalar*, İstanbul 2004, c. 7, sy. 19, s. 337. Bu veriler 1992’de yapılan çalışmalarda kullanılan istatistiksel oranlara dayanılarak belirlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (ed. Kenan Seyithanoğlu, red. Hakkı Dursun Yıldız), I-IXV, Çağ Yayınları, İstanbul 1992-1993. Daha güncel bilgilere de ulaşılmıştır.

⁹⁹ "Huiler", *Müslüman Halklar Ansiklopedisi*, ed. Richard V. Weeks, (trc. Komisyon), İnsan Yayınları, İstanbul 1990, I, 411-417.

¹⁰⁰ Atalay, “Müslüman Azınlıklar Tarihine Giriş”, s. 337-338.

¹⁰¹ Atalay, “Müslüman Azınlıklar Tarihine Giriş”, s. 340.

olmakla birlikte; bu rakam, dünyadaki müslüman nüfusun üçte birini oluşturmaktadır.¹⁰²

İlk müslüman azınlıklar ticaret için yabancı liman şehirlerine yerleşen müslüman tüccarlardan oluşmuştur. Başta bu tüccarlar güçlü bir devlet elçisi ya da temsilcisi iken sonraları Hindistan, Endonezya, Seylan, Çin, Doğu Afrika, Endonezya, Filipinler’de ve Hint Okyanusu’ndaki adalarda müslüman toplulukları meydana getirmiştir.¹⁰³ Bu bölgelerdeki müslüman azınlıklar genel olarak İslâm coğrafyasının dışında kalmaları sebebiyle ana kısımdan kopuktur. Bu sebeple sosyal hayat, kültür, eğitim, yaşam, din gibi pek çok alanda problemler ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Günümüzde problemleri eskiye nazaran daha çoktur. Bunun en temel sebebi ise haklarını koruyacak herhangi bir hilafet sistemi ya da benzeri bir oluşumun bulunmaması ve modernleşme ile birlikte Batı medeniyetinin etkisinin yaygınlaşmasıdır.¹⁰⁴

¹⁰² Cemil Hamdâvî, “Fıkhü’l-ekalliyyât ev fıkhü’t-teâruf”, <http://www.alukah.net/worldmuslims/0/62061/#ixzz3wS6sVE2s>, (erişim: 16.04.2016).

¹⁰³ M. Ali Kettânî, “Müslüman Azınlıkların Problemleri III”, *Müslüman Azınlıklar Dosyası*, s. 45. Ayrıca Kettânî’nin Müslüman azınlıkları oluşum şekillerine göre çeşitlendirme ve azınlık dayanışması yorumu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. “Müslüman Azınlıkların Problemleri III”. Öte yandan süreç içerisinde müslümanlar arasındaki gruplaşmalar kelâmî, siyasi, fikhî olarak üçe ayrılrsa da, bunlardan farklı olarak sosyolojik, coğrafik kompleks şartlar sebebiyle İslâm ümmetinden ayrı şekilde yaşamakta olan müslüman azınlıklar bulunmaktadır. (Ebû Haraz, “el-İttifak ve’l-iftirak fi’l-ameli’l-İslâmî: el-Ekalliyyâtü’l-müslime fi Uvrubbâ nemûzecen”, s. 161-162.) Ayrıca Endülüs örneği ve Avrupa ülkelerindeki müslümanların genel oranı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. “el-İttifak ve’l-iftirak fi’l-ameli’l-İslâmî: el-Ekalliyyâtü’l-müslime fi Uvrubbâ nemûzecen”, s. 163-165. Buna ek olarak Avrupa’da İslâmî birliğin oluşumunun aşamaları ve bu bölgedeki müslümanların problemleri hakkında genel bilgi için bkz. Abdüsselam, “Kadâya ve müşkilât dâhile’l-müctemeati’l-İslâmiyye fi’l-garb”, s. 165-180. Bunlara ek olarak tarihsel süreç içerisinde gayrimüslim bir yönetim altındaki müslümanların durumu ve bugün geline nokta gayrimüslim ülkelerdeki müslümanların durumuna dayanak olabilen benzer durumlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Shadid ve Van Koningsveld, “Gayrimüslim Yönetime Bağlılık: İslâm Fıkıhındaki Tartışmaların ve Bazı Modern İslâmcıların Görüşlerinin Analizi”, s. 160-168.

¹⁰⁴ Ebû Haraz, “el-İttifak ve’l-iftirak fi’l-ameli’l-İslâmî: el-Ekalliyyâtü’l-müslime fi Uvrubbâ nemûzecen”, s. 341.

II. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHI KAVRAMI VE TERİMLEŞMESİ

Araştırmacılar tarafından azınlık fikhinin vatandaşlık bağı kurmaksızın, belirli bir süreliğine sözkonusu ülkelerde yaşayan müslümanların problemlerine de çözüm aranırken kullanılıp kullanılmayacağına değinilmediği görülmekte ise de vakıa; yapılan çalışmaların teknik olarak azınlık kavramı altına giren ya da girmeyen gayrimüslim ülkelerde yaşayan tüm müslümanların fikhî problemlerine yönelik olduğudur. Azınlık fikhî geçmişte var olmayan yakın zamanda ortaya çıkmış yeni bir kavramdır. Hicrî 15. yy'da özellikle de batıdaki müslüman toplulukların karşılaştıkları durumlar bu kavramın ortaya çıkmasına zemin oluşturmuştur.¹⁰⁵ Batı Avrupa'ya müslümanların göç hareketi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında demografik, ekonomik ve politik faktörler belirli ülkelerin işgücü kaynağı olarak seçilmesi gibi pek çok etken “müslüman azınlıklar fikhî”nin gelişimini sağlamıştır.¹⁰⁶

Bu müslüman azınlıkların dini, toplumsal, siyasi, iktisadi problemlerine cevap vermek amacıyla ortaya çıkan fikhî çabalar değişik platformlarda fikhü'l-ekalliyyât/fikhü'l-mehcer/fikhü't-teâruf olarak tanımlanmıştır.¹⁰⁷ Azınlık fikhî için kullanılan tabirler; fikhü'l-mehcer/muhacir, fikhü'l-mekân, el-fikhü'l-coğrâfî, fikhü'l-müslimîn fi müctemein gayri'l-müctemei'l-İslâmî, fikhü'l-muğteribîn, fikhü't-teâyüş, fikhü'l-ekalliyyâti'l-müslime, fikhü'l-istiz'âf, fikhü'l-iğtirâb ve fikhü'l-muvâtanedir. Bu tabirler 20.yy'dan sonra müslümanlardan gayrimüslim ülkelere göç edenlerin durumlarının tartışıldığı ilmî toplantılarda belirginleşmiştir.¹⁰⁸ Bu ıstılahlar içerisinde fikhü'l-ekalliyyât daha çok kullanılmaktadır. Fikhü'l-ekalliyyât ilk olarak el-Alvânî tarafından 1994 yılında Kuzey Amerika Fıkıh

¹⁰⁵ İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*, s. 191.

¹⁰⁶ Batı'da İslâm hareketi ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Haremçâh, “el-Hareketü'l-İslâmiyye fil-garb”, s. 29-54.

¹⁰⁷ Hamdâvî, “Fikhü'l-ekalliyyât ev fikhü't-teâruf”, http://www.alukah.net/world_muslims/0/62061/#ixzz3wS6sVE2s, (erişim: 16.04.2016).

¹⁰⁸ Hamdâvî, “Fikhü'l-ekalliyyât ev fikhü't-teâruf” http://www.alukah.net/world_muslims/0/62061/#ixzz3wS6sVE2s, (erişim: 16.04.2016).

Konseyi'nde zikredilmiştir.¹⁰⁹ Avrupa Fetva Konseyi de -daha yaygın olmasına dayanarak- tercihini fikhü'l-ekalliyyâtta yana kullanmıştır. Bu durumda fikhü'l-ekalliyyâtın belirli bir coğrafi bölgeyi dikkate alarak oluşturulan, diğer toplumlarda bulunmayan farklı özellikler ile ortaya çıkan fikhî bir ıstılah olduğu söylenilebilir.¹¹⁰ Yine Avrupa Fetva Konseyi azınlık fikhî ile alakalı olarak, fikhü'l-ekalliyyât kavramını “İslâm ülkeleri dışında yaşayan müslümanlar ile ilgili fikhî hükümler” olarak açıklamıştır.¹¹¹ Mesele ile en çok ilgilenen Batılı araştırmacılar ise, fiqh al-aqalliyyât, fiqh el-gurbe, el-mezhebü'l-Avrubî, European shariah ya da European Islam ibarelerini kullanmaktadır. Bu kullanımlar genel olarak “fiqh of minorities” başlığı altında toplanmaktadır.¹¹² Türkçe literatürde ise bunlara eşdeğer olarak darulharb fikhî, darulahd fikhî, azınlık fikhî tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir.¹¹³

Meseleye müslüman azınlıklar fikhinin ortaya çıkış nedenleri açısından bakılacak olursa, gerek Avrupa gerek Asya kıtası, dünyanın hemen her bölgesinde İslâmiyet hızla yayılmış ve gayrimüslim ülkeler ile ilişkiler gelişmiştir. Çeşitli gayrimüslim ülkelere göç eden ve oralara yerleşen insanlar da dini hassasiyetlerine göre toplumsal ve bireysel hayatlarını inandıkları dinin ilkelerine uygun olarak sürdürme isteği içerisinde. Ancak müslüman azınlıklar bulundukları ülkelerin sistemi içerisinde dinin İslâm ülkelerinde geçerli olan hükümlerine uygun olarak ifade edilemeyen pek çok durumla karşılaşmaktadır. Bu hükümler karşılaştıkları durumları çözmek için yeterli değildir. Böylece, bu azınlıkların hayatını dikkate alarak ortaya konabilecek, onlara münhasır yeni bir fikhin oluşması bir zaruret haline gelmiştir.¹¹⁴

¹⁰⁹ Muhammed Khalid Masud, “Islamic Law and Muslim Minorities”, *ISIM*, 11, 2002, https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/16826/ISIM_11_Islamic_Law_and_Muslim_Minorities.pdf?sequence=1, (erişim: 20.04.2016).

¹¹⁰ en-Neccâr, “Nahve te'sîlin fikhîyyin li'l-ekalliyyâtî'l-müslime bi'l-müctemeâtî'l-garbiyye”, s. 4.

¹¹¹ İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*, s. 192.

¹¹² Auda, “Introduction Rethinking the Basic Premises of Islamic Law for Minorities”, s. 2.

¹¹³ Bkz. Çelik, *Darulharb Fikhî*; “Azınlık Fikhî Çözüm mü?”, *Perspektif*.

¹¹⁴ en-Neccâr, “Nahve te'sîlin fikhîyyin li'l-ekalliyyâtî'l-müslime bi'l-müctemeâtî'l-garbiyye”, s. 288, 292; Salih Muhammed ed-Derviş, “Eseru'z-zarûra ve'l-hâce alâ ahkâmi mümareseti'l-ekalliyyâtî'l-müslime” *Mecmau fikhî's-şeriatî bi-Amriyka*, Bahreyn 2007, s. 5-7.

Müslümanların azınlık olarak bulunduğu topluluklara hitap eden azınlık fikhî, yeni bir alandır. Nevâzil fikhî, gayrimüslim bir ülkede ortaya çıkan problemlere cevap aramaya başladığından beri, azınlık fikhî ile ilişkilendirilse bile bu terim çeşitli sebeplerden ötürü kullanılmamıştır. Örneğin nevâzil, daha önce tecrübe edilmemiş, sıradışı durumlarda ortaya çıkan ve gayrimüslim bir ülkede yaşayan müslümanların karşılaştığı problemleri kapsamaktadır. Bir fetva bu terime dayalı olarak verildiğinde, toplumun fiziksel yapısını etkileyebilirken, sonraki dönemlerde azınlık fikhî, farklı toplumlar için de kullanılabildiği için tercih edilir bir hale gelmiştir.¹¹⁵ Yeni meselelere çözüm bulma arayışı ile ortaya konan nevâzil fikhî tümel fikhînin bir parçası olarak -başından beri- toplumun genelini göz önüne almayan ve kısmî meseleler ile ilgilenen bir yaklaşım tarzıdır. Ancak bu yeni disiplin, gerek nadiren ortaya çıkan gerekse farklı bölgelerde yaşayan tüm müslüman azınlıkları dikkate alan bir yapılanma olmalıdır.

Müslüman azınlıklar fikhînin meşrulaştırılmasında modern İslâm âlimleri, geçmişteki örnekler ile içinde bulundukları zamanın vakıalarının eşleşmediğini, müslüman azınlıkların durumunun daha kompleks olduğunu savunmaktadır. Fıkıh temel alınıp ana bir rehber olarak düşünüldüğünde, azınlık fikhî araştırmacıları bu yeni disiplini ortaya koyabilmek için sadece hem metodolojik değil aynı zamanda bağlamsal sebeplere ihtiyaç duymaktadır.¹¹⁶

III. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİ KAVRAMINA YÖNELİK TUTUMLAR

Klasik fıkıh kitaplarımızda birebir karşılığı bulunmayan her kavram gibi azınlık fikhî kavramı karşısında farklı tutumlardan söz edilebilir: literalistler (metni yoruma kaçmadan yazıldığı gibi algılayanlar), muhafazakârlar ve yenilikçiler. Literalist hukukçular gelenek ve modernite arasındaki bağlantıyı en aza indirmeye meyillidirler. Muhafazakârlar modernite-gelenek etkileşimini anlayışla karşılamakla birlikte ikisi arasında bir uyum sağlanması gerektiği görüşündedirler. Yenilikçiler

¹¹⁵ Dina, “Muslim Minorities in the West: Between Fiqh of Minorities and Integration”, s. 18; Khan, Asif, “A Refutation of Fiqh al Aqalliyât – A Jurisprudence to Assimilation”, <http://www.nusrah.com/en/articles/criticisms-refutations/1202.a-refutation-of-fiqh-al-aqaliyaat-%E2%80%93-a-jurisprudenc.htm>, (erişim: 04.10.2015), s. 2-3.

¹¹⁶ Dina, “Muslim Minorities in the West: Between Fiqh of Minorities and Integration”, s. 5.

ise, modernitenin geleneğin deęiřerek devam ettięi hali olduęu fikrindedirler. Said Fares Hassan’a gre, mslman azınlıkların durumu 19.yy reformist tartıřmalarına dek gitmektedir. 19. ve 20.yy boyunca mslman hukukular kapitalizm, smrgecilik, seklerizmin doęurduęu sonular ile nasıl bařa ıkılacaęı hakkında tartıřmaya bařlamıřlardır, Avrupa’yı gren entelekteller kendi durumlarını sorgulamaları sonucunda eřitli reform tekliflerinde bulunmuřtur.¹¹⁷

te yandan azınlık fikhına karřı arařtırmacılar arasında zel olarak eřitli yaklařımlar gze arpmaktadır: Azınlık fikhını savunanlar, azınlık fikhını savunurken terimleřmeyi desteklemeyenler, azınlık fikhını tamamen reddedenler. Azınlık fikhını savunanlardan Yusuf el-Karadv ve Taha Cabir el-Alvn n plana ıkmakta ve dięerlerini bu fikhı ispata aęırmaktadır. te yandan Abdullah b. Beyye azınlık fikhı usul ve ilkelerini kabul ederken, “fikh’l-ekalliyyt” ıstılahına gre fikh’t-teyř ibaresinin daha uygun olduęunu dřnmektedir. Azınlık fikhını tamamen reddeden Said Ramazan el-But, usul ve ilkeleri ile bu yaklařımı reddederken Avrupa Fetva Konseyi ve benzeri kurumsallařmalara da karřı ıkmaktadır.¹¹⁸ Tarık Ramazan ise azınlık fikhına katkıda bulunan řahsiyetlere “Avrupa İřlmi” sylemi ile katılmaktadır.¹¹⁹

el-Alvn¹²⁰ azınlık fikhı teorisinin hangi orijinal sebeplere baęlı olabileceęini ortaya koymuřtur. Mslman azınlıkların bulundukları gayrimslim lkelerde tamamen asimile olmalarını engellemeye abalamıřtır. Ona gre azınlık fikhı ile genel fikh arasındaki en nemli farklılık fikhın sabit ve deęiřken dinamiklerinden faydalanarak gayrimslim lkelerdeki mslman azınlıkların

¹¹⁷ Said Fares Hassan, “Azınlık Fikhı: Gelenek, Modernite ve Reform Tartıřması”, *Perspektif*, sy. 235, İstanbul 2014, s. 26-29. Ayrıca azınlık fikhına mutedil ve selefi olmak zere iki yaklařım erevesinde karřılařtırılması hakkında detaylı bilgi iin bkz. Shavit, “The Wasat and Salaf Approaches to the Religious Law of Muslim Minorities”, s. 416-457.

¹¹⁸ Hamdv, “Fikh’l-ekalliyyt ev fikh’t-teruf” http://www.alukah.net/world_muslims/0/62061/#ixzz3wS6sVE2s, (eriřim: 16.04.2016).

¹¹⁹ Bkz. Tarık Ramadan, *To Be A European Muslim*, The Islamic Foundation, Liecester 1999.

¹²⁰ Taha Cbir el-Alvn (2016), kendisi Amerika’ya 1970’lerde g eden birisi olarak azınlık fikhının kurucularından ve Fiqh Council of North America’nın kurucu ve yelerindendi. (bkz. <http://iumsonline.org/en/iums123/press-releases/iums-mourns-iraqi-guide-taha-jabir-al-alwani-prominent-islamic-jurisprudence-fiqh-america/>, www.alwani.net, eriřim: 20.05.2016; Dina, “Muslim Minorities in the West: Between Fiqh of Minorities and Integration”, s. 18.)

kalıcılığını sağlama çabasıdır. el-Alvânî'ye göre azınlık konumundaki müslümanların vahiy zamanında olmayan “dârulislâm”, “dârulharb” gibi kavramlara bağlı kalmamaları gerekir.¹²¹

Yusuf el-Karadâvî¹²² müslüman azınlıkların İslâm ümmetinin bir parçası olduğuna dikkat çekerek, azınlık fikhının müslüman kimliği çerçevesinde düşünülmesi gerektiğini belirtmektedir. Müslüman azınlıklar fikhî felsefesini de izole olmaksızın sadakat, asimile olmaksızın entegrasyon üzerine kurmuştur.¹²³

Abdülmeccid en-Neccâr¹²⁴ da el-Karadâvî ve el-Alvânî gibi müslüman azınlıkların doğal yapısının bozulmaması gerektiğini vurgulayarak bulundukları gayrimüslim ülkelerde vatandaşlık görevlerini yerine getirmeleri gerektiğine dikkat çeker. en-Neccâr'a göre müslüman azınlıklar fikhî, müslüman azınlıkların kalıcı varlığını sağlayacak bir fikhî yöntem ve onların gayrimüslim ülkelerdeki problemlerine cevap üretebilmek için var olmalıdır.¹²⁵

Abdullah b. Beyye¹²⁶ diğerlerinden farklı olarak müslüman azınlıkların bireysel boyutta karşılaştıkları güçlüklerin dikkate alınarak bulundukları çevre içerisinde nasıl İslâmî bir yaşam sürecekleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Ona göre azınlık fikhının nihai amacı müslüman azınlıkların problemlerini bireysellikten toplumsallık seviyesine çıkarabilmektir.¹²⁷

¹²¹ el-Alvânî, “Medhal ila fikhî'l-ekalliyyât”, s. 14.

¹²² Çağdaş İslâm hukukçularının önde gelenlerinden el-Karadâvî, aynı zamanda 1997'de The European Council for Fatwa and Research'ı (ECFR) kuran kimsedir. (bkz. <http://iumsonline.org/en/iums123/members/sheikh-yusuf-al-qaradawie/>, www.qaradawi.net, erişim: 20.05.2016)

¹²³ el-Karadâvî, *Fi fikhî'l-ekalliyyâti'l-müslime*, s. 25-35.

¹²⁴ en-Neccâr, el-Ezher'den mezun Tunuslu bir araştırmacı ve ECFR'nin üyelerindendir. Bkz. <http://ecfr.org/new/members/>, (erişim: 22.05.2016).

¹²⁵ en-Neccâr, “Nahve te'sîlin fikhîyyin li'l-ekalliyyâti'l-müslime bi'l-müctemeâti'l-garbiyye”, s. 5; Dina, “Muslim Minorities in the West: Between Fiqh of Minorities and Integration”, s. 21.

¹²⁶ İbn Beyye, Moritanyalı bir araştırmacı olarak Suudi Arabistan'da Kral Faysal Üniversitesinde görev yapmaktadır. Çağdaş fikhî konulardaki araştırmalarıyla öne çıkmıştır. İslâm İşbirliği Teşkilatı Fıkıh Akademisi (Cidde) üyesidir. (bkz. İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*.)

¹²⁷ İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*, s. 199-200.

Tarık Ramazan¹²⁸ müslüman azınlıkları Batı medeniyeti üzerinden ele almış, İslâm geleneklerine bağlı ancak Batı gerçeğini göz ardı etmeksizin bağımsız bir Avrupa İslâmı oluşturmayı hedeflemiştir. Ona göre azınlık fıkhi, İslâmî kaynakların irdelenmesi ile Batı bağlamında yorumlanması ile oluşacaktır. Ayrıca Ramazan “azınlık fıkhi” terimleşmesini de yerinde bulmayarak müslümanların azınlık değil, bulundukları toplumun bir parçası olarak düşünülmesi gerektiğini savunmaktadır.¹²⁹

Bu mutedil yaklaşımlara karşılık azınlık fikhına selefi bir bakış açısıyla bakanlardan, bir dönem Suudi Arabistan başmüftülüğü yapmış olan Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz ve selefi fıkıhçıların önde gelenlerinden Muhammed b. Salih el-Useymîn, dava ve cihad olgusuna vurgu yapmaktadır. Selefi yaklaşıma göre fikhü’l-ekalliyyât iki ana temel üzerine kuruludur. Birincisi, müslümanların karşılaştıkları zorluklara rağmen -ne olursa olsun- fıkıh buna uyarlanmaya çalışılmamalıdır. İbn Bâz’a göre gayrimüslimlere örnek olabilmenin şartı budur. İkincisi, müslümanlar diğerlerini taklit etmemeli, zor durumda kalsalar dahi bidatlara yönelmemelidir.¹³⁰

VI. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNİN GELİŞİMİ

Azınlık fıkhi ile ilgili öne çıkan araştırmacılara ve bu fikhin gelişmesinde yaptıkları katkılara literatür değerlendirmesi ve terimleşme kısmında daha önce değinilmiştir, bu kısımda ise ilgili kurumlardan bahsedilecektir. Dolayısıyla bu başlık altında azınlık fikhinin bir fıkıh yöntemi olarak belirginleşmesini ve kurumlaşmasını sağlayan dünya genelindeki kurumsallaşmalar, heyetler ve çalışmalarından bahsedilecektir. Dünya genelinde İslâm dini ile ilgili olarak İslâm dinini ya da din adamlarını temsilen hemen her ülkede kuruluşlar vardır.¹³¹ Öte yandan müslüman

¹²⁸ Aslen Mısırlı olmakla birlikte tüm hayatını İsviçre’de geçirmiş, halen Oxford’da görevini yürütmekte diğerlerinin aksine araştırma alanı fıkıh olmayan bir araştırmacıdır. Dolayısıyla kendisi daha çok batı toplumundaki müslüman kimliğe ve fikhin onlar tarafından nasıl kullanılacağına odaklanmıştır (Tarık Ramadan, *Western Muslims and The Future of Islam*, Oxford University Press, Newyork 2004).

¹²⁹ Ramadan, *Western Muslims and The Future of Islam*, s. 68-82.

¹³⁰ Shavit, “The Wasatî and Salafî Approaches to the Religious Law of Muslim Minorities”, s. 429-431.

¹³¹ Bunlara örnek olarak, Rusya’da “Rusya Müftüler Konseyi (1988)”, “Rusya Müslümanlarının Merkezi Dini Nezareti (1790)”, “Kuzey Kafkasya Müslümanlarının Dini İdareleri Koordinasyon

azınlık birliği oluşturmak amaçlı sosyal faaliyet yürüten kurumlar da mevcuttur. Buna örnek olarak Kuzey Amerika İslâm Halkası¹³² (ICNA) ve Kuzey Amerika İslâm Topluluğu¹³³ (ISNA) verilebilir. Ancak bu kurumlar fikhî faaliyetler yapan ya da fetva veren merkezler değildir, bu amaçla kurulmamıştır.

A. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİ İLE İLGİLİ KURUMLAR

1. İSLÂM FIKİH AKADEMİSİ (مجمع الفقه الإسلامي الدولي)

İslâm İşbirliği Konferansı Teşkilâtına bağlı olarak İslâm Fıkıh Akademisi¹³⁴ (Mecmau'l-fikhi'l-İslâmî), 1981 Cidde merkezli olarak kurulmuştur.¹³⁵ Kuruluş amacı, İslâm hukuku alanındaki çalışmalara destek olmak ve modern zamanın problemlerine uygun fikhî çözümler ortaya koyabilmektir. Akademinin üyeleri ve uzmanları İslâm hukuku, iktisat, tıp gibi farklı alanlarda uzman kişilerden oluşmaktadır. Bu teşkilâta üye olan her devletin akademi meclisinde temsilcileri vardır.¹³⁶ Türkiye'yi Prof. Dr. Mürteza Bedir temsil etmektedir.¹³⁷ 1985-2011 yılları arasındaki toplantılarının notları *Mecelletü Mecmai'l-Fikhi'l-İslâmî ed-Devlî*

Merkezi (1998)" ve 60'dan fazla müftülük teşkilatı bulunmaktadır (Bekir Gerek, "Rusya Müslümanlarının Dünü ve Bugünü", *Diyanet Aylık Dergi*, Diyanet Yayınları, Ankara 2010, sy. 235, s. 24-25). Kırım'da "Kırım Müslümanları Dini İdaresi" (Emin Patan, "Kırım Müslümanları", *Diyanet Aylık Dergi*, sy. 235, s. 23), Almanya'da "Diyanet İşleri Türk İslâm Birliği (1984)" (Sadi Arslan, "Almanya'da İslâm ve Müslümanlar Tarihî Sürecinde Alman-Müslüman İlişkileri", *Diyanet Aylık Dergi*, sy. 235, s. 5) kurumları verilebilir. Bu kurumlar daha çok siyasi yönü ile ön plana çıkmaktadır.

¹³² Kuzey Amerika İslâm Halkası, 1968'de Güney Amerika'da müslümanların bu kuruma ihtiyacı olduğu düşünülerek kurulmuştur. Şu an merkezi Jamaica'dadır. Önceliği üyelerine İslâm dinini iyi bir şekilde öğretmektir. İkincil olarak da İslâm ve toplum arasında sıkı bir bağ kurmayı hedeflemektedir. müslüman azınlıklar fikhından ziyade İslamofobi, cemaatleşme, entegrasyon gibi sosyal meseleler ile ilgilendiği dikkati çekmektedir (<http://www.icna.org/about-icna/>, (erişim: 20.05.2016)).

¹³³ Kuzey Amerika İslâm Topluluğu, müslümanların toplumsal hayatına destek olabilmek amacıyla kurulmuştur. Temel hedefi, Amerika müslümanları arasındaki ilişkileri geliştirmektir (<http://www.isna.net/accomplishments.html>, (erişim: 23.05.2016)). Kurulduğu bölgenin farklı eyaletlerinde yaptığı konferanslar, festivaller ile müslüman azınlıklar fikhına katkı sağlamaktan ziyade müslümanlar arasındaki sosyal ilişkileri sağlam tutmaya çalıştığı görülmektedir (<http://www.isna.net/conferences.html>, (erişim: 23.05.2016)).

¹³⁴ <http://www.iifa-aifi.org/>, (erişim: 15.05.2016).

¹³⁵ <http://www.iifa-aifi.org/iifa>, (erişim: 23.05.2016).

¹³⁶ M. Kâmil Yaşaroğlu, "Mecmau'l-fikhi'l-İslâmî", *DİA*, XXVIII, İstanbul 2003, s. 258-259.

¹³⁷ <http://www.iifa-aifi.org/>, (erişim: 20.05.2016).

dergisinde toplanmıştır.¹³⁸ Söz konusu derginin, “Riâyetü’l-ekalliyyâtî’l-müslime” adı altında bir bölüm olarak hazırladığı ve içerisinde müslüman azınlıklarla ilgili olarak gayrimüslimler ile ilişkiler, karşılaştıkları problemler konularında araştırmacıların çeşitli yönlerden görüşlerine yer verilmesi hasebiyle azınlık fıkhi ile ilgili çalışmalarındandır.¹³⁹

2. İSLÂM FIKIH AKADEMİSİ DÜNYA İSLÂM BİRLİĞİ (رابطة العالم الإسلامي)

(الإسلامي)

İslâm Fıkıh Akademisi tarafından 1962’de alınan karar ile 1977’de, Mekke’de kurulmuştur.¹⁴⁰ Dünyanın farklı bölgelerinde yaşamakta olan müslümanların karşılaştıkları problemlere çözüm bulmak ve İslâm fıkıh kültürüne dair çalışmaları destekleme ve neşretme başlıca hedeflerindendir.¹⁴¹ Türkiye’yi temsilen Halil Gönenç üyelerindendir.¹⁴²

Müslüman azınlıklar ile ilgili olarak yaptığı faaliyetler, onların yoğunlukta bulunduğu ülkelerde doğrudan merkeze bağlı bürolar açıp, onlara her türlü alanda yardımcı olmaktır. 1973 yılından sonra *The Muslim World League Journal*’i, çıkarmıştır.¹⁴³ Söz konusu dergi tarandığında azınlık fıkhi ile ilgili “League Guests Discuss Minorities’ Issues”, “Muslim Minorities and Islamic Solidarity”, “Is Today’s Europe a Land of Islam?” makaleleri dikkati çekmektedir.¹⁴⁴

Ayrıca aynı kurum bünyesinde çıkarılmakta olan *Mecelletü’l-Mecmai’l-Fıkhiyyi’l-İslâmî* dergisinin Abdullah el-Bessâm’ın “Hel el-esahhu tayinü’l-müftîn ev

¹³⁸ Mustafa Bülent Dadaş, “Bir Fetva Belirleme Yöntemi Olarak Heyet İctihadı ve İslâm Dünyasında Bu Amaçla Kurulan Fıkıh Meclisleri”, *Bilimname*, XXVIII, Kayseri 2015/1, s. 330; <http://www.iifa-aifi.org/iifa>, (23.05.2016).

¹³⁹ “Riâyetü’l-ekalliyyâtî’l-müslime”, *Mecelletü Mecmai’l-Fıkhi’l-İslâmî ed-Devlî*, 2005, sy. 4, c. 16, s. 375-435.

¹⁴⁰ <http://en.themwl.org/>, (erişim: 14.04.2016).

¹⁴¹ Mustafa Bilge, “Râbitatü’l-âlemi’l-İslâmî”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 378-379.

¹⁴² Kenan Oral, *Avrupa Fetva ve Araştırma Meclisi’nin Yapısı ve Fetva Yöntemi*, Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı, Uzmanlık Tezi, Ankara, s. 15-16.

¹⁴³ Bilge, “Râbitatü’l-âlemi’l-İslâmî”, XXXIV, 378-379.

¹⁴⁴ Bkz. Bu çalışmada “Literatür Değerlendirmesi”.

inşâu mecmain fıkhiyyin fi Amriyka li'l-ekalliyyâti'l-İslâmiyye”¹⁴⁵ isimli yazısı azınlık fıkı ile alakalıdır. Yine aynı derginin gayrimüslimler ile seçimlere katılmak hakkındaki fetva risalesi de azınlık fıkına bir katkı mesabesindedir.¹⁴⁶

3. HİNDİSTAN İSLÂM FIKIH AKADEMİSİ (مجمع الفقه الإسلامي الهندي)

Hindistan merkezli olarak 1988’de kurulan Hindistan İslâm Fıkıh Akademisi,¹⁴⁷ İslâm ve diğer ilimler uzmanlarınca yürütülmektedir. Müslüman azınlıklar fıkına külli çözümler bulmak ihtiyacına binaen kurulmuştur. Hedefleri genel olarak modern dünyada meydana gelen değişikliklere İslâm ruhuna uygun çözümler üretebilmek, İslâm fıkını modern döneme göre açıklayabilmek, müsteşriklerin fıkha dair şüphelerine cevap verebilmek, ilgili fetvalara yönelik yayınlar yapmaktır.¹⁴⁸

İlk toplantısında gayrimüslim ülkelerde yaşayan müslüman azınlıklar ile ilgili olarak 2010 yılında, gayrimüslim ülkelerin mahkemelerinin verdiği boşama kararlarının hükmü görüşülmüştür.¹⁴⁹ Meclisin yayımladığı *Kararât ve ’t-tavsiyât: Mecmaü’l-Fıkhi’l-İslami bi’l-Hind en-nedevât*, kitabı o tarihe dek yapılan 19 oturumun sonuçlarını kapsamaktadır. Müslüman azınlıklar fıkı ile ilgili olarak, faizli işlemler, gayrimüslim hâkimin boşaması, İslâmî bankacılık, sigorta, şirket ortaklığı gibi meselelerin yanı sıra genel olarak tevarruk, internet sözleşmeleri gibi güncel problemleri ele almıştır.¹⁵⁰ Ayrıca kurum bünyesinde çıkarılan *Mecelletü’l-Müdevvene* yayını da doğrudan azınlık fıkını konu almasa da İslâmî faaliyetler

¹⁴⁵ Abdullah Abdurrahman el-Bessâm, “Hel el-esahhu tayinü’l-müftin ev inşâu mecmain fıkhiyyin fi Amriyka li’l-ekalliyyâti’l-İslâmiyye”, *Mecelletü’l-Mecmai’l-Fıkhiyyi’l-İslâmî*, 1996, sy. 10, s. 45-57.

¹⁴⁶ Muhammed b. Abdullah es-Sebil, “Risale fi müşâreketi’l-müslim fi’l-intihabât mea gayri’l-müslimîn”, *Mecelletü’l-Mecmai’l-Fıkhiyyi’l-İslâmî*, 2004, c. 15, sy. 18, s. 323-335.

¹⁴⁷ <http://www.ifa-india.org/arabic.php>, (erişim: 20.05.2016).

¹⁴⁸ http://www.ifa-india.org/arabic.php?do=home&pageid=arabic_introduction, (erişim: 23.05.2016).

¹⁴⁹ Dadaş, “Bir Fetva Belirleme Yöntemi Olarak Heyet İctihadı ve İslâm Dünyasında Bu Amaçla Kurulan Fıkıh Meclisleri”, s. 336. Ayrıca meclisin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Mechûdâtü’l-Mecma’ ve incâzâtühü*, Mecmau’l-fıkhi’l-İslâmî el-Hind, http://www.ifa-india.org/arabic.php?do=home&pageid=arabic_introduction, (erişim: 23.05.2016).

¹⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Kararât ve ’t-tavsiyât: Mecmaü’l-Fıkhi’l-İslami bi’l-Hind en-nedevât*, Mecmau’l-fıkhi’l-İslâmî el-Hindî, Yeni Delhi 2010.

yapmakta olan bir dergidir.¹⁵¹ Yine kurumun çıkardığı *Kadâyâ fıkhiyye fi'l-ekalliyyâtî'l-müslime* eserinde müslüman azınlıkların siyaset, iktisat, toplumsal meseleler ile ilgili problemleri ele alınmıştır.¹⁵² *Alâkâtü'l-müslimîn mea gayrihim fi manzuri't-tarihi'l-Hindî* eseri de azınlık fikhî ile alakalı bir başka yayındır.¹⁵³

4. AVRUPA FETVA VE ARAŞTIRMA KONSEYİ (المجلس الأوروبي للإفتاء)

(والبحوث)

Avrupa Fetvâ ve Araştırma Konseyi,¹⁵⁴ Avrupa'da yaşayan müslümanların ihtiyaçlarına cevap verebilmek ve çeşitli fikhî sorularına fetva üretebilmek amacıyla -merkezi İrlanda'da olmakla birlikte- 1997 yılında Londra'da kurulmuştur.¹⁵⁵ Başkanlığını Yusuf el-Karadâvî yapmaktadır, Avrupa'da yaşayan ve oranın problemlerine bizzat şahit olan, alanında uzman üyeleri vardır; Türkiye'den bir üyesi yoktur.¹⁵⁶ Şu anki merkezi ise İrlanda/Dublin'dedir.¹⁵⁷ Temel hedefleri, Avrupa'daki âlimlerin fikhî meselelerde görüş birliğine varmasını sağlamak, Avrupa'da yaşayan müslümanların ihtiyaçlarına binaen fikhî fetvalar vermek, ilmî araştırmalar yapılmasını sağlamak, fetvaların uygulamaya geçirilerek insanlar arasında uygulamada birlik oluşmasını sağlamaktır.¹⁵⁸ Bu kurum Avrupa'da kalıcı olabilmek, modern zamanın bilimi ile fikhî birleştirmek, çoğunluğun uyum sağlayabileceği bir

¹⁵¹ Derginin sayılarına online olarak ulaşabilmek için bkz. <http://www.ifa-india.org/arabic.php?do=home&pageid=almodawana>, (erişim: 23.05.16).

¹⁵² Bkz. <http://www.ifa-india.org/arabic.php?do=home&pageid=library>, (erişim: 23.05.16).

¹⁵³ Bkz. <http://www.ifa-india.org/arabic.php?do=home&pageid=library>, (erişim: 23.05.16).

¹⁵⁴ <http://e-cfr.org/new/>, (erişim: 15.05.2016).

¹⁵⁵ Ahmed er-Râvî, “el-Ekalliyyâtü'l-müslime vâkıan ve fıkhan”, Kuveyt 2013, s. 23-27; Oral, *Avrupa Fetva ve Araştırma Meclisi'nin Yapısı ve Fetva Yöntemi*, s. 19; *et-Tarif*, el-Meclisü'l-Uvrubbî li'l-iftâ ve'l-buhûs, s. 1-7.

¹⁵⁶ Dadaş, “Bir Fetva Belirleme Yöntemi Olarak Heyet İctihadı ve İslâm Dünyasında Bu Amaçla Kurulan Fıkıh Meclisleri”, s. 334.

¹⁵⁷ http://e-cfr.org/new/?page_id=2, (erişim: 15.05.2016).

¹⁵⁸ <http://e-cfr.org/new/%D9%85%D8%AB%D8%A7%D9%84-%D8%B9%D9%84%D9%89-%D8%B5%D9%81%D8%AD%D8%A9/>, (erişim: 15.05.2016); er-Râvî, “el-Ekalliyyâtü'l-müslime vâkıan ve fıkhan”, s. 25-26; Dadaş, “Bir Fetva Belirleme Yöntemi Olarak Heyet İctihadı ve İslâm Dünyasında Bu Amaçla Kurulan Fıkıh Meclisleri”, s. 333-334. Ayrıca meclisin yapısı ve işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Oral, *Avrupa Fetva ve Araştırma Meclisi'nin Yapısı ve Fetva Yöntemi*, s. 23-39.

karara varabilmek çabasıdadır.¹⁵⁹ Modern dönemde fetva verilirken, dikkat edilmesi gereken ilkelerin bulunduğunu vurgulayan İbn Beyye, Avrupa Fetva Konseyi'nin de aynı yöntem üzerinde durduğunu belirtir. Tıpkı dini nikâh-resmî nikâh ayrımında olduğu gibi maslahat, sedd-i zerâî gibi İslâm hukukunun gözettiği prensiplerin pratikte daha düzgün bir şekilde sağlanması durumlarındaki gibidir.¹⁶⁰

Avrupa Fetva Konseyi'nin temel fetva konularından biri azınlık fikhıdır.¹⁶¹ Örnek vermek gerekirse, 9-11 Ocak 1998'de gayrimüslim bir ülkede ikamet etmek,¹⁶² ikamet amaçlı evlilik,¹⁶³ gayrimüslim ülkede seçimlere katılmak¹⁶⁴ meseleleri tartışılmıştır. Daha yakın tarihte ise, 30 Haziran-4 Temmuz 2009'da İstanbul'da Batı'da yaşayan müslümanlar ile ilgili olarak düzenlenen toplantıda mâlî kriz, İslâmî bankacılık, vadeli satışlar, İslâmî sigorta, yaz aylarında orucun vakti ve kamerî ayların başlangıcı konuları görüşülmüştür.¹⁶⁵ Yine 24-27 Haziran 2010'da yapılan toplantıda ise, azınlık fikhî ile ilgili olarak müslümanın gayrimüslim akrabasına mirasçı olması durumu tartışılmıştır.¹⁶⁶ 28-30 Ağustos 2010'da müslüman bir hanımın gayrimüslim bir erkek ile evliliği, kocasının gayrimüslim olması sebebiyle hanımın boşanma talep etmesi tartışılmıştır.¹⁶⁷

Ayrıca Avrupa Fetva Konseyi'nin kurumsal sitesinde sürekli olarak Avrupa'da yaşan müslümanların çeşitli problemleri ile ilgili haberlere yer

¹⁵⁹ er-Râvî, "el-Ekalliyâtü'l-müslime vâkıan ve fıkhan", s. 27-28; Caeiro, "The Power of European Fatwas: The Minority Fiqh Project and The Making of an Islamic Counterpublic", s. 435-436; Soeren Kern, "Europe's Fatwa Factories", <http://www.gatestoneinstitute.org/1857/europe-fatwa-factories>, (erişim: 15.05.2016).

¹⁶⁰ İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyât*, s. 78.

¹⁶¹ Oral, *Avrupa Fetva ve Araştırma Meclisi'nin Yapısı ve Fetva Yöntemi*, s. 2, 63-65.

¹⁶² *el-Karârât ve'l-fetâvâ es-sâdirati ani'l-Meclisi'l-Uvrubbî li'l-iftâ ve'l-buhûs*, <http://e-cfr.org/new/>, (erişim: 20.05.2016), s. 227-229.

¹⁶³ *el-Karârât ve'l-fetâvâ es-sâdirati ani'l-Meclisi'l-Uvrubbî li'l-iftâ ve'l-buhûs*, s. 218-221.

¹⁶⁴ *el-Karârât ve'l-fetâvâ es-sâdirati ani'l-Meclisi'l-Uvrubbî li'l-iftâ ve'l-buhûs*, s. 233.

¹⁶⁵ el-Cîzânî, *Fikhü'n-nevâzil*, II, 284. Ayrıca bkz. *el-Karârât ve'l-fetâvâ es-sâdirati ani'l-Meclisi'l-Uvrubbî li'l-iftâ ve'l-buhûs*, s. 169-175.

¹⁶⁶ *el-Karârât ve'l-fetâvâ es-sâdirati ani'l-Meclisi'l-Uvrubbî li'l-iftâ ve'l-buhûs*, s. 181-183.

¹⁶⁷ *el-Karârât ve'l-fetâvâ es-sâdirati ani'l-Meclisi'l-Uvrubbî li'l-iftâ ve'l-buhûs*, s. 191-193. Ayrıca benzer tâlî meseleler hakkında fetvalara ulaşabilmek için ilgili çalışmaya bakılmalıdır.

verilmektedir.¹⁶⁸ Azınlık fıkhi ile ilgili olarak yaptıkları yayınlar, *ed-Dîn ve 's-siyase, Fıkhü'l-muvâtane li'l-müslimîn fi Uvrubbâ, Taksîmü'l-mâ'mûra fi'l-fıkhi'l-İslâmî ve eseruhü fi'l-vâkı'ı, Müslimu Uvrubbâ ve'l-müşâreketü's-siyasiyye, el-Haritatü's-siyasiyye li-Uvrubbâ, Meâlâtü'l-ef'âl ve eseruhâ fi fıkhi'l-ekalliyyât, Fıkhü'l-ekalliyyâtü'l-müslime beyne fıkhi'l-İndimâc, Fıkhü'l-bûrsa, Adlu'l-velî fi bilâdi'l-garbî suveruhû ve ahkâmuhû, Katlü'l-merhame beyne'l-kavânîni'l-vad'iyyeti ve'l-fıkhi'l-İslâmî, el-İndimâc: et-tarîf ve't-te'sîl, ed-Davâbitü'l-menheciyye li fıkhi'l-ekalliyyâtü'l-müslime, et-Tahkîm ve't-tehâkümü'd-devlî fi 'ş-şeriati'l-İslâmiyye* olarak sıralanabilir. Bu çalışmaların yanı sıra periyodik olarak yayınlanan 15 sayılık *Mecelletü'l-ilmiyye* adlı dergileri bulunmaktadır.¹⁶⁹

5. DÜNYA MÜSLÜMAN ÂLİMLER BİRLİĞİ (الاتحاد العالمي لعلماء المسلمين)

Dünya Müslüman Âlimler Birliği¹⁷⁰ 2004'de Londra merkezli olarak İslâm ülkeleri ve gayrimüslim ülkelerde azınlık olarak yaşayan müslümanları temsil etmek amacıyla Yusuf el-Karadâvî başkanlığında kurulmuştur.¹⁷¹ Temel hedefleri, İslâm'ı düzgün bir şekilde aktarmak, dünyanın her bölgesindeki müslümanlara hitap edebilmek, herhangi bir hükümete bağlı olmaksızın müslümanlar arasında işbirliğini sağlayabilmek ve müslümanların İslâm dinini yaşayabilmesine yardımcı olmaktır.¹⁷² Genellikle müslümanların güncel problemlerine dair faaliyetleri ile dikkat çeken kurumun, müslüman azınlıklara dair çalışmalarına *a Fatwa on "dar al-islam" as Inclusive of Dagestan*, başlığı altında modern dönemin dâr tartışmalarına yaklaşımları örnek verilebilir.¹⁷³

¹⁶⁸ <http://e-cfr.org/new/category/>, (erişim: 15.05.2016).

¹⁶⁹ Oral, *Avrupa Fetva ve Araştırma Meclisi'nin Yapısı ve Fetva Yöntemi*, s. 41-46; <http://e-cfr.org/new/magazine/>, (erişim: 15.05.2016). Ayrıca dergilerin sayılarının içerikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Oral, *Avrupa Fetva ve Araştırma Meclisi'nin Yapısı ve Fetva Yöntemi*, s. 47-56.

¹⁷⁰ <http://iumsonline.org/en/>, (erişim: 15.05.2016).

¹⁷¹ Oral, *Avrupa Fetva ve Araştırma Meclisi'nin Yapısı ve Fetva Yöntemi*, s. 17-18.

¹⁷² <http://iumsonline.org/en/iums123/introductionen/>, (erişim: 23.05.2016).

¹⁷³ <http://iumsonline.org/en/conferences-seminars/fatwa-dar-al-islam-inclusive-dagestan/>, (23.05.2016).

6. AMERİKA İSLÂM HUKUKÇULARI BİRLİĞİ (مجمع فقهاء الشريعة بأمريكا)

Amerika İslâm Hukukçuları Birliği¹⁷⁴ Batı’da yaşayan müslümanların İslâm hukuku uygulamalarına yardımcı olmak amacıyla toplumsal ahlak değerlerine uygun bir şekilde müslümanların yaşamlarını idame ettirebilmeleri için kurulmuştur. Temel hedefi fetvalara, şeriata uygun cevaplar verebilmektir.¹⁷⁵ Bu kurumun faaliyetleri akademik çalışmalar, fetvalar, seminerler, uluslararası konferanslar olarak sıralanabilir. Ayrıca müslüman azınlıklar ile ilgili olarak 2004 yılından bu yana her sene periyodik olarak farklı ülkelerde yaptığı fetva çalıştayları dikkati çekmektedir. Bu toplantıların konuları; müslüman ailelerin Batı’da karşılaştıkları problemler, gayrimüslimler ile birlikte yaşama, İslâm şariat mahkemeleri, gayrimüslim ülkelerde beslenme ve sağlık, müslüman hanımların toplumsal hayatta karşılaştıkları problemler olarak serd edilebilir.¹⁷⁶

7. KUZHEY AMERİKA FIKIH KONSEYİ (FCNA)

Kuzey Amerika’da yaşayan müslümanlar için 1980’de kurulan Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi¹⁷⁷ hedefini -bireysel ve kollektif olarak- şeriata uygun bir hayatı sağlamak olarak belirtmiştir. Türkiye’den Prof. Dr. Yusuf Ziya Kavakçı kurumun üyelerindendir. Müslüman azınlıklar fıkına dair çalışmaları, Ramazan ayıyla ilgili astronomik hesaplamalar, müslüman-gayrimüslim ilişkileri, karşı cins ile ilişkilerin keyfiyeti, dinler arası diyalog hakkında yaptıkları tartışmalardır.¹⁷⁸

B. ŞERİAT MAHKEMESİ ÖRNEĞİ: MÜSLÜMAN TAHKİM KURULU

Şeriat hükümlerinin müslüman azınlıklar için gerekli oldukça Amerika,¹⁷⁹ Canada¹⁸⁰ ve İngiltere’de¹⁸¹ uygulanmakta olduğu, hatta İngiltere’de müstakil bir

¹⁷⁴ <http://www.amjaonline.org/en/>, (erişim: 14.04.2016).

¹⁷⁵ <http://www.amjaonline.org/en/about-amja>, (erişim: 20.05.2016). Resmi internet sitesinde ne zaman kurulduğu hakkında bilgi bulunmamaktadır.

¹⁷⁶ <http://www.amjaonline.org/en/declarations>, (erişim: 20.05.2016).

¹⁷⁷ <http://www.fiqhcouncil.org/>, (erişim: 13.04.2016).

¹⁷⁸ <http://www.fiqhcouncil.org/node/13>, (erişim: 23.05.2016).

¹⁷⁹ Ayrıca bkz. Alvânî, “Maqasid Quraniyya: A Methodology on Evaluating Modern Challenges and Fiqh al-Aqaliyyât”, s. 464-487.

¹⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Brown, “Constructions of Islam in the Context of Religious Arbitration: A Consideration of the “Shari’ah Debate” in Ontario, Canada”, s. 343-356; Anver M. Emon, “Islamic

kurum olarak ortaya kondukları görülmektedir. Bu kısımda örnek olması hasebiyle İngiltere'deki şeriat mahkemelerinden bahsedilecektir.

Müslüman azınlıklar fıkıhı ile ilişkili olmaktan ziyade, İngiltere'de yaşamakta olan müslüman azınlıkların özellikle de ferdî meselelerde karşılaştıkları problemlere çözüm bulabilmek amacıyla çıkış yolu olarak 2007'de kurulan Müslüman Tahkim Kurulu, İngiliz hukuk sistemi içerisinde İslâm hukukuna göre meseleleri çözüme kavuşturmayı hedeflemektedir.¹⁸² İslâmî referanslara uygun bir şekilde kurulmayı amaç edinen bu kurum müslüman azınlıklar fıkıhı ile ilişkili olarak boşanma ve aile meseleleri, mecburi evlilikler, ticaret ilişkileri, miras-vasiyet meseleleri, İngiltere'de camiler ile ilgili meseleler üzerinde durmaktadır.¹⁸³ Öte yandan şeriat mahkemelerini savunanların yanı sıra, buna karşı olarak herkes için tek hukuk (one law for all) olması gerektiğini savunanlar da mevcuttur. Şeriat mahkemelerine karşı olanlar, bu mahkemelerin modern dünyada kadının haklarını yeterince koruyamadığını hatta zulme uğradığını düşünmektedir.¹⁸⁴

Law and the Canadian Mosaic: Politics, Jurisprudence and Natural Accommodation", <https://www.law.utoronto.ca/documents/emon/CBR-CanadianMosaic.pdf>, (erişim: 25.05.2016); Daniel Pipes, "Enforce Islamic Law in Canada", <http://www.danielpipes.org/2989/enforce-islamic-law-in-canada>, (erişim: 25.05.2016). Ayrıca Fransız sömürsünden etkilenen Cezayir için benzer tartışmalar mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Allan Christelow, *Muslim Law Courts and the French Colonial State in Algeria*, Princeton University, New Jersey 1985.

¹⁸¹ <http://www.matribunal.com/>, (erişim: 14.04.2016).

¹⁸² <http://www.matribunal.com/history.php>, (erişim: 23.05.2016).

¹⁸³ <http://www.matribunal.com/services.php>, (erişim: 23.05.2016). Ayrıca ilgili tartışmalara örnek teşkil etmesi açısından bkz. "Sharia Law in Britain: A Threat to One Law for All & Equal Rights", http://www.onelawforall.org.uk/wp-content/uploads/New-Report-Sharia-Law-in-Britain_fixed.pdf, (erişim: 25.05.2016); Rebecca E. Maret, "Mind the Gap: The Equality Bill and Sharia Arbitration in the United Kingdom" *Boston Collage International Law&Comperative Law*, c. 36, sy. 255, s. 255-283; Faizul Aqtab Siddiqi, "Family Law, Minorities and Legal Pluralism: Should English Law Give More Recognition to Islamic Law?", <http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/law/migrated/documents/matpowerpoint.pdf>, (erişim: 15.05.2016).

¹⁸⁴ Şeriat mahkemeleri hakkındaki tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Denis MacEoin, *Sharia Law or "One Law For All?"*, edit. David G. Green, Institutue for the Study of Civil Society, London 2009; <http://www.dw.com/ar>, (erişim: 23.05.2016). Benzer tepkiler için bkz. <http://www.alarabiya.net/articles/2005/09/09/16628.html>, (erişim: 23.05.2016).

C. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHI İLE İLGİLİ AKADEMİK ÇALIŞMALAR

Fikhü'l-ekalliyyât ile ilgili tartışmalara paralel olarak akademik camiada da bu alana eğilim artmıştır. Fas'ta Câmiatü Muhammed el-Evvel bünyesinde açılan Fikhü'l-mehcer yüksek lisans programı müslüman azınlıklar fikhine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.¹⁸⁵ Nitekim bu programın içeriğini incelediğimizde öncelikle İslâm hukuku kaynakları ve muhacirler arasında ilişkiyi ortaya koyan, (fikhü'l-mehcerin uygulanmasında usul ve kaideler), ardından tali problemleri ele alan (müslümanlar ve diğerleri arasında fikhü't-teâyüş) gibi derslerin bulunduğu görülmektedir.¹⁸⁶ Yine 2009 yılında Malezya İslâm Üniversitesi ve Râbitatü'l-âlemi'l-İslâmî işbirliği ile düzenlenen Fikhü'l-ekalliyyât çerçevesindeki ilmî toplantı devletlerarasındaki problemlerden başlayarak siyasi-kanuni, toplumsal pek çok meseleye değinmiştir.¹⁸⁷ Ayrıca 2016 yılının Kasım ayında Câmiatü İmam Muhammed b. Suudi'l-İslâmiyye tarafından düzenlenecek olan Fikhü'l-ekalliyyâtî'l-İslâmiyye adlı sempozyum, fikhü'l-ekalliyyâtın tarihçesi, temellendirilmesi, inanç konuları ile ilişkisi, problemleri başlıkları altında azınlık fikhî ile ilgili tartışmaların yapılacağına işaret etmektedir.¹⁸⁸

Bu faaliyetlerin yanı sıra çeşitli yerlerde yapılan tez çalışmaları da fikhü'l-ekalliyyât konusunda akademik gelişime katkıda bulunmuştur. Bunlara örnek olarak Muhammed b. Derviş b. Muhammed Selâme'nin *el-Ekalliyyâtü'l-İslâmiyye ve mâ yeteallaku bihâ min ahkâmin fi'l-ibâdât ve'l-imârât ve'l-cihad* (1421)¹⁸⁹, Emel Yusuf el-Kavâsimî'nin *Fikhü'l-ekalliyyâtî'l-müslime fi mesâili'l-ahvâli's-şahsiyye*

¹⁸⁵ <http://www.oujdacity.net/national-article-31717-ar/national-article-31717-ar.html>, (erişim: 20.05.2016).

¹⁸⁶ Ayrıca yüksek lisans programı içeriği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.ump.ma/index.php/ar/>, (erişim: 25.05.2016).

¹⁸⁷ <http://themwl.org/web/content>, (erişim: 25.06.2016).

¹⁸⁸ <https://units.imamu.edu.sa/Conferences/3cifmm/profile/pages/Participation.aspx>, (erişim: 23.06.2016).

¹⁸⁹ Muhammed b. Derviş b. Muhammed Selâme, *el-Ekalliyyâtü'l-İslâmiyye ve mâ yeteallaku bihâ min ahkâmin fi'l-ibâdât ve'l-imârât ve'l-cihad*, Camiatü Ümmü'l-Kurâ, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Suud 1421.

(2006)¹⁹⁰, Münteha Ertâlîm'in *Meâlimü't-teysîr fi fikhî'l-ekalliyyâtî'l-müslime inde'ş-şeyh Yusuf el-Karadâvî* (2006),¹⁹¹ Zekerîya Budak'ın *Al-Bouti's Attitude Towards Fiqh al-Aqalliyyât* (2011)¹⁹² yüksek lisans tezleri zikredilebilir.

V. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNİN İSLÂM HUKUKU VE MODERN HUKUK DALLARIYLA İLİŞKİSİ

Bu bölümde müslüman azınlıklar fikhinin diğer ilim dalları ile ilişkisi tespit edilerek konumu belirlenmeye çalışılmıştır. Bu sebeple alt başlıkların içerisinde ilişki bağı ortaya konularak kısaca ifade edilmiştir, nitekim ikinci bölümde benzer konularla ilgili daha ayrıntılı bilgi verilmektedir.

A. İSLÂM HUKUK DALLARI İLE İLİŞKİSİ

1. USUL

Müslüman azınlıklar fikhî, tikel olarak meseleler ile ilgilenen bir fıkıh değildir, aksine fıkıh başlığının altında fikhin teorik ve pratik tüm alanlarını kapsayan özel bir yöntem çeşididir. Genel fikhin içerisinde bir kısım olup fikhin özelliklerini barındırarak konuları ve meseleleri ile ilgilenmektedir. Dini inançlarını ve kimliklerini korumaya çalışan müslüman azınlıkların aynı zamanda yaşadıkları toplum ile de sağlıklı bir ilişki kurmalarını sağlayarak onların özel problemlerine cevap vermeye çalışır. Bu yönüyle “fikhü'l-ekalliyyât”, fikhü'l-evleviyyât, fikhü'l-muvazene, fikhü'l-vâki', fikhü'n-nevâzil ile benzerlik göstermektedir.¹⁹³ Yani gayrimüslim bir toplumda yaşayan müslümanların problemlerine, Kitap ve sünnet başta olmak üzere esas kaynaklara dayanarak bir usul ve kaide sistemi çerçevesinde çözüm bulma çabasıdır. Bu İslâm hukukunun usulü dışında yeni bir fıkıh icadı demek değildir, ancak daha önce bulunmayan bir fıkıh sahası ortaya koymaktır. Bu

¹⁹⁰ Emel Yusuf el-Kavâsimî, *Fikhü'l-ekalliyyâtî'l-müslime fi mesâilî'l-ahvâlî'ş-şahsiyye*, Ürdün Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ürdün 2006.

¹⁹¹ Müntehâ Ertâlîm, *Meâlimü't-teysîr fi fikhî'l-ekalliyyâtî'l-müslime inde'ş-şeyh Yusuf el-Karadâvî*, Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malezya 2006.

¹⁹² Zekerîya Budak, *Al-Bouti's Attitude Towards Fiqh al-Aqalliyyât*, Islamic Jurisprudence for Muslim Minorities in non-Islamic Societies, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Leiden 2011.

¹⁹³ Dina, “Muslim Minorities in the West: Between Fiqh of Minorities and Integration”, s. 9.

yönüyle fikhü'l-ekalliyyât, fikhü'n-nisâ, fikhü's-sefer ya da fikhü'z-zekât ve türevleri ile eş değer görülmelidir.¹⁹⁴

Azınlık fikhî fıkıh usulü açısından değerlendirildiğinde ıstıslah, istihsan, örf ve adet ile ilişkili olduğu görülmektedir. Öte yandan İslâm dini ve hukukunun öne çıkan iki özelliğine dayanmaktadır: âlemiyyetü'l-İslâm (İslâmın evrenselliği) ve makasîd-ı şeriaya itibar etme. Kıta sahası olarak açıklanabilen ilk esas gayrimüslim bölgelerdeki müslüman toplulukların varlığını desteklerken, ikinci esas fikhü'l-ekalliyyâtın müslüman toplulukların ihtiyaçları bağlamında hukuka uygunluğunun sağlanmasında literal hükümler yanında Şâriin gayelerini dikkate almanın önemini vurgulamaktadır.¹⁹⁵

2. FÜRÜ

Azınlık fikhının fikhin fûru alanı ile ilişkisini belirleyen dâr kavramıdır. Klasik fûru fıkıhtaki dâr ayırımına dayalı hükümler, bugünkü azınlık fikhının ortaya çıkışına zemin teşkil etmiştir.¹⁹⁶ Dâr ayırımı neticesinde gayrimüslim ülkelerde yaşayan müslümanlar fikhin daha önce karşılaşmadığı problemler ile karşı karşıya kaldıklarında bu meselelere cevap bulmak amacıyla azınlık fikhini bir çıkış noktası olarak görmeye başlamıştır. Dâr kavramının yanı sıra müslümanların gayrimüslim bir topluluk ile ilişkilerinin keyfiyetini inceleyen siyer, cihad vb. başlıklarda gayrimüslim ülkelerde ikamet etmek, çeşitli muamelât işlemlerinde bulunmak gibi konulara değinmiştir.

Özellikle de gayrimüslim ülkelerde yaşamakta olan ya da belirli bir müddet yaşamış olan müslüman araştırmacılar, söz konusu sorunlara cevap bulabilmek amacıyla azınlıklar için fetva kurumlarına başvurmakla kalmamış, ictihad mekanizmasının işletilerek meselelere zamanın gereklerine uygun cevaplar verilebilmesi noktasında çalışmalarda bulunmuştur.

¹⁹⁴ İmrânî, “Fikhü'l-ekalliyyât min hilâli nemâzic”, s. 168; Hamdâvî, “Fikhü'l-ekalliyyât ev fikhü't-teâruf”, http://www.alukah.net/world_muslims/0/62061/#ixzz3wS6sVE2s, (erişim: 16.04.2016); <http://www.oujdacity.net/international-article-7005-ar/international-article-7005-ar.html>, (erişim: 23.05.2016).

¹⁹⁵ Fishman, “Fiqh al-Aqalliyyât: A Legal Theory for Muslim Minorities”, s. 2.

¹⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülaziz b. Mebruk Ahmedî, *İhtilâfî'd-dâreyn ve âsâruhu fî ahkâmî's-şeriatî'l-İslâmiyye*, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine 2009; İsmail Lutfî Fatani, *İhtilâfî'd-dâreyn ve eseruhu fî ahkâmî'l-münâkehât ve'l-muâmelât*, Dârü's-selâm, Kahire 1990.

3. KAVÂİD-İ FIKHİYYE

Kavâid-i fıkhiyye usulde kullanılmakta olan ilkeleri tek bir ifadede toparlayarak pek çok hüküm çıkarma esnasında kullanılarak fıkın kolayca uygulanmasını sağlamaktadır. Azınlık fikhî ile ilgili olan kaideler aynı zamanda azınlık fikhî ilke ve kavramları ile ilişkili olanlardır.¹⁹⁷

Fakihlerin çoğu kavâid-i fıkhiyyeden zaruret-ihtiyaç-teysîr gibi ilkeler ile ilgili olan maddelerin aynı zamanda azınlık fikhî içerisinde de kullanılabileceği noktasında hem fikirdir. Dolayısıyla azınlık fikhî ile ilişkili olan kaideler, genelde “zorluğun giderilmesi”, “Meşakkat teysîri celb eder”, “Zaruretler memnu olan şeyleri mubah kılar”, “İhtiyaç genel olsun özel olsun zaruret mertebesine tenzil olunur”, “Zamanın ve mekânın değişmesi ile fetva değişir”, “Zarar izale olunur” kaideleri olarak sıralanabilmekle birlikte, özelde bu kaidelerin kapsadığı her türlü kaide olabilmektedir. Bu kaidelerin her biri tıpkı kavâid-i fıkhiyyenin temel beş maddesi gibidir. Başka bir ifade ile ictihad faaliyeti esnasında birinin diğerine önceliği yoktur, somut olaylar ile en ilişkili olan madde kullanılmalıdır.¹⁹⁸

B. MODERN HUKUK İLE İLİŞKİSİ

1. ULUSLARARASI HUKUK VE AZINLIK HAKLARI

Modern dönemde insan haklarına bağlı olarak uluslararası hukuk çerçevesinde azınlık hakları mefhumu ortaya çıkmıştır.¹⁹⁹ Azınlık hakları etnik, dini, siyasi her türlü azınlığın kendilerine has özellikleri kullanarak yaşamalarına olanak sağlamaktadır.²⁰⁰ Azınlık haklarına hukuki ve sosyolojik açıdan bakıldığında

¹⁹⁷ Dûmân, *Zavâbitü’z-zarûrati’ş-şeriyye ve tatbikuhâ alâ fikhî’l-ekalliyyâtî’l-müslime fi Uvrubba*, s. 83-84. İlgili konuda derli toplu müstakil bir eser olarak bkz. Şeybân, *el-Kavâidü’l-ekserü iltisâkan bi-fikhî’l-ekalliyyât*. Ayrıca azınlık fikhî kavâid-i fıkhiyye ilişkisi ve uygulamalara yansımaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <https://fiqhoflife.wordpress.com/2015/03/06/154/>, (erişim: 15.05.2016). Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi çalışmanın ikinci bölümünde verilmiştir.

¹⁹⁸ Dûmân, *Zavâbitü’z-zarûrati’ş-şeriyye ve tatbikuhâ alâ fikhî’l-ekalliyyâtî’l-müslime fi Uvrubba*, s. 86-114.

¹⁹⁹ Çavuşoğlu, *Azınlık Hakları*, s. 33.

²⁰⁰ Mashood A. Baderin, *International Human Rights and Islamic Law*, Oxford Univesity Press, Newyork 2005, s. 164; Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, Turhan Kitabevi, Ankara 2007 (5. Baskı), s. 208-209.

vatandaşlık ve çok kültürlülük ilişkisine bağlı olarak eşitlik argümanı ile ortaya çıktığı düşünülmektedir.²⁰¹

Azınlık hakları müslüman azınlıklar fikhî açısından düşünüldüğünde, bir yandan müslüman azınlıklar fikhinin gerek devlet gözünde, gerek uluslararası alanda meşrulaşmasını sağlamıştır. Öte yandan azınlık hakları çerçevesinde müslüman azınlıklar fikhini doğrudan ilgilendiren, gayrimüslim bir ülkenin vatandaşı olma, söz konusu ülkenin ordusunda yahut resmi devlet dairelerinde çalışma, siyasi hayata katılabilme gibi, bir devlet ile vatandaşlık bağı kurulması sonucunda mümkün olan fikhî meseleler ortaya çıkmıştır.

2. YABANCILAR HUKUKU

Yabancılar hukuku, belirli bir memlekette yabancıların tasarruf edebilecekleri ve edemeyecekleri hakları bildiren konudur.²⁰² Bir devlet bakımından yabancı, bir devletin ülkesinde bulunup da, o devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olmayan kişi şeklinde tarif edilmektedir. Yabancılık kavramı, ancak ülkede bulunma ile anlam kazanmaktadır.²⁰³

Yabancılar hukukunun müslüman azınlıklar fikhî ile ilişkisi, gayrimüslim ülkelere yerleşme maksadı olmaksızın eğitim, iş gibi sınırlı süreli amaçlar için giden ve gittikleri gayrimüslim ülke ile aralarında vatandaşlık bağı kurmayan kimselerin o ülke hukukuna göre yabancı statüsünde olmaları noktasında ortaya çıkmaktadır. Müslüman azınlıklar fikhî ile ilişkili olarak gittikleri ülkelerin vatandaşlığına geçmeyen insanlar fikhî problemlerini neye dayanarak çözmeye çalışmalıdırlar? “Azınlık fikhî” şeklinde terimleşmiş olan ibarenin kapsamına bulundukları ülkelerde vatandaş olmamaları ve yabancı olmaları sebebiyle girmemektedirler. Bu durum yabancı statüsündeki müslümanların hangi fıkha göre uygulama yapacakları

²⁰¹ Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık*, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1998, s.174-176; Ayrıntılı bilgi için bkz. “A Minority Rights Group Report”, *Minorities and Human Rights Law*, Claredon Press, UK 1991. Ayrıca İslâm hukuku ve insan hakları ile ilgili bkz. A. Baderin, *International Human Rights and Islamic Law*. Ayrıca belgelerden derleme olarak hazırlanan şu esere bkz. Zeri İnanç, *Uluslararası Belgelerde Azınlık Hakları*, Ütopya Yayıncılık, Ankara 2004.

²⁰² Yılmaz Altuğ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1968 (3.baskı), s. 5.

²⁰³ Rona Aybay, *Yabancılar Hukuku*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 8-10; *Türk Hukuk Lügati*, Türk Hukuk Kurumu, Ankara 1944, s. 79.

noktasında karmaşıya sebebiyet veriyormuş gibi görünse de “azınlık fıkhı” ibaresindeki azınlık, kullanım yaygınlığından dolayı kabul edilip anlam kaymasına uğradığı için, gayrimüslim ülkedeki tüm müslümanları kapsamaktadır. Nitekim azınlık fıkhının esas aldığı ölçüt modern azınlık tanımı içerisinde vatandaş olma şartı değil o ülkenin hükümleraltığı altında bulunmaktır.

3. KANUNLAR İHTİLAFI

Hukuk kuralları uygulanacak hukuku gösteren kurallardır. Eğer uygulanacak hukuku gösteren bir kural, hukukî bir ihtilafta bu ihtilafla ilişkili bulunan birden fazla hukuk nizamı arasında hangisinin yetkili olduğunu göstermekte ise, kanunlar ihtilaflı adını almaktadır. Zamana, yürürlüğe, yetkiye göre uygulanmasında çeşitlilik gösteren kanunlar ihtilaflı kuralları, hükme bağlanması gereken belirli bir olay veya ilişkide uygulanması imkân dâhilinde olan birden çok hukuk nizamından hangisinin tatbik edileceği sorusunun cevabını vermektedir.²⁰⁴ Kanunlar ihtilaflı temelde farklı ülkelerde farklı kanunların uygulanması demek iken, ıstılâhî olarak bir ülkede farklı kanunlara uygulama izni verilmesi, “bir mesele hakkında iki ya da daha fazla kanundan hangisinin uygulanacağı hakkında tereddüt etmesi hali”dir.²⁰⁵

İslâm hukukunda kanunlar ihtilaflı kavramının nasıl değerlendirildiği hususunda, dârulislâm üzerinde genel velâyet hakkı ve mutlak hâkimiyetin kesin olduğu söylenebilir. Bir İslâm ülkesinde ikamet eden ya da bulunan herkes, devletin İslâm hukukuna tabidir. Ancak din hürriyeti prensibince müslüman olmayanlar için bazı istisnalar söz konusudur. Dini inançla yakından ilgisi bulunduğu kabul edilen

²⁰⁴ Ergin Nomer, *Devletler Hususi Hukuku*, Beta Yayınevi, İstanbul 2011 (19. Baskı), s. 3-4.

²⁰⁵ Abdülhak Kemal Yörük, *Devletler Hususi Hukuku*, Tan Matbaası, İstanbul 1937-1938, II, 15. Ayrıca kanunlar ihtilaflının çözümü için kullanılan yöntem atıf teorisidir. Atıf teorisinin İslâm hukukunda nasıl işletilebileceğini ile ilgili bilgi için bkz. Yıldız Demir, *İslâm Hukukunda Gönderme (Atıf) Teorisi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2007; Ayten Erol (Vahapoğlu), *İslâm Devletler Hususi Hukukunda Yabancı Unsurlu İhtilaflar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.

özel hukuk ilişkilerinde (muâmelât ve kişi hallerine ilişkin meselelerde) gayrimüslimlerin kendi kanunlarına tabi olabildiği görülmektedir.²⁰⁶

Darulharbde gerçekleşen muâmelât ve kişi halleri ile ilişkili meselelerde müslüman vatandaşlar İslâm hukukuna tabidir. Dolayısıyla taraflardan biri müslüman ise, yetkili hukuk İslâm mahkemesi olmalıdır. Muâmelât ve ahvâl-i şahsiyyeye ilişkin konularda İslâm hukukunda şahsilik prensibi geçerlidir.²⁰⁷ Müslüman azınlıklar fikhının kanunlar ihtilafı ile ilişkisi gayrimüslim ülkelerde bulunan müslümanların herhangi bir muamelede pozitif hukuk kurallarına mı yoksa azınlık fikhına göre mi davranacağı noktasında ortaya çıkmaktadır.²⁰⁸ Ayrıca bazı ülkelerde örnekleri görülen şeriat mahkemeleri ile pozitif hukuk mahkemeleri arasında ortaya çıkması muhtemel olan hükümlerin çatışması durumu da bu konu ile ilişkilidir.

4. HUKUKİ ÇOĞULCULUK

Bir siyasi yapı içerisinde bir davanın devlet veya kendi içinde bağımsız sosyal alanlar tarafından farklı şekillerde çözülebilmesine imkân veren hukuki yapıya hukuki çoğulculuk denilmektedir. Çatışma halinde olan ya da birbiri ile irtibatsız birimlerin farklı hukuk düzenlerine sahip olmaları hukuki çoğulculuk değildir. Hukuki çoğulculuk organize bir tarzda “hukukun farklı şekillerinin birlikte bulunması” demektir.²⁰⁹ Hukuki çoğulculuk bir gerçekliktir ve en bariz özelliği hukuki merkezîyetçiliğin eleştirilmesidir. Buna eşdeğer olarak da zaman ve mekân ötesi evrensel hukuk ön plana çıkarılmaktadır. Hukuki merkezîyetçiliğin eleştirilmesi

²⁰⁶ Nomer, *Devletler Hususi Hukuku*, s. 64; Ayrıca benzer görüşler için bkz. <http://www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/4461>, (erişim: 23.05.2016).

²⁰⁷ Ebû İshâk İbrahim b. Ali b. Yusuf eş-Şâfiî eş- Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, Kahire 1958 (II. baskı), II, 257; Abdurrahman b. Muhammed el-Makdîsî el-Hanbelî İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-kebir*, Beyrut 1972, X, 631; Abdülkerim Zeydân, *Ahkâmü'z-zimmiyyin ve'l-müste'menin fî dari'l-İslâm*, Mektebetü'l-kuds, Bağdat 1982, s. 560-565; Nomer, *Devletler Hususi Hukuku*, s. 65.

²⁰⁸ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Arangül, *İslâm Hukuku Açısından Gayrimüslim Ülke Kanunlarının Bağlayıcılığı*.

²⁰⁹ John Giriffiths, “What is Legal Pluralism?”, *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 1986, sy. 24, s. 12.

sonucunda hukukun yalnızca devlet hukuku olabileceği yahut aksine devlet-dışı hukukun da söz konusu olacağı şeklinde iki görüş ortaya çıkmaktadır.²¹⁰

Hukuki çoğulculuğun müslüman azınlıklar ile ilişkisi, devlet ile vatandaşlık sözleşmesi olan bir müslüman azınlığın ahvâl-i şahsiyye gibi kendi dini ile ilgili meselelerde, hukuki çoğulculuk çerçevesinde serbest hareket edip edemeyeceği kabilindendir. Bu durum kişinin bulunduğu ülkede takip edilen hukuki çoğulculuk stratejisine göre değişmektedir.²¹¹ Hukuki çoğulculuk gayrimüslim ülkelerde yaşamakta olan müslümanlara belirli konularda İslâm hukukuna göre hareket edebilme sahası açması bakımından müslüman azınlıklar fıkhnın felsefi temellerini oluşturmaktadır.²¹²

Gayrimüslim ülkeler temel alındığında fıkhnın uygulanması genel olarak bireyin kendi kendine gözettiği bir durum olarak düşünülmektedir. Ancak -İngiltere örneğindeki gibi- şeriatın uygulanmasının²¹³ çeşitli fetva kurumları ile desteklenerek devlet gözetimine alındığı da görülmektedir. Bu nokta müslüman azınlıklar fıkhnın meşruiyeti tartışmalarına yol açacaktır.²¹⁴

²¹⁰ Duygu Hatipoğlu Aydın, “Hukuki Çoğullukta İktidar Problemi”, *İÜHF*M, 2014, c. LXXII, sy. 1, s. 489-490.

²¹¹ Mehmet Salih Kumaş, “Hukuki Çoğulculuk Bağlamında Osmanlı ve İsrail Hukuklarına Bir Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2006, c. 15, sy. 2, s. 18-22. Ayrıca hukukî çoğulculuğun yansımaları ile alakalı örnek olarak bkz. https://www.uni-muenster.de/ArabistikIslam/Forschen/Legal_Pluralism.html, (erişim: 23.05.2016); <http://law.emory.edu/eilr/content/cume-25/issue-2/religious-global-perspective/borders-crossroads-minorities-conflict-laws.html>, (erişim: 23.05.2016); Andrea Büchler, *Islamic Law in Europe*, Ashgate, London 2011.

²¹² Ayrıca Univesity of Western Sydney tarafından 2010’da düzenlenen “Shariah and Legal Pluralism” adlı konferansa bakılabilir. Bkz. <http://www.uws.edu.au/data/assets/pdffile/0006/279033/CMS2001-Shariah-conference-1-HR1.pdf>, (erişim: 28.05.2016).

²¹³ <http://arabic.cnn.com/world/2014/03/23/uk-islamic-law>, (erişim:23.05.2016). Ayrıca konu hakkında ayrıntılı bilgi için bu çalışmada bkz. “Şeriat Mahkemesi Örneği: Müslüman Tahkim Kurulu”.

²¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Jemma Willson, “The Sharia Debate in Britain: Sharia Councils and the Oppression of Muslim Women”, https://www.abdn.ac.uk/law/documents/jemma_wilson.pdf, (erişim: 10.05.2016); Ayrıca şeriatın uygulanması ile ilgili tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. MacEoin, Denis, *Sharia Law or “One Law For All?”* edit. David G. Green, Institutue for the Study of Civil Society, London 2009; <http://www.sasapost.com/translation/in-defense-of-sharia-law/>, <http://www.ahram.org.eg/Archive/2004/9/15/REPO1.HTM>, (erişim: 23.05.2016).

VI. İSLÂM HUKUKUNDA MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNİN YERİ

A. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNİN MAHİYETİ

İslâm ülkelerinin haricinde yaşayan müslümanlar gayrimüslim ülkelerde azınlık ya da yabancı statüsündedir. Azınlık kavramının da egemen bir devletteki bazı toplulukların din, dil ya da ırk açısından farklılık göstermeleri, sayıca diğerlerinden daha az olmaları gibi özelliklerinden daha önce bahsedilmişti.²¹⁵ Bu noktadan sonra ifade edilecek olan azınlık kavramı ile gayrimüslim ülkelerde yaşayan müslümanlar kastedilecektir. Nitekim bu müslümanların “azınlık fıkhi” ile ilgili hükümlere tabi olabilmeleri için teknik olarak azınlık olmaları şart değildir.

Klasik dönem âlimlerinden İbn Hazm (456) ise müslüman azınlıkları, tıpkı İslâm ülkelerinde yaşayan zimmîler gibi değerlendirerek, zimmî kelimesini müslüman azınlıklar için kullanmıştır.²¹⁶ Müslüman azınlık kavramına gelince, bu ifadeyi ilk kez Kettânî, “politik bir birimde gayrimüslimlerle karşılaştırıldığında daha az sayıdaki müslümanlardan oluşan herhangi bir grubu ifade eder”²¹⁷ olarak tanımlamıştır. Bu ifadede modern azınlık tanımından farklı olan bir taraf “sayıca daha az olma” ölçütünün dikkate alınmamasıdır. Bunun sebebi tarihsel süreç içerisinde somut durumlara bakıldığında müslümanların sayıca çok olup statü olarak azınlıkta kaldıkları bölgelerin olmasıdır.²¹⁸ Kettânî daha sonra bu tanımını “bir nüfusun, üyeleri müslüman olmasıyla farklılaşan ve genellikle farklı muamele gören grubu”²¹⁹ şeklinde değiştirmiştir. Müslüman azınlıkları tanımlayan bir başka kişi olarak Tubulyak onları “içinde yaşadıkları toplumdan İslâm’a müntesip olmakla ayrılan ve bütün gücüyle müslümanlığını korumaya çalışan insan toplulukları”²²⁰ şeklinde ifade etmiştir. Buna göre içinde yaşadıkları toplumda asimile olan müslümanlar bu kategoriye girmemektedir.

²¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bu çalışmada “Müslüman Azınlık Fıkhi'nin Terimleşmesi”.

²¹⁶ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed ez-Zâhirî İbn Hazm, *el-Muhallâ*, İdaretü't-Tıbaati'l-Müniriyye, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Kahire 1347-1352, XI, 200.

²¹⁷ Atiyye, *Nahve fikhin cedidin li'l-ekalliyyât*, s. 7-8.

²¹⁸ Kettânî, *The Muslim Minorities*, s. 5-6.

²¹⁹ M. Ali Kettânî, “The Problems of Muslim Minorities and Their Solutions”, *Muslim Communities in non-Muslim States*, Islamic Council of Europe, London 1980, s. 92.

²²⁰ Tubulyak, *el-Ahkâmu 's-siyasiyye li'l-ekalliyyât li'l-müslime fi'l-fikhi'l-İslâmî*, s. 29.

Müslüman azınlıklar fikhı hakkındaki tartışmaların çoğu onun -kaynakları, usulü ve ilkeleri ile- mevcudiyeti üzerinedir. Genel olarak azınlık fikhı, kendilerinden başkası için geçerliliği olmayan, belirli bir zaman ve mekânda yaşamakta olan azınlıkların özel durumlarına bakılarak fikhî hükme varılan bir fikh çeşididir.²²¹ el-Alvânî azınlık fikhını, fakihlerin genel İslâm hukukunu göz önünde bulundurarak ve özel bir toplum içerisinde yaşamakta olan özel durumları ilişkilendirerek, başkaları için uygun olmayan ancak o özel durumlar için uygun olabilecek fikirler ortaya koyma çabası olarak nitelendirmektedir. Bunun yanı sıra el-Alvânî, fakihin sadece İslâmî ilimlere dair sağlam bir altyapısı olmakla kalmayıp, aynı zamanda sosyoloji, politika, ekonomi, uluslararası ilişkiler gibi o toplumla ilişkili alanlarda yeterli birikime sahip olmasını vurgulamaktadır. el-Alvânî, azınlık fikhının İslâm'ın yeniden yapılandırılması değil, aksine bu çabaların bir fakihin farklı bölgelerdeki özel durumlara çözüm bulabilmesi için kullanılacak bir yöntem arayışı olduğunu vurgulamaktadır.²²²

Fikhü'l-ekalliyyât yaşadıkları bölgeyi dikkate alarak, kendilerinden başkaları için hükümlerinin geçerli olmayacağı durumları, toplumun içerisinde bulunduğu şartlara dayanarak, şer'î hükmü sonuca bağlayan bir fikh çeşididir. Dolayısıyla bu hukuk yöntemini gerçekleştirebilmek için, iktisat, siyaset, uluslararası ilişkiler gibi farklı sosyal bilimlerin yöntem ve birikimine ihtiyaç duyar.²²³

B. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNİN AYIRICI ÖZELLİKLERİ

Doksanlı yılların başından beri gündemde olan müslüman azınlıklar fikhı kavramı özellikle batıda yaşamakta olan ve İslâm ülkelerinde yaşayan müslümanlardan farklı olarak gayrimüslim ülkelerde hayat süren müslüman azınlıkların ihtiyaçlarını dikkate alan, biricik, özel, tamamen onlara has yeni bir hukuk disiplindir.²²⁴

²²¹ İmrânî, "Fikhü'l-ekalliyyât min hilâli nemâzic", s. 168.

²²² Khan, "A Refutation of Fiqh al Aqalliyyât – A Jurisprudence to Assimilation", s. 4. Ayrıca el-Alvânî ile azınlık fikhı hakkında yapılan röportaj için bkz. "Taha Câbir al-Alvânî: İslâm Âlimlerinden Beklentilerimiz Var", *Perspektif*, Kasım 2014, sy. 235, s. 36-37.

²²³ İmrânî, "Fikhü'l-ekalliyyât min hilâli nemâzic", s. 169-170.

²²⁴ Dina, "Muslim Minorities in The West: Between Fiqh of Minorities and İntegration", s. 3.

Azınlık fıkında meselelerin yeniden ele alınması gerektiğinin savunulması, klasik çözümlerin yeni problemlere tam olarak uyuşmamasındandır. Azınlıkların problemleri herhangi bir müslümanın karşılaşılabileceği türden bir problem gibi görünse de, farklı koşulların olması gerekçesi ile değişik yaklaşımlara ihtiyaç vardır. Abdullah İbn Beyye, gayrimüslim ülkelerdeki müslüman azınlıkların durumlarının ihtiyaç ve zaruret prensibi çerçevesinde değerlendirilebileceğini, bu sebeple özel bir fıkıh yöntemi ve uygulanması kullanılması gerektiğini belirtir. İbn Beyye'ye göre bu yaklaşımın amacı, fıkıh içerisinde yeni bir fıkıh anlayışı ortaya çıkarmak değil, var olan temel fıkıh delilleri çerçevesinde meselelere düzgün bir yaklaşım sergileyebilmektir.²²⁵ İbn Beyye, azınlıklar için özel bir fıkıh ihtiyacı olduğunu vurgularken, bunun İslâm fıkıhı haricinde yeni bir fıkıh oluşturmak olmadığını, fıkıhın kaynaklarının üzerine bina edildiğini ifade eder.²²⁶

Yusuf el-Karadâvî ise ideal ile reel arasında bir denge gözetilmesi gerektiğini savunarak, insanların problemlerine pratikte neredeyse uygulanamayacak zorlukta olan çözümler sunmak yerine, gerçekçi bir yaklaşımla çözüm üretmeye çalışmak gerektiğini vurgulamaktadır. Tüm azınlıklar bir olarak düşünülmemeli, azınlıkların kendi içerisinde derecelendirme yapılarak bu durumun da dikkate alınması gerektiğine dikkat çekmektedir. Ayrıca azınlıklar fıkına göre hüküm verirken sadece bireysel değil, aynı zamanda toplumsal maslahatların da gözetilmesi gerektiğini belirtmektedir. Zamanın değişmesi ile hükümlerin değişebileceği noktasında ulema ittifak etmiştir. Buna göre müslüman azınlıklar için “teysîr”i daha fazla ön plana çıkararak, uygulamalarda tedricî bir durum sergileyebilmek azınlık fıkının temel niteliklerinden olmalıdır.²²⁷ Yusuf el-Karadâvî, müslüman azınlıkların ümmet içerisinde özel bir topluluk olduğunu ve genel fıkıh dairesi içerisinde özel bir fıkıh oluşturduklarını belirtir. Aynı zamanda fikhü'l-ekalliyyâtın fikhü'l-iktisat, fikhü't-tıbb gibi belirli özelliklere has meseleler ile ilgili olduğunu eklemektedir.²²⁸

Khalid Abou Fadl'a göre ise müslüman azınlıklar fıkıhı ile ciddi ve yeterli bir şekilde ilgilenilmemektedir. Darulharbde yaşayan müslümanların problemlerine

²²⁵ İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*, s. 199-201.

²²⁶ İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*, s. 193.

²²⁷ el-Karadâvî, *Fi fikhî'l-ekalliyyâti'l-müslime*, s. 44-48; 49-53.

²²⁸ el-Karadâvî, *Fi fikhî'l-ekalliyyâti'l-müslime*, s. 32.

darulislâmda yaşayan fakihler çözüm aramaya çabalamaktadır. Bu durumda söz konusu problemlere verilen çözümlerde ne kadar isabetli bir sonuca ulaşılabileceği tartışmalıdır.²²⁹ Taha Cabir el-Alvânî, özel bir topluluk içerisinde yaşamakta olan müslümanların farklı sebeplerle fıkıh ile ilişkili olan ancak diğer müslümanlara uymayan bazı durumlarda özel fetvalara ihtiyaç duyduğunu belirterek müslüman azınlıklar fikhini meşrulaştırmaktadır.²³⁰ Abdülmecid en-Neccâr, fikhü'l-ekalliyyâtın fıkıhtan ayrı bir şey olmadığını, ondan farklı kaynaklara dayanmadığını, farklı bir usul üzerine oluşmadığını, usul ve dayanaklarının ondan bir kısım olduğunu belirtir. Ama azınlıkların durumlarının özellikleri üzerine bina edildiğini ekler.²³¹ Abdullah İmrânî'ye göre azınlık fikhî, bid'at değildir. Dünyanın farklı bölgelerinde İslâm'a uymaya çalışan, sistemlerinde İslâm hukukunun rahatça uygulanmasına fırsat verilmeyen bölgelerde yaşayan müslümanların durumlarına -Abdülmecid en-Neccâr'ın da ifade ettiği gibi- İslâm hukuk yöntemine dayanarak cevap verme çabasının bir sonucudur.²³² Abdullah el-Cübûrî de azınlık fikhinin fıkıh haricinde inşa edilmeye çalışılan bir alan olmadığını, zaruretlar ve ihtiyaçlar dikkate alınarak fikhin içerisinde azınlıklara has bir alan olduğunu belirtmektedir.²³³ Muhammed Ahmed Lûh, azınlık fikhinin teklif-i mâ lâ yutâk ile ilişkisine ve birebir ruhsat olmadığına fikhü'l-makâsîd, fikhü'l-vâkî', fikhü'l-muvazene ve diğerleri ile benzerliğine dikkat çekmektedir.²³⁴

Bunlara ilaveten, azınlık fikhinin siyasi ve hukuki yönleri tartışılırken azınlıkların psiko-sosyal durumları genellikle göz ardı edilmemesi gereken bir başka husustur. Azınlık kavramı nicel bir azlığı ifade ederken, azınlığın var olmasını sağlayan unsur egemen ve çokluk vasfını kendinde barındıran topluluktur. Yalnızca

²²⁹ Abou el-Fadl, "Islamic law and Muslim minorities: The juristic discourse on Muslim minorities from the second to the eleventh centuries", s. 182.

²³⁰ Taha Câbir el-Alvânî, *Towards a Fiqh for Minorities*, The International Institute of Islamic Thought, London 2003, s. 6.

²³¹ en-Neccâr, "Nahve te'silin fikhiyyin li'l-ekalliyyâtî'l-müslime bi'l-müctemeâtî'l-garbiyye", s. 288.

²³² en-Neccâr'ın benzer görüşleri için bkz. en-Neccâr, "Nahve te'silin fikhiyyin li'l-ekalliyyâtî'l-müslime bi'l-müctemeâtî'l-garbiyye", s. 292-294.

²³³ Abdullah b. Muhammed el-Cübûrî, "el-Ekalliyyâtü'l-müslime ve tegayyürü'l-fetvâ", *Mecelletü'l-Mecmai'l-Fikhi'l-İslâmî*, Suudiyye 2013, sy. 29, s. 170.

²³⁴ Muhammed Ahmed Lûh, "Fikhü'l-ekalliyyât te'sîl ve tevcih", http://www.dr.malo.com/IMG/pdf/bh_fiqh-aqaliyat.pdf, (erişim: 20.11.2015), s. 3.

çoğunluğa göre değerlendirilme bile ister istemez azınlıklara bir baskı oluşturmaktadır. Azınlık olmak bir kimlik kazanma sürecidir.²³⁵ Azınlık olmanın yaratacağı ruh hali ve azınlık konumundaki müslümanların beklentileri azınlık fıkhi açısından göz ardı edilmemesi gereken bir noktadır. Zira azınlıklar medeni ve siyasi haklar söz konusu olduğunda yaşadıkları ülkelerdeki hâkim çoğunlukla eşit haklara sahip olmayı istedikleri gibi, inanç ve değerler açısından da farklı olabilme özgürlüğüne de taliptir. Azınlık konumunda bulunan topluluklar kendilerini meşrulaştırabilmeyi, “biz kimiz” sorusu çerçevesinde sağlamaya çabalamaktadır. Bu çaba doğrultusunda, azınlık olmalarını sağlayan temel unsurları bir araya getirmeye ve ayırdedici özelliklerini korumaya çalışmaktadır.²³⁶

C. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHINA YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Azınlık fıkhi ile ilgilenen araştırmacılar içerisinde onu destekleyenler olduğu gibi eleştirenlerin de olduğu belirtilmişti. Nitekim Avrupa Fetva Konseyi içerisinde dahi, azınlık fikhini kabul etmeyen üyeler mevcuttur. Azınlık fikhinin eleştirileri, onu tamamen bir bütün olarak reddedenler ve kolaylaştırılmış kuralların azınlık fikhine adapte edilmeye çalışılmasını eleştirenler olarak iki grupta incelenebilir. Azınlık fikhine karşı yapılan en ciddi eleştiri, onun Allah’ın dinini kişisel çıkarlar için kullanılmaya çalışılması için çıkarılmış bir bidat olmasıdır.²³⁷

İslâm âlimlerinden Muhammed Said Ramazan el-Bûtî,²³⁸ azınlıklar için yeni bir disiplinin ortaya konulmasına tamamen karşıdır. Şeriat, mekân ve zaman fark etmeksizin tüm insanlara gelmiştir, ancak zaruret ve ihtiyaçlara göre değişiklik yapılabilir. Bu durum müslüman azınlıkların ihtiyacı olduğunda yahut darda kaldıklarında İslâm hukukuna göre farklı hükümlere göre uygulama yapmaması

²³⁵ Durdu Baran Çiftçi, “Manik Çoğunluk Depresif Azınlık: Azınlık Olma Hali Üzerine Psikolojik Bir Çözümleme Denemesi”, <http://ayrintidergi.com.tr/manik-cogunluk-depresif-azinlik-azinlik-olma-hali-uzerine-psikolojik-bir-cozumleme-denemesi/>, (erişim: 30.05.2016).

²³⁶ Taha Câbir el-Alvânî, “Azınlık Fikhine Giriş: Temellendirici Bazı Mülâhazalar”, çev. Hacı Mehmed Günay, *Usûl*, İstanbul 2004, c. 1, s. 137-138; “Medhal ilâ fikhî’l-ekalliyyât”, s. 115.

²³⁷ Fishman, “Fîqh al-Aqalliyyât: A Legal Theory for Muslim Minorities”, s. 12.

²³⁸ Muhammed Said Ramazan el-Butî (2013), klasik medrese ve babasından eğitim almıştır. Şu an Damascus Üniversitesi Şeriat Fakültesinin dekanıdır. (Zekeriya Budak, *Al-Bouti’s Attitude Towards Fiqh al-Aqalliyyât*, Islamic Jurisprudence for Muslim Minorities in non-Islamic Societies, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Leiden 2011, s. 11-12.)

demek değildir, sadece bunun azınlık fıkhi olarak ayrıştırılmasına karşıdır.²³⁹ Ona göre azınlık fıkhi çabası, İslâm ve İslâm hukukunu birbirinden ayırmaya çalışmaktan başka bir şey değildir. Müslüman azınlıklar fikhını savunanlar ise, kendilerine Batı'nın kapitalist ideolojisi ve onun çıkarıcı çözümleri aşılınmış kimselerdir. O, darulküfre hicret etmenin müslümanlar için bir gereklilik olduğunu savunmakta, bunu bazı Kur'ân verileri ile desteklemektedir. el-Bûtî, müslümanların "azınlık fıkhi" adı altında gayrimüslim ülkelerin İslâm ile çatışan yaşam biçimlerine adapte edildiklerini düşünmektedir.²⁴⁰ Yine onun "azınlık fıkhi"ni reddetmesinin bir diğer sebebi de meselelerin her kişiye göre de değişiklik göstermesi sebebiyle bir bütünlüğün ortaya çıkmayacak olmasıdır.²⁴¹ Ayrıca el-Bûtî, Avrupa Fetva Konseyini de eleştirmekte ve üyelerinin fıkhi formasyonu açısından yetkin olmadıklarını düşünmektedir.²⁴² Bu iddiayı reddedenlerden biri olan Muhammed Emin eş-Şinkîfî, azınlık fikhının bidat olmadığını, erken dönem fıkhi kitaplarında İslâm'ı kabul etmemiş ülkelerde yaşayan müslümanlar için birtakım düzenlemeler olduğunu belirtmektedir. Ayrıca o, azınlık fikhının sadece bu gibi kuralların bir terimleşmesi olduğunu ve bu terimleşmenin yeni bir durum olduğunu söylemektedir.²⁴³

Azınlık fikhının ikinci eleştirisi, gayrimüslim ülkelerde yaşayan müslümanların azınlık fıkhi sebebiyle bazı durumlarda gayrimüslim hukukuna uydukları ve bu sebeple ümmetten koptuklarıdır. Kuzey Amerika Fetva Konseyi başkanı Şeyh Muhammed Abdullah bu eleştiriye oy kullanma örneği üzerinden reddetmektedir. Buna göre, müslüman ülkelerdeki siyasi partiler için oy kullanma, gayrimüslim ülkelerdekinden tamamen farklıdır. Müslümanlar kendi problemlerine en iyi çözümü getirebilecek seçimi yapabilme imkânına sahiptir.²⁴⁴

²³⁹ Budak, *Al-Bouti's Attitude Towards Fiqh al-Aqalliyât*, s. 31-32.

²⁴⁰ Dina, "Muslim Minorities in the West: Between Fiqh of Minorities and Integration", s. 7; Budak, *Al-Bouti's Attitude Towards Fiqh al-Aqalliyât*, s. 32-33, 40-41.

²⁴¹ Budak, *Al-Bouti's Attitude Towards Fiqh al-Aqalliyât*, s. 33.

²⁴² Budak, *Al-Bouti's Attitude Towards Fiqh al-Aqalliyât*, s. 36-37.

²⁴³ Fishman, "Fiqh al-Aqalliyât: A Legal Theory for Muslim Minorities", (<http://islamonline.net/fatwa/english/FatwaDisplay.asp?hFatwaID=107972> 'den naklen), s. 12-13.

²⁴⁴ Dina, "Muslim Minorities in the West: Between Fiqh of Minorities and Integration", s. 7

Âsif Khan²⁴⁵ daha sistematik bir eleştiri yapmakta, azınlıklar fikhının iki dayanağına dikkat çekmektedir. Khan öncelikle, azınlık fikhı olarak özelleştirilmiş yeni bir yönteme ihtiyaç olmadığını, zaten fikhın kendi içerisinde haram olmayan durumlar ile bunu sağlamaya çalıştığını belirtmektedir. Khan’a göre, müslüman azınlıkların karşılaştıkları problemler karmaşık olmakla birlikte biricik değildir, bu problemler tüm dünyadaki tüm müslümanların karşılaşılabilecekleri problemlerdir. Yeni bir fıkha olan ihtiyaca dayanılarak, o Şâriin bazı konularda net hüküm belirtmemiş olmasına dikkat çekmekte, bu iddiasını “وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلَاءِ وَتَرَىٰ عَلَى الْكِتَابِ بَيِّنَاتٍ لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ”²⁴⁶ (Her ümmetin kendi içinden üzerlerine bir şahit göndereceğimiz, seni de onların üzerine bir şahit olarak getireceğimiz günü düşün. Sana bu kitabı; her şey için bir açıklama, doğru yolu gösteren bir rehber, bir rahmet ve müslümanlar için bir müjde olarak indirdik) ayetine dayandırmaktadır. Buna göre İslâm zamana ve mekâna göre değişkendir. İslâm hukuku sadece şeri delillere dayanmamakla birlikte, alışkanlıklara, örf, re’ye, vb. dayanmaktadır. Ardından, azınlık fikhı araştırmacılarının ortaya koyduğu entegrasyon ve toplumsal katılım anlayışını da reddetmektedir. Khan maslahatın ve onun dayanaklarından biri olan makasidın tanımını değiştirerek makâsıd ve sonuçlarının Şâriin kurallarının sebepleri olmadığını belirtmektedir. Yine Khan’a göre vatandaşlık, azınlık fikhının değiştirdiği bir temeldir, ona göre vatandaşlık sadece siyasi bir katılım olarak algılanmalı ve kurallara buna göre uyulmalıdır. Oysa biz onu hukukun asıl kaynağı yaparak, İslâm’ın ilkeleri ile çelişmesine sebebiyet vermekteyiz, düşüncesindedir.²⁴⁷

Ebubekir Sifil²⁴⁸ azınlık fikhını var olan durumu meşrulaştırma çabası olarak nitelerken, bu yaklaşımın “Sosyalist İslâm”, “Kültürel İslâm”, “Halk İslâmı”

²⁴⁵ Khan, Londra’da yaşayan babasının İslâm hukuku okuması sebebiyle İslâmî ilimlere merak saran genç bir araştırmacıdır. Kimya mezunu olmasına rağmen Hizbü’t-Tahrîr üyelerinden ve The Islamic Society kurumunun başkanıdır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Âsif Khan, *The Fiqh of Minorities – The New Fiqh to Subvert Islam*, Khalifa Publications, London 2004, s. 3).

²⁴⁶ en-Nahl, 16/89.

²⁴⁷ Dina, “Muslim Minorities in the West: Between Fiqh of Minorities and Integration”, s. 7-8. (Khan, *The Fiqh of Minorities – The New Fiqh to Subvert Islam*, s. 15-30’dan aktaran).

²⁴⁸ Hadis Bilim dalında uzman olan Ebubekir Sifil, hâlihazırda Yalova Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesinde çalışmaktadır (<https://ebubekirsifil.com/ebubekir-sifil-hakkinda-kimdir/>, erişim: 18.06.2016).

gibi tabirlerden farklı olmadığını vurgulamaktadır. Ona göre Kur’ân ve sünnetle ilişki doğru bir zeminde kurulmamaktadır. Sifil, müslümanların karşılaştıkları durumu fıkha göre değerlendirmelerinin ardından farklı durumlarını “özür/mazeret” hükümleri çerçevesinde uygulamaları gerektiğini belirtmektedir. Dahası azınlık fikhî söyleminin müslümanları zihnî ve tecrübî bilgilerinden kopararak “ikinci sınıf insan” psikolojisine soktuğunu düşünmektedir.²⁴⁹

el-Ezher şeyhi Prof. Dr. Ahmed et-Tayyib ise “fikhü’l-ekalliyyât” ibaresinin yerine “fikhü’l-indimâc ve’t-teâyüş”ün daha yerinde olduğunu vurgulamaktadır. Bu noktada entegrasyon fikhına çağrı göze çarpmaktadır.²⁵⁰ Ancak bu çağrının siyasi ve islamofobia karşıtı amaçlarla yapılması ve güçlü fikhî sebeplerinin olmaması sebebiyle azınlık fikhî açısından kayda değer olmadığı görülmektedir.

Azınlık fikhına yapılan eleştiriler, doğrudan onun dayanaklarına, yöntemine hatta amaçlarına yöneliktir. Azınlık fikhını destekleyenler, erken dönemde darulharbde yaşayan müslümanlarla ilgili hükümlerin varlığına dayanarak azınlık fikhî arayışlarının bidat olduğu iddiasını reddetmektedirler. Böylece azınlık fikhî terminolojisinin yeni olmasına rağmen, onun klasik kuralları ve yöntemleri kullanarak daha geliştirilmiş bir araç olduğunu savunmakta; şeriat ve fikh ayrımına dikkat çekmektedirler.

VII. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHI İLE GAYRİMÜSLİM ÜLKE KANUNLARI İLİŞKİSİ

İslâm hukukunda geleneksel temayül, bir müslümanın gayrimüslim kanunlarının geçerli olduğu kıtalara yerleşmemesi şeklindedir. Buna sadece -İslâm hükümlerinin uygulandığı bir kıtada yaşama imkânı bulamama, Sicilya’daki gibi müslümanlara göre kuralların uygulanması, İslâm’ı tebliğ gibi belirli şartlarda izin verilmektedir.²⁵¹ Modern dönemde müslüman araştırmacılar bu konuda iki noktaya temas etmektedir: Müslümanların darulislâmdan darulharbe gönüllü olarak gidip gidemeyecekleri ve darulharbde yerleşmelerinin mümkün olup olmadığı, yani

²⁴⁹ Ebubekir Sifil, “Azınlık Fikhî Mevcut Duruma Meşruiyet Kılıfı Giydirme Çabasıdır”, *Perspektif*, İstanbul 2014, sy. 235, s. 42-45.

²⁵⁰ <http://www.youm7.com/story/2016/5/24/>, (erişim: 26.06.2016).

²⁵¹ Dina, “Muslim Minorities in the West: Between Fiqh of Minorities and Integration”, s. 3.

dârulislâma göç etme zorunluluklarının bulunup bulunmadığı.²⁵² Müslüman bir kişi gayrimüslim bir ülkeye yerleştiğinde dini sebebiyle şeriata; vatandaşlık sözleşmeleri sebebiyle de bulundukları ülkenin kanununa karşı sorumluluğu vardır. Bu iki otorite zaman zaman birbirine zıt düşebilmektedir.²⁵³

Gayrimüslim bir ülkede yaşayan müslümanlar yaşadıkları devletin egemenlik sınırları içinde bulunmak sebebiyle -mülkîlik ve şahsîlik prensiplerince- kanunlara uymak zorunluluğu ile karşıya karşıya kalmaktadır.²⁵⁴ Mülkîlik ilkesine göre esas olan ülkedir, ülkede yaşayan insanların vatandaş olup olmamasına bakılmaksızın kanunlar herkes için uygulanır. Buna göre bu ülkenin kanunları başka ülkelerde uygulanamaz. Şahsîlik ilkesine göre ise ülke değil, vatandaşlık esastır. Buna göre bir devletin kanunları hangi ülkede bulunduklarına bakılmaksızın o devletin vatandaşları hakkında uygulanması yahut kişinin doğduğu ülkenin değil de vatandaşı olduğu ülkenin kanunlarına tabi olması gerekir.²⁵⁵ Mülkîlik ve şahsîlik açısından kanunlara baktığımızda, devletin egemenliği kapsamında kendi ülke sınırları içerisinde yaşayan insanlara emir ve yasaklarını bildirme, hukuki ve siyasi egemenliği her türlü şekilde kullanma hakkı vardır.²⁵⁶ Klasik dönemde fakihler arasında İslâm hukukunun uygulanması açısından zaman ya da mekâna bağlı

²⁵² Eriş, *The Dar Al-Islam and The Dar Al-Harb: A Discourse on The Crafting of a Muslim State*, s. 26. Öte yandan hicret ya da göç klasik dönem İslâm âlimlerince farklı şekillerde ele alınmaktadır. Bazıları hicretin sadece tek bir sebeple -zorunluluk olması halinde- kabul edilebileceğini savunurken, bazıları ise daha eleyici bir yaklaşımla hicret gerektiren halleri maddeleştirmişlerdir. Bazıları ise hicreti, darulharb dışındaki her yere olabilir şeklinde genişletmişlerdir (Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Muammer Arangül, “Gayrimüslim Bir Devlette Müslüman Olmak: Üç Alternatif Model” *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 18, İstanbul 2011, s. 201-210).

²⁵³ Lûh, “Fıkhu’l-ekalliyyât te’sîl ve tevcih”, s. 2.

²⁵⁴ Arangül, *İslâm Hukuku Açısından Gayrimüslim Ülke Kanunlarının Bağlayıcılığı*, s. 190.

²⁵⁵ Şanal Görgün, *Hukukun Temel Kavramları*, Verso Yayıncılık, Ankara 1991, s. 157; Şeref Gözübüyük, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 1973, s. 46.

²⁵⁶ Talip Türkan, *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 90.

değişimlerin olmadığı belirtilmektedir, nitekim buna göre İslâm hukukunun ülke sınırlaması da yoktur.²⁵⁷

İslâm hukuku müslümanlar için her şartta bağlayıcı olmakla birlikte, bu her müslümanın içerisinde bulunduğu duruma göre değişiklik göstermektedir. İslâm şeriatı Allah tarafından gönderilen son hukuk sistemi olma özelliğini taşıması hasebiyle, farklı zamanlarda yaşayan insanların problemlerinden habersiz olmamalıdır. Bu izaha dayanan el-Karadâvî, gayrimüslim ülkelerde yaşayan müslüman azınlıkların içerisinde bulundukları durumlar sebebiyle özel bir fıkha göre dini hayatlarını sürdürmeleri gerektiğine dikkat çekmektedir. el-Karadâvî'ye göre, müslüman azınlıklar İslâm hukuku hükümlerini içerisinde barındıkları ülkelere uygulayamadıkları için, çeşitli fikhî işlemleri -İslâm hukuk hükümlerine aykırı olsa bile- yaşadıkları ülkedeki kanunlarına uygun olarak yapmakla yükümlüdür.²⁵⁸ Khalid Abou el-Fadl ise, İslâm hukuku yükümlülüklerini gayrimüslim ülkelerde gevşetmeyi reddederken, İslâm hukukundan taviz verilmesi ile gayrimüslim ülkede yaşamının doğal sonuçlarının gerçekleştiğini belirtir.²⁵⁹ Görüleceği üzere İslâm âlimleri, gayrimüslim bir devlette İslâm hukukunun yeri hususunda net bir sonuca varamamıştır. Dolayısıyla gayrimüslim bir ülkede yaşayan müslüman azınlıkların İslâm hukukuna ne derece bağlı olmaları gerektiği halen bir tartışma konusudur.

Hukuk sistemleri kendi kanunlarının uygulanmasını belirli bir alan ile sınırlandırmaktadır. Modern hukuk sistemlerinde gerçek kişiler vatandaş ve yabancı olmak üzere iki çeşittir. Gayrimüslim ülkede yaşayan müslüman azınlıklar da ya bulundukları ülkenin vatandaşı ya da yabancı statüsündedir. Vatandaşlık, kişiye devlete tabi olması hasebiyle çeşitli sorumluluklar yüklemektedir. Vatandaşlık aynı zamanda bir ülkedeki hâkim hukuk düzenine aidiyetini, sürekli olarak ikamet edebilme, siyasete katılma ve hizmetlerinden faydalanma hakkını ifade etmektedir.²⁶⁰ Yabancı ise, bir devletin ülkesinde bulunup o devlete uyrukluk bağı ile bağlı

²⁵⁷ Majid Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, The Johns Hopkins University, Baltimore 1955, s. 26-27; Ayrıntılı bilgi için bkz. Arangül, *İslâm Hukuku Açısından Gayrimüslim Ülke Kanunlarının Bağlayıcılığı*, s. 191.

²⁵⁸ el-Karadâvî, *Fi fikhî'l-ekalliyyâti'l-müslime*, s. 13-14.

²⁵⁹ Abou el-Fadl, "Legal Debates on Muslim Minorities: between rejection and accomodation", s. 129.

²⁶⁰ Tubulyak, *el-Ahkâmu's-siyasiyye li'l-ekalliyyâti'l-müslime fi'l-fikhî'l-İslâmî*, s. 78-79.

olmayan herkesi kapsamaktadır.²⁶¹ Görüleceği üzere yabancıların ayırt edici özelliği uyrukluk bağı ile ortaya konulmakta ve yabancı “devlete hukuksal olarak bağlı olmayan kişileri” kapsamaktadır.²⁶² Vatandaşlardan devlete bağlı olmaları sebebiyle sadakat göstermeleri beklenirken, yabancıların ise o devlet çatısı altında yaşadıkları için kanunlara itaat etmeleri gerekmektedir. Gayrimüslim devletler müslüman azınlıklardan sadakat beklerken, müslümanların dinleri çerçevesinde uymaları gereken birtakım kuralları ve yerine getirmekle mükellef oldukları sorumlulukları vardır. Gayrimüslim ülkelerde yaşayan müslümanlar için o ülkelerin kanunları “realite” iken, İslâm hukuk hükümleri ancak “ideal” olabilir. Görünen kısımda müslümanlar yaşadıkları ülkelerin hukukuna uymak zorunda iken, İslâm hukukuna uyup uymamak biraz daha tercih meselesidir.²⁶³

Gayrimüslim devlet kanunları ile İslâm hukuk hükümlerinin çatışması durumu da önemli bir noktadır. Bu konuda modern dönem İslâm âlimlerinden Reşid Rıza (1935) konuya alan açısından yaklaşarak, ibâdât meselelerinin Allah ve kul ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmesini, ancak dünyevi meseleler ile ilgili olan konuların ise çoğunun ictihad çerçevesinde değerlendirilmesine dikkat çekerek, darulharbde hadlerin uygulanmaması görüşlerini örnek olarak vermektedir. Ayrıca ictihadi konulardaki çeşitli hükümleri de -yabancı devlette çalışmaya gitmek gibi- ruhsat olarak kabul etmektedir.²⁶⁴ Abdülkadir Udeh (1954) ise Kur’ân ve sünnet nasları ile bağdaşan, dinin genel ilkelerine aykırı olmayan kanunlara da uyulması gerektiğini belirtmektedir. Kanun ya da yazılı hukuk kuralları konusunda geçersizlik, İslâm hukuk hükümlerine aykırılık durumunda söz konusudur.²⁶⁵ Udeh’e göre İslâm’ın özel hükümleri ile ilgili durumlarda kanunlara uyulduğu takdirde bu maktuldür. İslâm hukukuna göre açık hükümlerin bulunmadığı konularda İslâm ile

²⁶¹ Nomer, Ergin, *Vatandaşlık Hukuku*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 18.

²⁶² Aybay, *Yabancılar Hukuku*, s. 17-18.

²⁶³ Muhammed Hamidullah, *İslâm’da Devlet İdaresi*, çev. Hamdi Aktaş, Beyan Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 154-155.

²⁶⁴ Muhammed Reşid Rıza, *Fetâvâ’l-İmam Muhammed Reşid Rıza*, thk. Selâhaddin el-Müneccid ve Yusuf Kazma Huri, Dârul-kitabi’l-cedid, Beyrut 1970, I, 233-236.

²⁶⁵ Abdülkadir Udeh, *et-Teşriü’l-cinaıyyü’l-İslâmî: mukarenen li-kanuni’l-vad’i*, Dârul-kâtibi’l-Arabî, Beyrut [t.y.], I, 223-225, 233-235.

uyuşan kanunlara uygun hareket etmek de makbuldür. Ancak İslâm'a aykırı hükümlerin uygulanması geçerli ve bağlayıcı olmamalıdır.²⁶⁶

Tubulyak müslüman azınlıkların içerisinde barındıkları devlet kanunlarından İslâm ile çatışmayanlara saygı göstermesi gerektiğini, çatışanlardan ise sakınmaları gerektiğini belirtmektedir. Tubulyak buna dayanarak gayrimüslim ülkelerdeki müslüman azınlıkların sadece farz olan dini yükümlülüklerini yerine getirmeleri gerektiğini söylemektedir.²⁶⁷ Tarık Ramazan ise, -vatandaşlık antlaşmalarının doğal bir sonucu olarak- İslâm dinine ters düşmedikçe müslümanların içinde barındıkları devletlerin kanunlarına uygun bir şekilde hareket etmeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Ramazan hukuk boşlukları söz konusu olduğunda müslümanların serbest alana sahip olduklarını eklemektedir. Ayrıca müslümanların dinleri ile çatışan durumlardan kaçınmaları da mümkündür. Aykırı muamelelere mecbur kalmaları halinde de her vatandaş gibi itiraz etme hakkına sahiptir.²⁶⁸ Görüleceği gibi Ramazan, İslâm hukuku ve gayrimüslim hukuk sistemlerindeki çatışmalarda çıkış noktasının bulunabileceğini vurgulamaktadır.

Gayrimüslim ülkelerde müslümanların problemlerinin çözülmesi için gerekli mahkemelerin kurulmadığına dikkat çeken İbn Beyye, söz konusu durumların “zaruret” ilkesi çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini, zaruret ilkesine uygun durumlarda ise, maslahatın gözetileceğine dikkat çeker. Nitekim o, aile mahkemelerinin modern kanunlara göre verdiği boşama hükmünde İslâm hukuku ile aralarında bir çatışma olduğunu düşünmek yerine, İslâm hukuku kaidelerinden biri olan “örfen maruf olan şart kılınmış gibidir” ilkesi çerçevesinde bu boşamanın koca tarafından mahkeme hâkimlerine verilen bir vekâlet olarak düşünülmesi gerektiğini belirtmektedir.²⁶⁹ Ayrıca her konuda şerî bir hükmün bulunup bulunmadığı, kanunlar

²⁶⁶ Udeh, *et-Teşriü'l-cinaıyyü'l-İslâmî: mukarenen li-kanuni'l-vad'i*, I, 273-274. Ayrıntılı bilgi için bkz. Udeh, *et-Teşriü'l-cinaıyyü'l-İslâmî: mukarenen li-kanuni'l-vad'i*, I, 70-77.

²⁶⁷ Tubulyak, *el-Ahkâmu's-siyasiyye li'l-ekalliyyâtı'l-müslime fi'l-fikhi'l-İslâmî*, s. 183-184.

²⁶⁸ Tarık Ramadan, *To Be A European Muslim*, The Islamic Foundation, Liecester 1999, s. 165-173.

²⁶⁹ İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*, s. 117.

ile İslâm hukuku arasında bir çatışmanın olup olmadığını anlamamız noktasında etkilidir.²⁷⁰

Sonuç olarak ahde vefa prensibi gereğince müslümanlar hangi idareci olursa olsun, İslâm'ın yapısına aykırı olmayan emir ve yasaklara, kanun ve kurallara uymakla yükümlüdür.²⁷¹ Yine gayrimüslim ülkelerdeki özel bir kanunun bağlayıcılığının belirlenmesinde, kanun unsurları ve İslâm hukuk ilkeleri ile ilişkisi incelenerek kanunlar ile İslâm hukuku örtüşmediği takdirde uygulamada bunu ortadan kaldıracı çıkış arayışı düşünülmelidir. Bir devlete vatandaşlık bağı ile bağlanma sonucunda kabul edilmiş sayılan sorumluluklar, uluslararası sözleşmeler, vd. gayrimüslim ülkelerde yaşayan müslümanları bağlayan sebeplerdir.²⁷²

²⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Arangül, *İslâm Hukuku Açısından Gayrimüslim Ülke Kanunlarının Bağlayıcılığı*, s. 331-332.

²⁷¹ Arangül, *İslâm Hukuku Açısından Gayrimüslim Ülke Kanunlarının Bağlayıcılığı*, s. 334.

²⁷² Arangül, *İslâm Hukuku Açısından Gayrimüslim Ülke Kanunlarının Bağlayıcılığı*, s. 337-339.

İKİNCİ BÖLÜM
MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHI:
TEMELLER, HEDEFLER VE SORUNLAR

Bu bölümde müslüman azınlıklar fikhının İslâm hukuku ile bağlantısı kurulurken araştırmacıların İslâm hukukundan dikkat çekmeye çalıştığı ilkeler, kavramlar tespit edilerek, azınlık fikhı ile ilişkisi net bir şekilde ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda azınlıklar fikhının hedefleri ve ilgilendiği temel sorunlar zikredilerek bu konuda bir çerçeve çizilecektir.

I. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHINA HÂKİM İLKELER

Özel bir hukuk disiplini olmakla birlikte İslâm hukukunun bir parçası olan azınlık fikhının belirli bir temele ve usule dayandığı tartışmasızdır. Azınlık fikhı ondan faydalanarak ve onu esas alarak, onun konularını geliştirerek ya benzer hükümlerden ya da fikhın üzerine kurulu olduğu usul ve kaidelerden ortaya çıkmaktadır.²⁷³ Bu sebeple öncelikle birincil kaynak olarak Kitap ve sünnete, ardından kıyas ve icmaa dayanmaktadır. Yine İslâm hukukunun ikincil kaynaklarından küllî kaideleri ve makasıdı dikkate almaktadır.²⁷⁴ Bunlara ek olarak müctehid fakihlerin tercih edilen, meşhur olan ya da terk edilmiş görüşleri incelenerek bu görüşlerin azınlıkların durumları ile ilişkisi kurulmaya çalışılmaktadır. Kavâid-i fikhiyye de kullanım alanının genişliğinden yararlanılarak, azınlıkların fetvalarına cevap verilirken dikkate alınmaya çalışılmaktadır.²⁷⁵

Azınlık fikhının fıkıh usulünde yer bulmasını sağlayan en önemli ilke fetvanın değişmesidir. Azınlık fikhı meseleleri, güncel fetvaları gerektiren nevâzil meseleleri olarak nitelendirilmektedir. Çünkü azınlık fikhı problemlerinin tek bir fert, aile ya da toplum ile ilişkilendirilmesi zordur. Şer’î hüküm adet ve örf üzerine bina edilmektedir, dolayısıyla adet ve örfün durumuna tabidir.²⁷⁶ Örneğin Mecmau Fıkhi’l-İslâmî’nin kararına göre, gayrimüslim ülkelerde gayrimüslimlerin katıldığı

²⁷³ en-Neccâr, “Nahve te’sîlin fikhiyyin li’l-ekalliyyâtî’l-müslime bi’l-müctemeâtî’l-garbiyye”, s. 288, Ayrıca detaylı bilgi için bkz. s. 292-294; Dina, “Muslim Minorities in the West: Between Fiqh of Minorities and Integration”, s. 10.

²⁷⁴ İmrânî, “Fikhü’l-ekalliyyât min hilâli nemâzic”, s. 170-172.

²⁷⁵ el-Karadâvi, *Fi fikhî’l-ekalliyyâtî’l-müslime*, s. 35-36, 37-39; el-Cübûrî, “el-Ekalliyyâtü’l-müslime ve tegayyürü’l-fetvâ”, s. 170; Ayrıca azınlık fikhı çerçevesinde kavâid-i fikhiyye ile ilgili geniş bilgi için bkz. el-Karadâvi, *Fi fikhî’l-ekalliyyâtî’l-müslime*, s. 42-44.

²⁷⁶ el-Karadâvi, *Fi fikhî’l-ekalliyyâtî’l-müslime*, s. 51-52.

oylamalara müslümanların da katılması hakkında maslahat-mefsedet dengesi gözetilerek ve örf dikkate alınarak cevaz verilmiştir.²⁷⁷

Tüm fıkıh usulü yöntemlerinin işletilerek azınlıklar için fetva verilmesini sağlayan usul çabası ictihad olarak yorumlanmaktadır. İctihadın azınlık fikhında ön plana çıkması da makasîd gereğince. İctihad yönteminin azınlık fikhı içerisinde işletilmesi, ictihadın şartlara göre değişimi özelliğinden kaynaklanmaktadır. İctihadın zamandan zamana mekândan mekâna değişimi olarak zikredilen bu özellik, aynı zamanda bireyin yaşadığı topluma karşı sorumluluklarını da göz önüne alarak bireyin kimliğini oluşturmaya amaçlamaktadır. Bu durum tıpkı zaruretin, teysîrin, maslahatın kullanılması gibi azınlık fikhında makasîda uygun hareket edilmesidir.²⁷⁸

İctihadın zamandan zamana değişimi ile ilgili olan bir diğer faktör örnektir. İbn Kayyim el-Cevziyye'ye göre, herhangi bir ülkedeki hukuk kuralları, o ülkede yaşayanların örfüne göre yapılır.²⁷⁹ el-Karadâvi, İbn Kayyim'ı referans göstererek, fikhın zaman ve mekâna göre değişimine dikkat çeker. Mekân hususunda dâr ayırımına işaret ederek dâru'lislâm'da yaşamayan, bu bölgelerdeki müslümanların bir takım hükümleri uygulama ve yasaklardan kaçınma noktasında dâru'lislâm dışındakilere göre daha avantajlı olduklarını belirtir.²⁸⁰

Azınlık fikhı, fıkıhta hemen her konuda kolaylıkla işletilebilen kaidelerden yararlanmaktadır. Fikhü'l-ekalliyyâtın meşruiyetini sağlayan külli kaidelerin başında “Zaruretler sakıncalı fiilleri mubah kılar”²⁸¹ ilkesi gelmektedir. Bu kaideye dayanarak gayrimüslim bir toplumda yaşamakta olan ve çoğunluktan sıkıntı çeken bir müslümanın iktisadî, ilmî, dînî problemlerine cevap verilmeye çalışılmaktadır.

²⁷⁷ el-Cübûrî, “el-Ekalliyyâtü'l-müslime ve tegayyürü'l-fetvâ”, s. 172-173, 175, 175-176.

²⁷⁸ Dina, “Muslim Minorities in the West: Between Fiqh of Minorities and Integration”, s. 10, 11-12; el-Karadâvi, *Fi fikhî'l-ekalliyyâtî'l-müslime*, s. 50-52; İbn Beyyeh, *Sînâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*, s. 201, 219; ed-Dervîş, “Eserü'z-zarûra ve'l-hâce alâ ahkâmî mûmaresetî'l-ekalliyyâtî'l-müslime”, s. 28; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *İslâm Hukuk Ekolleri ve Maslahat Prensibi*, haz. Ali Pekcan, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007, s. 160-170.

²⁷⁹ Ebû Abdullah İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvakkûn*, Daru İbnü'l-Cevzî, Demmam 2003 I, 64-65.

²⁸⁰ el-Karadâvi, *Fi fikhî'l-ekalliyyâtî'l-müslime*, s. 52; Lûh, “Fikhü'l-ekalliyyât te'sîl ve tevcih”, s. 5-6.

²⁸¹ *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, İstanbul 1982, mad. 21.

Nitekim bu toplum içerisinde herhangi bir hukuki muameleden kaçınılması imkânsızdır. Ayrıca, “İhtiyaç genel olsun özel olsun zaruret mertebesine tenzil edilir”,²⁸² “zorluğun kaldırılması”, “Meşakkat kolaylığı gerektirir”,²⁸³ “zaman ve mekânın değişimine göre fetvanın değişmesi” kaideleri de gayrimüslim ülkelerde yaşayan müslümanlara fetva verilirken göz önünde bulundurulmalıdır.²⁸⁴

Örneğin, “Zaruretler sakıncalı durumları mubah kılar”²⁸⁵ ilkesi, şerî hükmün insanın maddi ya da manevi hayatı için gerekli olan bir iyiliği engellemesi durumunda, mubah görülmeeyen bir durumun söz konusu zaruret sebebiyle mubah olarak kabul edilmesidir. Bu kaidenin kullanımı azınlık fıkhi ile de ilişkilidir. Çünkü azınlıkların hayatında karşılaştıkları zaruretler normal bir müslümanın hayatında karşılaşılabileceğinden çok daha fazladır. Ayrıca gayrimüslim ülke kanunlarının çoğu şerî hükümler ile çelişmektedir. Müslüman azınlıklar da bu kanunlara uymakla yükümlüdürler. Zaruret kavramının kapsamı da kişinin içerisinde bulunduğu topluma göre değişebilmektedir. Dolayısıyla azınlık fikhinin temellendirilmesi esnasında bu kaide zorunlu olarak göz önünde bulundurulmalıdır.²⁸⁶

“Meşakkat teysîri celb eder”²⁸⁷ kaidesi de mükellefin kendisini alışılmışın dışında bir zorluk ile karşı karşıya bulması durumunda teklifi kolaylaştırmak şeklinde uygulanmaktadır. Zorluk ve umûmü’l-belvâ, teysîr ve tahfifin gereklerindendir.²⁸⁸ Umûmü’l-belvâ, kaçınılması büyük güçlüğü açan ya da yaygınlığı sebebiyle bilinmemesi mümkün olmayan, insanların çoğunu kapsayan haller ya da olaylardır.²⁸⁹ Umûmü’l-belvânın tahfif sebebi sayılabilmesi için şer’i bir

²⁸² *Mecelle*, mad. 31; Lûh, “Fıkhu’l-ekalliyyât te’sîl ve tevcih”, s. 7-8.

²⁸³ *Mecelle*, mad. 17.

²⁸⁴ İbn Beyye, *Sinâ’atü’l-fetvâ ve fikhü’l-ekalliyyât*, s. 199-200; İmrânî, “Fıkhu’l-ekalliyyât min hilâli nemâzic”, s. 172-174.

²⁸⁵ *Mecelle*, mad. 21.

²⁸⁶ en-Neccâr, “Nahve te’sîlin fikhîyyin li’l-ekalliyyâtî’l-müslime bi’l-müctemeâtî’l-garbiyye”, s. 309-310; el-Cübûrî, “el-Ekalliyyâtü’l-müslime ve tegayyürü’l-fetvâ”, s. 195-196; ed-Dervîş, “Eseru’z-zarûra ve’l-hâce alâ ahkâmî mümareseti’l-ekalliyyâtî’l-müslime”, s. 26-27; Abdülkerim Zeydân, *Hâletü’z-zarûra fi’ş-şeriatî’l-İslâmiyye*, Müessesetü’r-risâle, Beyrut 1988, s. 11-13.

²⁸⁷ *Mecelle*, mad. 17.

²⁸⁸ İbn Beyye, *Sinâ’atü’l-fetvâ ve fikhü’l-ekalliyyât*, s. 262-263.

²⁸⁹ el-Cübûrî, “el-Ekalliyyâtü’l-müslime ve tegayyürü’l-fetvâ”, s. 190-192; Mustafa Baktır, “Umûmü’l-belvâ”, *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s. 155.

nasta geçmemesi, tüm hallerde gerçekleşiyor olması (başka bir ihtimalin bulunmaması), meşakkat sebebi olması gibi şartlar vardır.²⁹⁰ “İhtiyaç genel olsun, özel olsun zaruret mertebesine tenzil edilir”²⁹¹ kaidesine göre genel ihtiyaç, insanların tamamının maslahatının gözetilmesinin bireysel maslahattan daha öncelikli olduğunu belirtmektedir.²⁹² Bu kaideler de doğrudan azınlık fikhı ile ilgili hükümler verilirken dikkate alınmaktadır.

Azınlık fikhı ile ilişkilendirilebilecek bir diğer yöntem, maslahat ile başlayarak mefsedet ile biten bir fiilin hükmü için arada denge gözetilerek karar verilmesi gerektiğidir. Maslahat sonucunu doğuran bir fiil emredilmeli, mefsedet sonucunu doğuran ise nehy edilmelidir. “Mefsedetın giderilmesi maslahatın sağlanmasından evlâdır”, “Toplunun maslahatı fertlerin maslahatından önceliklidir”, “Sürekli maslahat, süreli maslahata tercih edilir”, “Haramın azı, eğer helal ve haram birbirine karışmış ise haram değildir” gibi ibareler de maslahat ve mefsedet arasında denge kurulması gerektiğine dikkat çekmektedir. Bu denge ilkesinin gayrimüslim toplumlarda yaşayan müslüman azınlıkların hayatlarını doğrudan düzenleyebilecek şer’î bir otorite olmaması ve maslahat-mefsedet ayrımını hızlı ve net bir şekilde yapamamaları, eğitim, siyaset, iktisat gibi çeşitli alanlarda karmaşık durumlar ile karşılaşmaları sebebiyle azınlık fikhı oluşumunda önemli bir yeri vardır.²⁹³

en-Neccâr’a göre şartlar ve sistemi değiştirmek mümkünken caiz olmayan şeyler, şartları ve sistemi değiştirmek mümkün olmadığında caiz olabilir. Sistemi değiştirmek mümkün olmadığında şeriatı yasak olan bazı şeyler, müslümanların maslahatına uygun olduğu sürece caiz olarak kabul edilip hayata geçirilebilir. Fıkıhta işletilmeye çalışılan bu yöntem, gayrimüslim ülkelerde yaşayan müslümanlar için oldukça kullanışlıdır. Çünkü onlar bulundukları ülkenin devletinin kendilerini sorumlu tuttuğu hukuk sistemine boyun eğmekle yükümlüdür. Müslüman azınlıkların bu kanunları değiştirme yetkisi, hatta bazen değiştirilmesini talep etme hakkı da bulunmamaktadır. Bu kanunlar şeri hükümler ile çeliştiğinde, müslüman - yapmakla yükümlü olmasa bile- bu kanunların uygulanmasında maslahat-ı mutebere

²⁹⁰ Ayrıca umûmü’l-belvânın haramı helal yapma, tahfif sebebi sayılması için gerekli özel şartlar hakkında bilgi için bkz. el-Cübûrî, “el-Ekalliyyâtü’l-müslime ve tegayyürü’l-fetvâ”, s. 191-192.

²⁹¹ *Mecelle*, mad. 32.

²⁹² el-Cübûrî, “el-Ekalliyyâtü’l-müslime ve tegayyürü’l-fetvâ”, s. 194-195.

²⁹³ en-Neccâr, “Nahve te’sîlin fikhiyyin li’l-ekalliyyâtü’l-müslime bi’l-müctemeâtü’l-garbiyye”, s. 310.

görüyorsa bununla amel etmesi caizdir. Bu duruma en uygun örnek -en-Neccâr'ın belirttiği gibi- Avrupa'da ev almak isteyen müslümanların borç para almasına cevaz verilmesidir. Bu uygulamada maslahatın olduğu açıktır. Çünkü müslümanın içinde yaşadığı gayrimüslim ülkedeki faizli sistemi değiştirmeye gücü yoktur.²⁹⁴

Bu usul yöntemlerinin yanı sıra en-Neccâr fıkıh usulünde Şâtıbî'nin meâlâtü'l-ef'âl (مآلات الافعال) olarak nitelendirdiği, bir fiilin maslahata mı mefsedete mi sebep olduğuna bakılarak emir ya da nehye karar verilmesini ifade eden yöntemi azınlık fıkında pratik olarak kullanılabilecek bir yöntem olarak belirtmektedir. Müctehid fiilin sonucunda neye sebep olacağına bakarak emir hükmünü nehye yahut nehy hükmünü emre çevirebilir. Gayrimüslim ülkelerde bu kaidenin kullanım alanı oldukça geniştir. Modern hukuk kurallarının uygulandığı gayrimüslim ülkelerde bir fiili yapıp yapmamaya bu kaide çerçevesinde değerlendirilerek karar verilmektedir.²⁹⁵ Meâlâtı dikkate almak olarak da nitelendirilebilen bu kaide, müftînin hükmü verirken maslahatı gözetip gözetmemesi ve makasıd-ı şeria'yı dikkate alıp almaması olarak da açıklanabilir. Buna göre hüküm tabi ki, kasıtlı olarak mefsedet üzerine kurulmamalıdır. Bu yöneme dayanarak Avrupa Fetva Konseyi'nin -kadın ve çocukların haklarının ihlal edilmesi ihtimaline dayanarak- siyasi hâkimiyetin meşru kabul ettiği nikâh kıyılmadan imam nikâhının kıyılmasını yasaklaması fetvası vermiştir.²⁹⁶

el-Cübûrî azınlık fıkı ile ilgili olarak, “جماعة المسلمين تقوم مقام القاضي عند عدمه” kaidesi gereğince, “kadı”nın konumuna müslüman cemaatinin konularak hükmün verilmesi yöntemine de dikkat çekmiştir. Buna göre Allah kadıyı şeriata uygun olarak hüküm vermesi, birtakım şartları gözetmesi sebebiyle cemaate veli kılmıştır. Ancak kadı konumunda kimsenin bulunmadığı -müslüman azınlıkların karşısına çıkması muhtemel olan- durumlarda çekişmelere çözüm bulmak amacıyla cemaat, kadı gibi kabul edilmelidir. Bu kaidenin uygulanmasına örnek olarak Avrupa Fetvâ

²⁹⁴ en-Neccâr, “Nahve te'sîlin fıkhiyyin li'l-ekalliyyâtî'l-müslime bi'l-müctemeâtî'l-garbiyye”, s. 311-312.

²⁹⁵ en-Neccâr, “Nahve te'sîlin fıkhiyyin li'l-ekalliyyâtî'l-müslime bi'l-müctemeâtî'l-garbiyye”, s. 308-309.

²⁹⁶ el-Cübûrî, “el-Ekalliyyâtü'l-müslime ve tegayyürü'l-fetvâ”, s. 199-200; ed-Derviş, “Eseru'z-zarûra ve'l-hâce alâ ahkâmi mümareseti'l-ekalliyyâtî'l-müslime”, s. 24-26.

Konseyi'nin kadı yetkisi ile talak (tefrik) gereken durumlarda, cemaat-i müslimînin kadı konumunda karar veren mekanizma olarak değerlendirilmesi gerektiği fetvası verilebilir.²⁹⁷

Bu usul kaidelerinin yanı sıra, gayrimüslim ülkelerde yaşamakta olan müslüman azınlıkların dini kimlikleri ile ilişkili olarak kültürel farklılıkları da göz önüne alınmalıdır. Bu bağlamda fetva verecek kimsenin müslüman azınlıkların kendi kültürlerini ve dini kimliklerini yaşadıkları toplum içerisinde ne kadar koruyabildikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Öte yandan müslüman azınlıkların yaşadıkları toplum ile aralarındaki bağlantının derecesine ve niteliklerine de bakılmalıdır.²⁹⁸

Azınlık fikhî hakkındaki fetvalara cevap verilirken yapılacak ictihad yöntemine örnek teşkil etmesi açısından el-Alvânî'nin dikkat çektiği üç nokta vardır, vahiy ve kâinat arasındaki ilişkiyi doğru kurabilmek, sünnetin Kur'ân ile bağlantısına dikkat çekebilmek, zaruriyyât-hâciyyât-tahsîniyyât ilişkisini dengelemektir.²⁹⁹ Yine azınlık fikhî meseleleri hakkında ictihad faaliyetinde bulunurken göz önünde bulundurulması gereken ilkeler, zaman ve mekânın değişmesine dikkat çekmek, “tenkîhü'l-menât” çerçevesinde bir yaklaşım sergilemek, fikhî mirasımızın sınırlılığını göz önünde bulundurmak, fikhü'l-ekalliyyât ve usulü çerçevesinde evleviyyât-muvâzene-meâlât ilkelerini dikkate almaktır.³⁰⁰ el-Karadâvî de bu görüşleri destekleyerek, bir soruya fetva verilmeden önce vakıayı anlamak, üzerinde tefakkuh edilecek şeyi irdelemek, tüm yönleriyle düşünmek ve bu vakıanın gerektirdiklerini anlamak olduğunu belirtmektedir.³⁰¹

²⁹⁷ el-Cübûrî, “el-Ekalliyyâtü'l-müslime ve tegayyürü'l-fetvâ”, s. 202-204.

²⁹⁸ İsmail el-Hasenî, “Kıraatün fi bünyeti fikhî'l-ekalliyyât”, *İslâmiyyetü'l-marife*, Lübnan 2002, sy. 30, s. 128.

²⁹⁹ Her biri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. el-Hasenî, “Kıraatün fi bünyeti fikhî'l-ekalliyyât”, s. 131-135.

³⁰⁰ el-Hasenî, “Kıraatün fi bünyeti fikhî'l-ekalliyyât”, s. 136, 140-143. Ayrıca azınlık fikhî ile ilgili İslâmî ilke ve esaslar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. er-Râvî, “el-Ekalliyyâtü'l-müslime vâkıan ve fikhan”, s. 21-22.

³⁰¹ el-Karadâvî, *Fi fikhî'l-ekalliyyâti'l-müslime*, s. 44-45.

Sonuç olarak azınlık fikhının fikhın bir parçası olması hasebiyle kullandığı kaynaklar icmâlî olarak fikhın ana kaynakları, tafsîlî olarak ise refu'l-harac,³⁰² ihtiyacın zaruret menzilesine indirilmesi, ibadetler ve muamelatta umûmü'l-belvâya dikkat edilmesi, hükmün zaman ve mekânın değişmesine bağlı olması, ehven-i şerreyn, maslahat-ı mutebere ve mürsele olarak sıralanabilir.³⁰³ Azınlık fikhının öne çıkan özellikleri, teysîr ve tedricin dikkate alınması, azınlıkların içinde bulundukları zaman, mekân, örf ve hukuki sistemleri dikkate alması, ictihad yönteminde ortaya konulması, müslümanların yaşadıkları toplumsal özelliklerin ve maslahatın gözetilmesi, fetvanın değişimi ilkesince hareket edilmesidir.³⁰⁴ Ayrıca müslüman azınlıklar hakkında fetva verilirken dikkat edilmesi gereken noktalardan biri de her müslüman azınlığın yaşadığı gayrimüslim ülkede şartların farklı olmasıdır. Müftünün müslüman azınlıklar ile ilgili fetva verirken bireyin bulunduğu toplum içerisindeki kimliğine, ülkesinin siyasi rejim sistemlerine, azınlıkların bulundukları ülkelerdeki konumuna, azınlık kurumlarının rolüne, azınlık ve çoğunluk arasındaki ilişkilerin niteliğine bakması gerekmektedir.³⁰⁵

II. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHINA HÂKİM KAVRAMLAR

İctihad, İslâm hukukunda var olan temel kaynakları ve hüküm çıkarma kurallarını göz önünde bulundurarak meselelere dini çözümler bulabilme arayışıdır. Bu şekildeki bir ictihad faaliyeti için çaba sarf etmek gerekir. Azınlık fikhının fıkıh usulünden faydalanarak azınlıklar için hüküm vermesi, ictihad faaliyetinde bulunulması demektir. Azınlık fikhı çabasında İslâm birikimi modern bilimin verilerinden de faydalanarak kullanılmaya çalışılmakta ve böylece ictihad

³⁰² Harac, kök anlamı itibariyle darlık, sıkıntı demek olup, istilhâhi olarak kişinin adeten olan zorluklara ek olarak çektiği maddi, manevi ya da hem maddi hem manevi sıkıntıdır. Zaruret ve harac arasındaki ilişki, zaruretin en alt derecesinin haracın hafifletilmesi gereken en üst derecesi ile denk olması şeklinde açıklanmaktadır. Ağır harac hali, ciddi zararlara sebebiyet verir. Bkz. Dûmân, *Zavâbitü 'z-zarûrati 'ş-şeriyye ve tatbikuhâ alâ fikhi 'l-ekalliyyâtî 'l-müslime fi Uvrubba*, s. 50-51.

³⁰³ Dûmân, *Zavâbitü 'z-zarûrati 'ş-şeriyye ve tatbikuhâ alâ fikhi 'l-ekalliyyâtî 'l-müslime fi Uvrubba*, s. 40; ed-Derviş, “Eseru'z-zarûra ve'l-hâce alâ ahkâmî mûmareseti'l-ekalliyyâtî 'l-müslime”, s. 4-5.

³⁰⁴ Hamdâvî, “Fikhü'l-ekalliyyât ev fikhü't-teâruf” http://www.alukah.net/world_muslims/0/62061/#ixzz3wS6sVE2s, (erişim: 16.04.2016); Dina, “Muslim Minorities in the West: Between Fiqh of Minorities and Integration”, s. 11-12.

³⁰⁵ Fishman, “Fiqh al-Aqalliyyât: A Legal Theory for Muslim Minorities”, s. 3.

yapılmaktadır.³⁰⁶ Bu kısımda ictihad faaliyeti esnasında dikkate alınan İslâm hukuk kavramları tespit edilerek azınlık fıkı ile ilişkisi netleştirilmeye çalışılmıştır.

A. DÂR

Dâr sözlük anlamı olarak belde, bina, arsa, mahalle, kabile anlamlarına gelmektedir.³⁰⁷ İslâm hukukuna göre ise “İslâmî veya İslâm dışı bir yönetimin hâkimiyeti altındaki ülke”,³⁰⁸ “bir müslüman ya da gayrimüslim idarecinin hâkimiyeti altındaki memleket”³⁰⁹ demektir. Buna göre bir bölgenin ülke olabilmesi için bağımsız bir idarenin olması gerekmektedir birlikte bu idareyi sürdürecektir bir savunma mekanizmasının da bulunması gerekir. Kısaca dâr, hükümler bir devlet mekanizmasının faaliyet alanı olarak seçtiği ve vatan edindiği coğrafi birimdir.³¹⁰

Serahsî’ye göre, “İslâm ülkesi ile gayrimüslim ülkeyi birbirinden ayıran faktör temelde idare ve hükümet ayrılığıdır”.³¹¹ Darulislâm, müslüman bir devletin hâkimiyeti altındaki toprakları,³¹² darulharb müslüman olmayan bir devletin hâkimiyeti altındaki toprakları ifade eder.³¹³ Dârulislâm, nüfusunun müslüman olup olmama, sayısına bakılmaksızın İslâm hukuk sisteminin uygulandığı ülkedir.³¹⁴ Darulharb, kendisiyle darulislâm arasında savaş olan ülke demek değildir,³¹⁵ İslâm’ın siyasi hâkimiyeti dışında kalan, yönetim ve hukuk düzeninin İslâmî olmadığı ülkedir.³¹⁶ Bu ayrım İslâm ülkelerinin kendini savunma ihtiyacına binaen ortaya

³⁰⁶ Fishman, “Fiqh al-Aqalliyât: A Legal Theory for Muslim Minorities”, s. 8.

³⁰⁷ İbn Manzûr, “d-v-r”, *Lisânü'l-Arab*, IV, 441; *el-Mevsuatü'l-fikhiyye*, Vizaretü'l-evkaf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 1993, X, 198.

³⁰⁸ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşkî İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtâr*, Dârul-kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1994, III, 250. Bu gibi eserlerde dâr kavramına dayalı olarak “dârulislâm” ve “dârulharb” için net bir tanım olmamakla beraber söz konusu eserleri incelediğimizde fûru metinlerinden yoruma dayalı olarak bu kavramların mahiyetinin çıkarıldığını tespit ettik. Bu noktada ayrıntılı bilgi ve söz konusu kavramlardan netleştirilmesi örneği için bkz. Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı: Darulharb-Dârulislam*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

³⁰⁹ İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtâr*, III, 251.

³¹⁰ Yalar, *Gayrimüslim Bir Ülkede İslâmî Hayatın Problemleri*, s. 22-23.

³¹¹ Serahsî, *el-Mebsût*, X, 32-33.

³¹² *el-Mevsuatü'l-fikhiyye*, X, 201; Serahsî, *el-Mebsût*, X, 32-33.

³¹³ *el-Mevsuatü'l-fikhiyye*, X, 206; Serahsî, *el-Mebsût*, X, 32-33.

³¹⁴ Özel, “Dârulislâm”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 541-542.

³¹⁵ Özel, “Dârulharb”, *DİA*, VIII, 536.

³¹⁶ Çelik, *Darulharb Fıkıhı*, III, 24. (el-Haccâvî, *el-İknâ li tâlibi'l-intifâ*, II, 7'den aktaran).

çıkıştır.³¹⁷ Dârussulh ise kendisi ile barış antlaşması yapılmış ülke demek olup kendileri ile yapılan antlaşmaların geçici yahut sürekli oluşuna göre çeşitlenmektedir.³¹⁸

Mezhepler arasında karşılaştırmalı olarak dâr kavramı incelendiğinde Hanefîlere göre, -dâr taksimi yapılarak- müslümanların içerisinde korku ve endişe ile yaşadıkları, müşriklerin faaliyetlerinin hâkim olduğu yer dârulharb olarak belirtilmiştir.³¹⁹ Şâfîler, aynı taksimi yaparak aralarında sulh-cizye olmaksızın kâfirlerin istilası altındaki yer darulharb, geri kalan kısımlar da darulislâmıdır, demektedir.³²⁰ Mâlikîler ise darulharbı içinde harbîlerin hâkim olduğu yer olarak belirlemiş, kalan kısmı darulislâm olarak kabul etmiştir.³²¹ Hanbelîler de kâfirlerin hükümleri hâkimiyetindeki her yeri dârulharb, müslümanların hükümlerinin hâkimiyetindeki yeri ise darulislâm olarak belirtmiştir.³²² Bu yaklaşımlar genel olarak değerlendirildiğinde dâr ayrımının hükümlerin uygulanması ve otoritenin hâkimiyetine dayandığını söylemek mümkündür.

Bugün geline nokta dâr ayrımı günümüz ülke sınırları dikkate alındığında yetersiz kalmaktadır. Gayrimüslim ülkelerde yaşayan müslümanlar can ve mal güvenliği, mülkiyet hakkına sahiptir. Öyleyse neresi dârulislâm neresi dârulharptir? Dâr ayrımı müslümanlar hakkında mevcut kültürlerinin sahip olup olmadığı unsurlar dikkate alınmadan yapılmıştır. Günümüzde nadir yerler dışında herhangi bir müslümanın siyasal hak, mülkiyet, ulaşım, yaşama, ticari hayat, haberleşme gibi temel anayasal haklar açısından çoğu müslüman ülke ile diğerleri arasında fark yoktur. Örneğin, Ortadoğu'daki müslümanların kendi ülkeleri ile ilişkisi ve Arjantin'den Japonya'ya ileri kapitalist bazı ülkelerdeki gerekli şartları taşınması açısından karşılaştırma yapıldığında bu durum açıktır.

³¹⁷ Yalar, *Gayrimüslim Bir Ülkede İslâmî Hayatın Problemleri*, s. 27.

³¹⁸ Özel, "Darüssulh", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 5-6.

³¹⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, X, 114.

³²⁰ Çelik, *Darulharb Fıkhi*, III, 16.

³²¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Mâlikî Haraşî, *Şerhu Muhtasari Halil*, Dâru Sadır, Beyrut [t.y.], III, 149-150.

³²² Çelik, *Darulharb Fıkhi*, III, 24 (el-Haccâvî, *el-İknâ*, II, 7'den aktaran).

Modern dönemde müslüman araştırmacılar dâr kavramı ile ilişkili olarak yeni problemler ile karşı karşıya kalmıştır. Müslümanlar gönüllü olarak gayrimüslim ülkelere göç edip azınlık statüsünde bulunmuştur. Bugün dâr kavramı çerçevesinde müslümanların konumları nasıl olmalıdır, gittikleri gayrimüslim ülkeler darulislam mıdır, darulharp mi?³²³ Bu konuda iki zıt görüş bulunmaktadır. Seyyid Kutub ve Mevdudi, batının modern cahiliye yaşadığına dayanarak hicretin ancak müslümanların olduğu bölgelere olması gerektiğini savunmaktadır.³²⁴ İkinci görüş ise dâr çeşitlerine “darulahd”i eklerken, uluslararası ilişkilerin geliştiğine ve daha barış odaklı olduğuna dayanmaktadır. Vehbe Zuhaylî darulharp olan bir bölge savaş halinde değilse, bu bölgenin darulahd olduğunu savunarak hicretin mümkün olduğunu belirtmektedir.³²⁵ Muhammed Ebû Zehra da Zuhaylî ile benzer bir görüşü paylaşmaktadır. Ebû Zehra Birleşmiş Milletler ve türevi kurumların da ortaya çıktığına dikkat çekerek darulharp kavramının artık sürekli olarak devam etmediğini vurgulamaktadır.³²⁶

el-Alvânî’ye göre ise Kur’ân’da tevhid ümmetinden bahsedilirken, “hayırlı olmak” ve “insanlara gönderilmiş olmak” özelliklerine vurgu yapılmaktadır. Yine bulunduğu toplumda güvenilir olmak da hayırlı olmanın alametlerinden birisidir. Bu özellikleri taşıyan insanların elbette ki dünya üzerinde belirli bir bölge ile sınırlı kalmaması, yeryüzünde yaşayan diğer insanlara da Allah’ın mesajını iletmesi gerekir. Dâr kavramına dayalı olarak “dârulislâm-dârulharp” ayrımı da ortaya

³²³ Ayrıca bkz. Norani Othman, *Sharia Law and the Modern Nation-State; A Malaysian Symposium*, Friedrich-Naumann-Stiftung, Kuala Lumpur 1994; Jan Michiel Otto, *Sharia and National Law*, The American University in Cairo Press, Egypt 2010.

³²⁴ Eriş, *The Dar Al-Islam and The Dar Al-Harb: A Discourse on The Crafting of a Muslim State*, 41-42. Yusuf İmtiyaz, “Hijrah”, *Oxford Encyclopedia of Modern Islamic World*, New York 1995, II, 111-112.

³²⁵ Mustafa Vehbe Zuhaylî, *Asaru 'l-harb fi fikhi 'l-İslâmî*, Dârulfikr, Dımaşk 1983, s. 130-138.

³²⁶ Eriş, *The Dar Al-Islam and The Dar Al-Harb: A Discourse on The Crafting of a Muslim State*, 42-44 (Muhammed Ebû Zehra, *Alakâtü'd-devliyye fi 'l-İslâm*, 1964, s. 53-57'den aktaran); Ayrıca darulahd ve müslüman ülkelerin durumu hakkındaki tartışmalar için bkz. Eriş, *The Dar Al-Islam and The Dar Al-Harb: A Discourse on The Crafting of a Muslim State*, s. 44. Ayrıca Dâr taksimi ile ilgili olarak Doi, Kalim Sıddiki, Şeyh Faysal Mevlevi, Abdülaziz İbnü's-Sıddik, Raşid Gannuşî'nin genel olarak klasik dâr ayrımını kabul etmeyen görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Shadid ve Van Koningsveld, “Gayrimüslim Yönetime Bağlılık: İslâm Fıkıhındaki Tartışmaların ve Bazı Modern İslâmcıların Görüşlerinin Analizi”, s. 168-172.

çıkıştır.³²⁷ Ayrıca İslâm dinine göre ümmet dünya üzerindeki herhangi bir bölge ile sınırlı değildir. Bu ilkelere dayanan pek çok âlim söz konusu sınırlandırmaları İslâm'ı yaymak ve müslümanların güvenliğini sağlamak olarak belirlemiştir. Dârulislâm müslümanın dini konusunda güvende olabildiği her yer iken, dârulküfr ise dini açısından güvende olmadığı her yerdir.³²⁸

Dâr kavramının müslüman azınlıklar fıkhi açısından önemine gelince, fikhî problemler değerlendirilirken dâr faktörü oldukça belirleyici bir ölçüttür.³²⁹ Asıl olan bir müslümanın tüm fikhî görevlerini yerine getirmesidir. Ancak gayrimüslim bir ülkede yaşayan müslümanların, bu görevlerinin bazılarını yerine getirebilmesi imkânsızdır. Örneğin, ibadet yapabilecek ortamlarının olmaması, ölüleri defnedecek mezarlarının bulunmaması, namaz saatleri ile iş saatlerinin çakışması, kişiye engel olan güçlüklerden bazılarıdır. Bu güçlükler ile başa çıkabilmek bireyin kişisel gayretine bağlı olup, toplu olarak problemleri çözmeye yönelik uygulamalar olmayabilir. Bu durum fakihleri dârulharbte yaşayan müslüman azınlıklar için çözüm bulmaya itmektedir.³³⁰

B. MASLAHAT-MAKÂSİD

Maslahat, fesadın zıttı olarak doğru düzgün olma, iyilik, uygunluk demek olup³³¹ şer'î hükümlerin içerdiği veya akıl ve tecrübe yoluyla belirlenmekle beraber bunlarla uyum içinde olan faydalardır.³³² Usul açısından maslahat kendi içerisinde muayyen bir nasla geçerli (el-maslahatü'l-mutebere), geçersiz (el-maslahatü'l-mülgâ), geçerliliğine dair değerlendirme yapılmamış (el-maslahatü'l-mürsele) olmak üzere üç kısımdır.³³³ Maslahat genel olarak halkı ilgilendiren (maslahat-ı âmme) ya da sadece belirli bir kesimi veya belirli bir kişi ile ilişkili olan (maslahat-ı hâsse)

³²⁷ el-Alvânî, "Medhal ila fikhî'l-ekalliyyât", s. 151-152.

³²⁸ el-Alvânî, "Medhal ila fikhî'l-ekalliyyât", s. 152.

³²⁹ Bkz. Abdülaziz b. Mebruk Ahmedî, *İhtilâfî'd-dâreyn ve âsâruhu fî ahkâmî's-şeriatî'l-İslâmiyye*, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine 2009; İsmail Lütfî Fatani, *İhtilâfî'd-dâreyn ve eseruhu fî ahkâmî'l-münâkehât ve'l-muâmelât*, Dârü's-selâm, Kahire 1990.

³³⁰ Yalar, *Gayrimüslim Bir Ülkede İslâmî Hayatın Problemleri*, s. 20-21.

³³¹ İbn Manzûr, "s-l-h", *Lisânü'l-Arab*, VII, 384.

³³² İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *DİA*, XXVIII, İstanbul 2003, 79.

³³³ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm Hukuk Metodolojisi*, çev. Abdülkadir Şener, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1973, II, 267-268.

olarak da dikkate alınmaktadır.³³⁴ Maslahat zaruriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât olarak da incelenmektedir.³³⁵ Zaruriyyât, dînî ve dünyevî olarak vazgeçilmesi mümkün olmayan bireysel ve toplumsal değerlerin sağlanması ve sürdürülmesini ifade etmektedir. Hâciyyât, zaruriyyâtтан bir derece aşağıda olmakla birlikte, hayatın sıkıntıya düşmeksizin kolaylıkla sürdürülebilmesi için gerekli olan faydalardır. Tahsiniyyât, zaruriyyât ve hâciyyât düzeyinden daha düşük olan, hayatı güzelleştirmeyi sağlayan yararlardır. Maslahatın amacı, şeriatın maksadını tam olarak yerine getirmektir.³³⁶ İslâm hukuk usulünde maslahat, şeriatın gerçekleştirilmesi, nasların açıklanması ve belirli hükme doğrudan taalluk etmeyen delil olmasa da herhangi bir şerî hükme ulaşmada ictihad metodu olarak kullanılmaktadır.³³⁷ Dolayısıyla azınlık fikhî açısından maslahat daha çok ön plana çıkarılsa da, makasid maslahata eşdeğer olarak görülmekte ve hüküm verilirken de aynı şekilde dikkate alınmaktadır.

Maslahatın azınlık fikhî ile ilişkisi, bu kavramın İslâm hukuk düşüncesinin yeniden yapılandırılmasında köşe taşı olarak kullanılmaya çalışılması sebebiyle sağlanmaktadır. Wael b. Hallaq'ın da bu bağlamda dikkat çektiği modern toplumun ihtiyaçlarına uygun bir fûru-ı fikhîn oluşturulmasında “dînî faydacılık” ve “dînî özgürlükçülük” eğilimleri maslahata farklı bir bakış olduğunu göstermektedir. Dînî faydacılar teorilerini maslahat kavramı üzerine bina etmeye çalışmış hatta bu prensibi istedikleri noktalara çekmişlerdir. Dînî özgürlükçüler ise geleneksel olanı bir

³³⁴ Maslahatın çeşitli ölçütlere göre sınıflandırılması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Hamid Hasan, *Fikhü'l-maslaha ve tatbikâtuhu'l-muasıra*, el-Ma'hedü'l-İslâmî li'l-buhus ve't-tedribü'l-bankü'l-İslâmî li't-tenmiye, Cidde 1993, s. 14-22.

³³⁵ Muhammed Tâhir İbn Âşur, *Makâsıdu's-ş-şeriatî'l-islâmiyye*, thk. Muhammed Tâhir Misavi, el-Besâir, [y.y.] 1998, s. 192-193, 209-222.

³³⁶ Dönmez, “Maslahat”, XXVIII, 82; ez-Zerkâ, *İslâm Hukuk Ekolleri ve Maslahat Prensibi*, s. 160-165. Azınlık fikhî ile ilgili örnekler için bkz. Fishman, “Fiqh al-Aqalliyât: A Legal Theory for Muslim Minorities”, s. 9. Ayrıca dört mezhep âlimlerinin maslahat hakkındaki görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Hâmid Hasan, *Nazarîyyetü'l-maslaha fi'l-fikhî'l-İslâmî*, Mektebetü'l-mütenebbi, Kahire 1981.

³³⁷ Hasan, *Fikhü'l-maslaha ve tatbikâtuhu'l-muasıra*, s. 23-26. Maslahatın kullanım incelikleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Said Ramazan el-Bûtî, *Davâbitü'l-maslaha fi's-şeriatî'l-İslâmiyye*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1982, s. 115-201.

kenara bırakıp, maslahat kavramı üzerinden dinin içerisinde daha serbest bir alan açmaya çabalamıştır.³³⁸

Azınlık fıkıhı açısından maslahat ve mefsedet arasındaki dengenin sağlanması önemli bir noktadır. Çünkü gayrimüslim ülkelerde yaşayan müslümanların uymaları gereken İslâmî hükümler ve ülke kanunları vardır. Bu müslümanların çeşitli durumlar ve problemlerin sonuçları arasında maslahat-mefsedet dengesini gözetmeleri gerekmekte, azınlık fıkıhı ile ilgili fetvalara da bu ölçü dikkate alınarak cevap verilmelidir. Nitekim gerek külli kaidelerde gerek azınlık fıkıhının temellendirilmesindeki pek çok noktanın arka planında da maslahat-mefsedet dengesi vardır.³³⁹

C. ZARURET

Zaruret, giderilemeyecek zorluk ve sıkıntı demek olup³⁴⁰ ıstılâhî olarak kişiyi dinin yasaklarını ihlal etmekle karşı karşıya bırakan ve ancak bu şekilde üstesinden gelinen mazeret halidir. Kişi bu yasağa uyması halinde zaruriyyât denilen hakları ya ortadan kalkacak ya da telafi edilemeyecek derecede zarar görecektir.³⁴¹ Hâlbuki bu durum, “Bir iş zîk oldukça müttesi’ olur”,³⁴² “Zaruretlar memnu olan şeyleri mubah kılar”³⁴³ gibi çeşitli külli kaidelerde de görüleceği üzere İslâm hukukuna aykırıdır.³⁴⁴

Klasik dönem âlimleri zaruret kavramını kişinin yapılmaması sonucunda canının tehlikeye girmesi olarak ifade etmiş ve buna dayanarak zaruret ilkesini nefsin yeme, içme gibi fiilleri ile ilişkili olarak gözetmiştir. Ancak çağdaş dönemde ulemâ zarureti, daha kapsamlı bir şekilde tanımlayarak, onu sadece yeme-içme ile sınırlandırmamış, insanın yasak olan bir şeye mecbur bırakacak her türlü hali olarak

³³⁸ Dönmez, “Maslahat”, XXVIII, 92-93; Wael b. Hallaq, *A History of Islamic Legal Theories*, Cambridge University Press, United Kingdom 1997, s. 214, 231, 261-262.

³³⁹ ed-Derviş, “Eseru’z-zarûra ve’l-hâce alâ ahkâmi mümareseti’l-ekalliyyâtî’l-müslime”, s. 27-28.

³⁴⁰ İbn Manzûr, “d-r-r”, *Lisânü’l-Arab*, VIII, 46; Ayrıca bakınız. Dûmân, *Zavâbitü’z-zarûrati’ş-şeriyye ve tatbikuhâ alâ fıkhi’l-ekalliyyâtî’l-müslime fi Uvrubba*, s. 27.

³⁴¹ Dûmân, *Zavâbitü’z-zarûrati’ş-şeriyye ve tatbikuhâ alâ fıkhi’l-ekalliyyâtî’l-müslime fi Uvrubba*, s. 29-31; Halit Çalış, “Zaruret”, *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, s. 141.

³⁴² *Mecelle*, mad. 18.

³⁴³ *Mecelle*, mad. 21.

³⁴⁴ Mustafa Baktır, *İslâm Hukukunda Zaruret Hali*, Akçağ Yayıncılık, Ankara 1981, s. 151-152.

nitelendirmiştir.³⁴⁵ Ayrıca zaruretin bir takım ilkelere sahip olması şart koşulmuştur. Helak korkusu olması, gayri şerî yönünün bulunması, zaruriyyat kapsamına girmesi, kişinin kendi canı ya da bir başkasının canı ile ilişkili olması, zannî ya da hükmî olması bunlardandır.³⁴⁶ Ayrıca bir durumun zaruret sayılabilmesi için, bu zaruretin gerçekleşmiş olması ya da geçici bir tehlikenin meydana gelmiş olması, emir ve nehye aykırı olması, sakıncalı olan fiilin yapılması durumunda meydana gelecek zararın fiilin yapılmaması durumunda meydana gelecek zarardan daha az olması, söz konusu muamelenin sadece zaruret miktarınca yapılması gerekmektedir.³⁴⁷

Zaruret ihtiyaç, meşakkat, mecaz anlamlarında kullanılabilmektedir. İhtiyaç anlamında kullanılması bir şeye mecbur kalmak durumunun o şeye ihtiyacı olmak şeklinde ifade edilmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak ihtiyaç zaruret derecesine ulaşmamış olabilir, bu farka dikkat edilmelidir. Meşakkat anlamında kullanılmasına ise Hanefîlere göre kan akmamış ise necis olmaması; Şâfiîlere göre necis, ancak elbiseye bulaşmışsa meşakkatten (zarureten ötürü) necis olması örnek verilmiştir. Mecaz kullanımı daha çok dil alanında ortaya çıkmakla birlikte, muztarr olanın aynı zamanda muhtaç olması şeklinde örnek verilebilir. Bu hallerin herhangi birinde fetvalara dayanak olabilecek zaruret söz konusu olmamaktadır, bu şekildeki zaruret kullanımları anlam genişlemesi sebebiyledir.³⁴⁸

Zaruretin ihtiyaç, maslahat, ruhsat ve meşakkat ile doğrudan ilişkisi vardır. Çünkü zaruret, ihtiyaç ve meşakkat doğrultusunda, -maslahat gereğince- teysîr ve

³⁴⁵ Zeydân, *Hâletü'z-zarûra fi'ş-şeriatü'l-İslâmiyye*, s. 10; Dûmân, *Zavâbitü'z-zarûrati'ş-şeriyye ve tatbikuhâ alâ fikhi'l-ekalliyyâtü'l-müslime fi Uvruuba*, s. 31-33.

³⁴⁶ Abdülvehhad İbrahim Ebû Süleyman, *Fikhü'z-zarûre ve tatbikâtuhu'l-muâsıra âfâk ve eb'âd*, el-Mahedü'l-İslâmî li'l-buhûs ve't-tedrib, Cidde 1993. s. 42-46; Dûmân, *Zavâbitü'z-zarûrati'ş-şeriyye ve tatbikuhâ alâ fikhi'l-ekalliyyâtü'l-müslime fi Uvruuba*, s. 34.

³⁴⁷ el-Cübûrî, “el-Ekalliyyâtü'l-müslime ve tegayyürü'l-fetvâ”, s. 196-197; Zaruret halinin sınırlarını tespit etmek hakkında bilgi için bkz. Bâkâdir, “el-Ekalliyyâtü'l-İslâmiyye ve hukuku'l-insan”, s. 220-262; Cemil Muhammed İbn Mubarek, *Nazariyyetü'z-zarûrati'ş-şer'iyye hududuha ve davâbituha*, Dârul-vefa, Mansura 1988, s. 79-143, 287-348; Mustafa Baktır, *İslâm Hukukunda Zaruret Hali*, Akçağ Yayınları, Ankara 1981, s. 175-263; Ebû Süleyman, *Fikhü'z-zarûre ve tatbikâtuhu'l-muâsıra âfâk ve eb'âd*, s. 58-62, Ayrıca zarurete dayanarak ruhsat hükümleri şartları için bkz. s. 64-66.

³⁴⁸ Dûmân, *Zavâbitü'z-zarûrati'ş-şeriyye ve tatbikuhâ alâ fikhi'l-ekalliyyâtü'l-müslime fi Uvruuba*, s. 35; İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*, s. 227-228.

tahfife gidilerek ruhsat hükümlerinden faydalanılmasını sağlar.³⁴⁹ Zaruretin umûmü'l-belva ile ilişkisi de hükümlerde dikkate alınması gereken bir husustur. Zaruret bireysel ya da toplumsal olabilmektedir, zaruretin en genel hali umumü'l-belvâdır, bu sebeple zaruret genel ihtiyaç çerçevesinde değerlendirilmelidir.³⁵⁰ Geçmişte umumü'l-belvâ sebebiyle hafifletilen fikhî hükümler bulunduğu gibi günümüzde de müslüman azınlıklar için fetva verilirken zarurete ve onun türlerinden biri olan umûmü'l-belvâya dayanılarak hafifletici hükümlerden faydalanılabilir.³⁵¹

Zaruret ıstılâhî olarak iki anlamda kullanılmaktadır: İstisna edilen durumlar hariç haramları mubah kılan zaruret ve ihtiyacı da içerisine alan genel anlamdaki zaruret.³⁵² Müslüman azınlıkların problemleri -genel anlamıyla- zaruret ile ilişkilidir, özel anlamıyla da zaruret, ihtiyaç kavramı ile ilişkilendirilerek fetva aşamalarında kullanılmaktadır.³⁵³ Sonuç olarak zaruretin azınlık fikhına etkisi şu şekilde açıklanabilir: Zaruretin kapsamı sınırlıdır ve zaruret kavramı ile gerekli, gereksiz zaruret ayrımı yapılmıştır. Modern dönemde insanların zaruret algıları değişmektedir. Bu sebeple zaruretin fikh çerçevesinde değerlendirilebilmesi için ancak belirli ilkelere dikkat edilerek, aynı zamanda azınlık fikhında bir tutarlılığın meydana gelmesi sağlanacaktır. Çünkü zaruret Allah'ın haram kıldığı şeyleri mubah kılma yollarından biridir. Dolayısıyla âlimler zarureti belirli şartlar ile sınırlandırmıştır. Bu doğrultuda zaruretin istisnâî bir hal olduğu ve tüm helal yolların kapanmasından sonra zaruretin meydana geleceği, bu durumda kişinin mecbur kalması halinin gerçekleşeceği unutulmamalı ve azınlık fikhında zaruret bu şekilde

³⁴⁹ Muhammed b. Hüseyin el-Cîzânî, *Hakikatü'z-zarûrati's-şerîyye ve tatbikâtuhâ'l-muâsıra*, Mektebetü dâru'l-minhâc, Riyad 1435, s. 45-62.

³⁵⁰ Dûmân, *Zavâbitü'z-zarûrati's-şerîyye ve tatbikuhâ alâ fikhî'l-ekalliyâtî'l-müslime fi Uvrudda*, s. 50; Ayrıca zaruret ile umumu'l-belvâ ilişkisi örnekleri için bkz. Bâkâdir, "el-Ekalliyâtü'l-İslâmiyye ve hukuku'l-insan", s. 138-146.

³⁵¹ Ebû Zehra, *İslâm Hukuk Metodolojisi*, II, 367-369; Baktır, "Umûmü'l-belvâ", XLII, 156. *Mecelletü Mecmai'l-Fikhî'l-İslâmî*, sy. 23, c. 31, s. 6-10.

³⁵² ed-Derviş, "Eserü'z-zarûra ve'l-hâce alâ ahkâmî mûmareseti'l-ekalliyâtî'l-müslime", s. 10-11; İbn Beyyeh, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyât*, s. 230, 232-233.

³⁵³ İbn Beyyeh, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyât*, s. 193.

işletilmelidir.³⁵⁴ Ayrıca zaruret azınlık fıkhi çerçevesinde işletildiği müddetçe, onunla ilgili külli kaidelerin hepsi azınlık fıkhi usulü içerisinde kullanılabilir.

D. İHTİYAÇ

İhtiyaç, bir şeye muhtaç olmak, arzu ile yönelmek demek olup³⁵⁵ karşılanmaması halinde insanın zorluk ve sıkıntıya düşmesine yol açan gereksinimlerdir.³⁵⁶ Şâtıbî'ye göre, hâciyyat kapsamına giren şeylerin olmaması halinde kişi sıkıntıya düşer, istenen şeyin yokluğu halinde harac ve meşakkat ortaya çıkar.³⁵⁷

Zarurette olduğu gibi ihtiyaçta da genel ve özel olmak üzere iki anlam ortaya çıkmaktadır: Zaruret derecesine çekilen ihtiyaç -klasik dönemde genel zaruret anlamında kullanılmıştır- ve fikhî olarak dikkate alınabilecek olan özel anlamdaki ihtiyaç.³⁵⁸ İhtiyaç ile zarurettten daha aşağı bir derece kastedilmektedir. Çünkü zaruret insanın varlığının devamının kendisine bağlı olduğu şeyleri ifade ederken, ihtiyaç insanın gidermediği sürece sıkıntıya düşeceği birtakım işlerinde eksiklik hissedeceği şeyleri kapsamaktadır.³⁵⁹ Öte yandan zaruret -genel olarak düşünüldüğünde- ihtiyaç ancak zaruri olduğu sürece haramları helal kılabilir.³⁶⁰ Nitekim “İhtiyaç özel olsun genel olsun zaruret menzilesine tenzil olunur”³⁶¹ maddesi de buna işaret etmektedir.³⁶² Ayrıca zaruret ve ihtiyaç arasındaki farklara da

³⁵⁴ Dûmân, *Zavâbitü 'z-zarûrati 'ş-şeriyye ve tatbikuhâ alâ fikhî 'l-ekalliyyâtî 'l-müslime fi Uvruuba*, s. 163-165.

³⁵⁵ İbn Manzûr, “h-v-c”, *Lisânü 'l-Arab*, III, 329.

³⁵⁶ Dûmân, *Zavâbitü 'z-zarûrati 'ş-şeriyye ve tatbikuhâ alâ fikhî 'l-ekalliyyâtî 'l-müslime fi Uvruuba*, s. 42.

³⁵⁷ Ebû İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, Dâru İbn Affân, Huber 1997, II, 21-23.

³⁵⁸ İbn Beyye, *Sinâ 'atü 'l-fetvâ ve fikhü 'l-ekalliyyât*, s. 239; ed-Derviş, “Eserü 'z-zarûra ve 'l-hâce alâ ahkâmi mümareseti 'l-ekalliyyâtî 'l-müslime”, s. 14-15; Ayrıca ihtiyaç kavramı çeşitlendirilmesi ve görüşler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Beyye, *Sinâ 'atü 'l-fetvâ ve fikhü 'l-ekalliyyât*, s. 240-244, 257-259.

³⁵⁹ Yaran, Rahmi, “İhtiyaç”, *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 571.

³⁶⁰ Ebû Süleyman, *Fikhü 'z-zarûre ve tatbikâtuhu 'l-muâsıra âfâk ve eb 'âd*, s. 99.

³⁶¹ *Mecelle*, mad. 31.

³⁶² ed-Derviş, “Eserü 'z-zarûra ve 'l-hâce alâ ahkâmi mümareseti 'l-ekalliyyâtî 'l-müslime”, s. 15-19; İbn Beyye, *Sinâ 'atü 'l-fetvâ ve fikhü 'l-ekalliyyât*, s. 225-226. Ayrıca İhtiyaç kavramının fikhî hükümlere

işaret etmek gerekirse, fikhî açıdan zaruret hüküm verilirken herhangi bir şekilde nassa ihtiyaç duymaz, ihtiyaç ise bir nassa dayanılarak dikkate alınmalıdır. Zaruretin etkisi sınırlı, ihtiyacın ise sınırsızdır; zaruret şahsi olarak dikkate alınır, ihtiyaç geneldir. Zaruret -özel anlamda- ruhsattır, ihtiyaç ise ruhsat değildir.³⁶³

Azınlık fikhî ile ilgili olarak ihtiyacın hüküm verirken dikkate alınabilmesi için, ancak genel hükme aykırı bir uygulama sonucunda giderilebilmesi, âdetin dışında bir darlık ve meşakkat durumu kaldırmak amacıyla şeri hükme aykırı davranmanın gerekli olması (buna ihtiyaç olması), orta halli bir kişinin başına gelmiş olması-özel bir durum olmaması, bu ihtiyacın da yine zarurete bağlı olarak dikkate alınması gerekmektedir.³⁶⁴ Zaruret ve ihtiyaç kavramları ile ilgili olarak Mecmau'l-Fıkhi'l-İslâmî'nin Ürdün'deki III. Toplantısında müslüman azınlıklar için içki ve domuz eti satılan yerde çalışmak ve geçimini bu şekilde sağlamanın hükmü sorulduğunda, kişinin çocukları ve eşinin başka bir şekilde geliri olmuyorsa, bu şekilde kazanılan paradan geçimlerini sağlamalarında herhangi bir sakınca olmadığı belirtilmiştir.³⁶⁵

E. TEYSÎR (KOLAYLAŞTIRMA)

Kolaylaştırmayı ifade eden teysîr³⁶⁶ prensibi “Allah, her kişiyi ancak gücünün yettiği ölçüde sorumlu tutar”,³⁶⁷ “...Dinde sizin için bir zorluk kılmadı...”³⁶⁸ gibi ayetlere ve türevlerine dayanmaktadır. Şâtîbî'ye göre, Şâriî insanı mükellef kılmakla ona zorluk ya da azab yüklemek istememektedir. Teysîr bir anlamda zorluğun kaldırılması demek olduğu için ref'u'l-harac³⁶⁹ ile doğrudan ilişkilidir. Zorluklar ile yükümlü kılınan her emirde muhakkak bir kolaylık bulunmaktadır.

etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yaran, Rahmi, *İslâm Fıkında İhtiyaç Kavramı ve Kurumsallaşması*, Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2007.

³⁶³ ed-Derviş, “Eseru'z-zarûra ve'l-hâce alâ ahkâmi mümareseti'l-ekalliyyâtî'l-müslime”, s. 20-21.

³⁶⁴ el-Cübûrî, “el-Ekalliyyâtü'l-müslime ve tegayyürü'l-fetvâ”s. 197; el-Karadâvî, *Fi fikhî'l-ekalliyyâtî'l-müslime*, s. 55.

³⁶⁵ el-Cübûrî, “el-Ekalliyyâtü'l-müslime ve tegayyürü'l-fetvâ”, s. 198-199.

³⁶⁶ İbn Manzûr, “y-s-r”, *Lisânü'l-Arab*, XV, 446-447.

³⁶⁷ Bakara, 2/286.

³⁶⁸ el-Hacc, 22/78.

³⁶⁹ Bu ilişki ile ilgili detaylı bilgi ve modern meselelerdeki tezahürü için bkz. Ferec Ali Fakih Hüseyin, *Mazâhiru't-teysîr ve ref'u'l-harac*, Dâru Kuteybe, Dimaşk 2003.

Ayrıca zaruret durumlarında normal hükümden (azimet) farklı olarak ruhsat hükümlerinin varlığı da buna işaret etmektedir.³⁷⁰

Teysîr prensibi teşri anında, geçmiş ümmetlerdeki ağır hükümlerin kaldırılması, çeşitli özür sebebiyle hükümlerin sonradan kolaylaştırılması şeklinde ön plana çıkmaktadır. “Meşakkat, teysîri celb eder”³⁷¹ kaidesi de teysîr kavramının meşruiyetini göstermektedir.³⁷² İslâm hukukundaki azimet-ruhsat ayrımının oluşmasının sebebi teysîr prensibidir. Hükümün konulduğu şekliyle uygulanması azimet halini ifade eder ancak çeşitli özürler sebebiyle zor ve ağır olan hükümün yerini alıp nisbeten daha kolay ve hafif olan hüküm ruhsattır.³⁷³ Teysîr uygulamasının meşru olabilmesi için ruhsatın tercih edilmesinde şerî bir delilin bulunması, bu ruhsata sebebiyet verecek bir özrün meydana gelmesi, bu durumun ihtiyaç gibi bir sebeple sınırlı olması gibi şartlar vardır.³⁷⁴ Herhangi bir mesele hakkında fetva verilirken teysîr, ahkâmın ve zamanın değişmesi, müçtehidlerin görüş farklılığı, örfe göre değişim, maslahatın-meâlâtın-umumü’l-belvânın etkisi gibi değişkenlere bağlı olarak şekillenmektedir.³⁷⁵

³⁷⁰ Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer ed-Debûsî, *Takvimü’l-edille*, Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, Beyrut 2001, s. 81-82; eş-Şâtibî, *el-Muvâfakât*, II, 175; İbn Âşur, *Makâsıdu’ş-şeriatî’l-islâmiyye*, s. 271, 272-273.

³⁷¹ *Mecelle*, mad.17. Bu kaidenin klasik dönem görüşleri, meselelere yansımaları, sebepleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Yakup b. Abdulvehhab el-Bâhüseyyin, *Kâidetü’l-meşakka teclibü’t-teysîr*, Mektebetü’r-rüşd, Riyad 2005; Adnan Muhammed Ümâme, *el-İhkâm ve’t-takrir li-kaideti’l-meşakka teclibü’t-teysîr*, Müessesetü’r-risale, Beyrut 2004.

³⁷² İbn Beyyeh, *Sınâ’atü’l-fetvâ ve fikhü’l-ekalliyyât*, s. 209; Ülfet Görgülü, “İslâm Hukukunda Kolaylık Prensibinin Yeri” *Diyânet İlmi Dergi*, İstanbul 2008, s. 83-86.

³⁷³ Ebû İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed eş-Şâtibî, *el-Muvâfakât*, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, I, 300-307. Ayrıca teysirin fetvalarda kullanılması ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Abdurrezzak Abdullah el-Kindî, *et-Teyisîr fi’l-fetvâ: esbâbuhû ve davâbituhû*, Müessesetü’r-risale, Beyrut 2008; Halit Çalış, *İslâm’da Kolaylaştırma İlkesi*, Yediveren Yayınları, Konya 2004.

³⁷⁴ Abdullah b. Abdurrahman es-Sa’d, *et-Teyisîr beyne’l-meşrû’ ve’l-memnû’*, Dâru’l-muhaddis, Riyad 2013, s. 13. Ayrıca teysîrin meşru ya da memnu olması ile ilgili ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. *et-Teyisîr beyne’l-meşrû’ ve’l-memnû’*, s. 7-10, 73-77.

³⁷⁵ Fetvalar söz konusu olduğunda teysîrin hangi değişkenlere bağlı olduğunu sistemli bir şekilde ele alan ayrıntılı bir eser için bkz. el-Kindî, *et-Teyisîr fi’l-fetvâ: esbâbuhû ve davâbituhû*.

Fıkıhın kolaylaştırılması genel olarak ruhsat yönlerini, zaruret ve hafifletici durumları dikkate almak şeklinde görülmektedir.³⁷⁶ Teysîrin azınlık fıkıhının önemli bir ögesi olduğuna dikkat çeken el-Karadâvî, bu fıkıh kavramının farklı alanlarda çeşitli güçlüklerle karşılaşan müslümanlar için dinlerini daha kolay bir şekilde yaşamalarına olanak sağlayacağını belirtmektedir. el-Karadâvî, bu görüşünü her bir müslümanın aynı şartlar altında olmayacağı için fıkıhta çeşitli şartlara göre meydana çıkan ruhsat hükümleri ile temellendirmektedir. Buna göre müslümanın kolaylık ve zorluk ile seçim yapmakla karşılaştığı durumlarda kolay olanı seçmesi gerekir.³⁷⁷ Teysîrin işletim sistemlerinden olan tadrîc, bir şeyi aşamalı bir şekilde uygulamak demek olup³⁷⁸ şer'î hükümlerin bir defada değil de çeşitli olgular dikkate alınarak aşamalı konulması demektir. Bu yöntem İslâm toplumlarında hukukî sistemin sindirilerek uygulamaya konulmasını sağlamıştır.³⁷⁹

Teysîrin azınlık fıkıhı açısından durduğu noktaya gelince el-Karadâvî, müslümanlara verilen hükümlerin genelinde kolaylaştırma yapılmasının öne çıkan örneklerinden birinin gayrimüslim ülkelerde yaşayan müslümanlara, zor durumlarını göz önünde bulundurarak fetva vermek olduğunu belirtir. Böylelikle teysîr azınlık fıkıhı için önemli bir görev ifa etmiş olacaktır.³⁸⁰ Nitekim Avrupa Fetva Konseyi de azınlık fıkıhı ile ilgili fetva verilirken teysîr prensibine göre hareket edildiğine dikkat çekmektedir.³⁸¹

³⁷⁶ el-Karadâvî, *Fi fıkhi 'l-ekalliyyâti 'l-müslime*, s. 39; Yusuf el-Karadâvî, “Kolay ve Çağdaş Bir Fıkıha Doğru”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, çev. Abdullah Kahraman, sy. 3, İstanbul 2004, s. 61-63. Ayrıca fıkıhın anlaşılmasını ve uygulanmasını kolaylaştırılmak ile ilgili ayrıntılı bilgi için sırasıyla bkz. el-Karadâvî, *Teysîrü 'l-fikh li 'l-müslimi 'l-muasır*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2000, s. 19-27, 28-44. (Tercümesi); *İslâm Fıkıhını Yeniden Okumak*, çev. Abdullah Kahraman, Nida Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 24-34; 34-54.

³⁷⁷ el-Karadâvî, *Fi fıkhi 'l-ekalliyyâti 'l-müslime*, s. 48-50; el-Karadâvî, *Teysîrü 'l-fikh li 'l-müslimi 'l-muasır*, s. 28-29. Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Meymî, *Fıkhu 'l-ekalliyyâti 'l-müslime beyne'n-nazariyye ve't-tatbik*, s. 149-176.

³⁷⁸ İbn Manzûr, “d-r-c”, *Lisânü 'l-Arab*, VI, 319.

³⁷⁹ Talip Türcan, “Tadrîc”, *DİA*, XL, İstanbul 2011, s. 265-267.

³⁸⁰ el-Karadâvî, *Teysîrü 'l-fikh li 'l-müslimi 'l-muasır*, s. 30.

³⁸¹ Caeiro, “The Power of European Fatwas: The Minority Fiqh Project and The Making of an Islamic Counterpublic”, s. 436. Ayrıca fıkıhın teysiri hakkındaki modern görüşler için bkz. *Mecelletü Mecmai 'l-Fıkhi 'l-İslâmî*, 1988, c. 4, sy. 3, s. 2665- 2685.

III. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNİN HEDEFLERİ

Abdullah b. Beyye ve Taha Cabir el-Alvânî fikhü'l-ekalliyyât sistemi içerisinde bazı hedefleri gözeterek bir yöntem izlenmesi gerektiğini savunmuştur. Azınlık fikhî yönteminin gerçekleştirmesinde hedef, dinin genel maksat ve temellerine sadık kalmaktır.³⁸² el-Karadâvî, azınlık fikhî hedefini müslüman azınlıkları desteklemek, onların İslâmî boyutlarda hayatlarını sürdürmelerini sağlamak olarak belirtmektedir.³⁸³ Öte yandan azınlık fikhına has bir takım özel hedefler bulunmaktadır. Bunlar gayrimüslim ülkelerde İslâm dininin yayılmasını sağlamak, gayrimüslimlere tebliğ yapılmasını kolaylaştırmak, müslüman azınlıkların dini hayatlarının yozlaşmasını önlemek, günümüzde ortaya çıkan yeni problemleri fikhî açıdan temellendirmek, azınlıklar için tümel, kapsayıcı bir fikhî yöntemi oluşturmak³⁸⁴ ve gayrimüslim ülkelerde yaşamakta olan müslümanların kendi aralarında bir bütün olmalarına yardımcı olmak olarak sıralanabilir.³⁸⁵

Gayrimüslim ülkelerde yaşayan müslümanlar, bulundukları ülkelerde medeniyetleri -felsefi ve kültürel altyapıları- sebebiyle hayatlarının hemen her sahasında açık ya da gizli bir baskı altında kalmaktadır.³⁸⁶ Dolayısıyla azınlık fikhî bu durumu göz önünde bulundurmalıdır. Nitekim bu hedef aslında -fikhin bir müslümanın hayatını düzenlemesi açısından- dinin asıl hedeflerinden de biridir.³⁸⁷ Ayrıca azınlık fikhî yöntemi ile ortaya çıkan fetvalar sadece kişinin dini koruma değil, aynı zamanda İslâm ruhunu muhafaza etmeyi sağlamalı, kişiyi sapkın fikirlere uymaktan engellemelidir. Çünkü fikhî sadece ibadet hayatını düzenlemeyi

³⁸² İmrânî, “Fikhü'l-ekalliyyât min hilâli nemâzic”, s. 174; İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*, s. 197.

³⁸³ el-Karadâvî, *Fi fikhî'l-ekalliyyâti'l-müslime*, s. 34; el-Karadâvî'den naklen. Dina, “Muslim Minorities in the West: Between Fiqh of Minorities and Integration”, s. 11.

³⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Karadâvî, *Fi fikhî'l-ekalliyyâti'l-müslime*, s. 46-50.

³⁸⁵ el-Meymî, *Fikhü'l-ekalliyyâti'l-müslime beyne'n-nazariyye ve't-tatbik*, s. 81-82; el-Karadâvî, *Fi fikhî'l-ekalliyyâti'l-müslime*, s. 34-35; İmrânî, “Fikhü'l-ekalliyyât min hilâli nemâzic”, s. 174-175; İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*, s. 199; en-Neccâr, “Nahve te'sîlin fikhîyyin li'l-ekalliyyâti'l-müslime bi'l-müctemeâti'l-garbiyye”, s. 294-304; Lûh, “Fikhü'l-ekalliyyât te'sîl ve tevcîh”, s. 3-4; ed-Dervîş, “Eseru'z-zarûra ve'l-hâce alâ ahkâmi mümareseti'l-ekalliyyâti'l-müslime” s. 7-9.

³⁸⁶ en-Neccâr, “Nahve te'sîlin fikhîyyin li'l-ekalliyyâti'l-müslime bi'l-müctemeâti'l-garbiyye”, s. 4.

³⁸⁷ en-Neccâr, “Nahve te'sîlin fikhîyyin li'l-ekalliyyâti'l-müslime bi'l-müctemeâti'l-garbiyye”, s. 294.

hedeflemez, yanı sıra ferdin içinde yaşadığı toplumla ilişkisini sağlamayı da kapsar.³⁸⁸ Özetle azınlık fikhı, çağdaş fikhın ışığında usulü olan yeni bir yöntem ortaya koymayı, hicret edilen ülkelerdeki müslümanların problemlerine çağdaş fikh çerçevesinde bakabilmeyi, karşılaşılan tüm problemleri bir çatıda toplamayı, müslüman azınlıkların hayatını kolaylaştırırken İslâmî kimliklerini korumayı, gayrimüslimler arasında İslâm'ın yayılmasını, İslâm'ın insan hayatına uygunluğunu ispatlamayı hedefler.³⁸⁹

IV. MÜSLÜMAN AZINLIKLAR FIKHİNİN İLGİLENDİĞİ SORUNLAR

Gayrimüslim ülkelerdeki müslüman azınlıklar hayatın hemen her safhasında çeşitli problemler ile karşılaşmaktadır. Müslüman azınlıklar fikhinin ele aldığı her şeyi belirtmek güç olsa da alanla alakalı olarak öne çıkan belli başlı temel konuları zikretmek, zihinsel olarak azınlık fikhinin ilgi alanlarını kavrama açısından faydalı olacaktır. Bu başlık içerisindeki konular tasnif edilirken, -klasik dönemden farklı alanlarda konular ile karşılaşılabilceği için- bu tasnif klasik fikh bablarına göre değil, ilgili olduğu alanlara göre yapılmıştır. Buna göre azınlık fikhı sorunları siyasi, toplumsal, inanç-ibadet, iktisat, eğitim alanında incelenmiştir.

Siyasi alanda, gayrimüslim ülkelerde seçimlere katılma-oy kullanma,³⁹⁰ gayrimüslim topraklarda siyasi parti kurma, herhangi bir zarardan korkarak gayrimüslim bir ülkeye göç etmek,³⁹¹ gayrimüslim bir ülkenin vatandaşı olmak,³⁹²

³⁸⁸ İmrânî, "Fikhü'l-ekalliyyât min hilâli nemâzic", s. 174-177; en-Neccâr'ın benzer görüşleri için bkz. en-Neccâr, "Nahve te'sîlin fikhiyyin li'l-ekalliyyâtî'l-müslime bi'l-müctemeâtî'l-garbiyye", s. 294-296.

³⁸⁹ Hamdâvî, "Fikhü'l-ekalliyyât ev fikhü't-teâruf" http://www.alukah.net/world_muslims/0/62061/#ixzz3wS6sVE2s, (erişim: 16.04.2016).

³⁹⁰ el-Cîzânî, *Fikhü'n-nevâzil*, IV, 395.

³⁹¹ İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*, s. 335; Amrânî, *Gurbetçi Ailenin Fikhî Problemleri*, I, 23; el-Cîzânî, *Fikhü'n-nevâzil*, IV, 422.

³⁹² İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*, s. 354; Amrânî, *Gurbetçi Ailenin Fikhî Problemleri*, III, 233, 261.

gayrimüslim ülkelerdeki hukuk kurallarına uymak, gayrimüslim ülkelerin ordusunda askerlik yapmak olarak sıralanabilir.³⁹³

Toplumsal alanda gayrimüslim ülkelerde ibadet edebilme, içki ve domuz ürünleri satan yerde çalışmak, gayrimüslim ülke vatandaşlığına geçmek, gayrimüslim ülke mezarlarına müslümanların defnedilmesi, gayrimüslimlerin bayramlarını kutlamanın hükmü, gayrimüslim bir erkekle evlilik, eşinin gayrimüslim kalmasına rağmen kadının müslüman olması, kadının mahremi olmaksızın gayrimüslim ülkeye gitmesi şeklinde sayılabilir.³⁹⁴ Yine, Şiîlerden biri ile evliliğin hükmü, müslüman bir erkeğin gayrimüslim bir hanımla evlenme şartları ve kendi içerisinde gayrimüslim hanımların duruma göre çeşitlerinin dikkate alınması,³⁹⁵ kocası müslüman olmadığı halde kendisi İslâm'ı tercih eden kadının kocası ile nikâh durumu, gayrimüslim hâkimin müslüman karıkocayı boşaması,³⁹⁶ müslümanın gayrimüslim ailesinden kalan mirası alma hakkı da öne çıkan problemlerdendir.³⁹⁷

İnanç ve ibadet alanında öne çıkan problemler, dinler arası diyalogun imkânı, zevâlden önce asrardan sonra Cuma namazı, yaz aylarında akşam ve yatsı namazlarını cem', zekât geliri ile İslâmî merkezlerin yapılması, müslümanın hristiyan mezarlığına gömülmesi, hastalık korkusu ile kurban kesmeyi terk etmek,³⁹⁸ gayrimüslim ülkelerde namazların cem'i, Cuma namazının çeşitli durumlara göre hükmü, ru'yet-i hilal problemi, mescitlerde asılı olan resimler, gayrimüslim ülkelerde mukîm olanların namazlarını kısaltması, mescid bulamama gerekçesi ile cem' yapıp yapılamayacağı, tebliğ amacıyla kiliselere girilip girilemeyeceği şeklinde ifade

³⁹³ Hamdâvî, "Fikhü'l-ekalliyyât ev fikhü't-teâruf" http://www.alukah.net/world_muslims/0/62061/#ixzz3wS6sVE2s, (erişim: 16.04.2016); el-Cîzânî, *Fikhü'n-nevâzil*, IV, 438. Ayrıca siyasi meseleler ile ilgili fetvalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Atiyye Adlân, *el-Ahkâmü's-ş-şeriyye li'n-nevâzili's-siyasiyye*, Dâru'l-yüsr, Kahire 2011.

³⁹⁴ Hamdâvî, "Fikhü'l-ekalliyyât ev fikhü't-teâruf" http://www.alukah.net/world_muslims/0/62061/#ixzz3wS6sVE2s, (erişim: 16.04.2016).

³⁹⁵ Amrânî, *Gurbetçi Ailenin Fikhî Problemleri*, II, 297.

³⁹⁶ Amrânî, *Gurbetçi Ailenin Fikhî Problemleri*, III, 174-175, 201.

³⁹⁷ el-Karadâvî, *Fi fikhî'l-ekalliyyâti'l-müslime*, s. 89, 91, 105, 126; Amrânî, *Gurbetçi Ailenin Fikhî Problemleri*, III, 296, 313, 336.

³⁹⁸ el-Karadâvî, *Fi fikhî'l-ekalliyyâti'l-müslime*, s. 65, 72, 77, 80, 83, 85.

edilebilir.³⁹⁹ Yiyecek ve içecekler ile ilgili öne çıkan problemler, kurbanı terk etmek, domuz etinden yapılan enzim gibi maddelerin hükmü,⁴⁰⁰ helal olmayan etler, gayrimüslim ülkelerde kurban kesmenin engellenmesi olarak sayılabilir.⁴⁰¹

İktisadi problemler, bankalar sayesinde gayrimüslim ülkelerde ev satın almak,⁴⁰² zekât mallarından gayrimüslim ülkede İslâmî merkez inşa etmek,⁴⁰³ gayrimüslim fakirlere sadaka vermek, gayrimüslim ülkelere yatırım yapmak, gayrimüslim ülkelerde kazanç yolları,⁴⁰⁴ dolar hesabından altının zekât miktarının belirlenmesi, aylık maaşların zekâtı,⁴⁰⁵ gayrimüslimlerden teberru hükmündeki herhangi bir şey kabul etme⁴⁰⁶ olarak zikredilebilir.⁴⁰⁷

Eğitimle ilgili problemler, gayrimüslim okullarında eğitim görmek, eğitim kurumlarında başörtüsünün yasaklanması,⁴⁰⁸ gayrimüslim ülkelerde müslüman çocuklarının eğitimi,⁴⁰⁹ gayrimüslim ülkelerde araştırma yapan kişilerin namazlarını cem' ya da kasr etmesi, tebliğ amacıyla İngilizce araştırmalar yapmaktır.⁴¹⁰ Kültürel problemler, gayrimüslim ülke kültürüne uyum sağlamak, gayrimüslim ülkelerin kültüründen faydalanmanın hükmü, müslüman ülkeden gayrimüslim bir ülkeye göç eden müslümanın konumu, İslâm ile Hristiyanlığı yakınlaştırmak, dâr ayırımından amaç, gayrimüslim hastaya ziyaret olarak sıralanabilir.⁴¹¹ Gayrimüslimlerin

³⁹⁹ el-Karadâvî, *Fi fikhî 'l-ekalliyyâtî 'l-müslime*, s. 78; Hamdâvî, "Fikhü'l-ekalliyyât ev fikhü't-teâruf" http://www.alukah.net/world_muslims/0/62061/#ixzz3wS6sVE2s, (erişim: 16.04.2016).

⁴⁰⁰ el-Karadâvî, *Fi fikhî 'l-ekalliyyâtî 'l-müslime*, s. 141.

⁴⁰¹ el-Cîzânî, *Fikhü'n-nevâzil*, IV, 427; Hamdâvî, "Fikhü'l-ekalliyyât ev fikhü't-teâruf" http://www.alukah.net/world_muslims/0/62061/#ixzz3wS6sVE2s, (erişim: 16.04.2016).

⁴⁰² el-Karadâvî, *Fi fikhî 'l-ekalliyyâtî 'l-müslime*, s. 154.

⁴⁰³ el-Cîzânî, *Fikhü'n-nevâzil*, II, 220.

⁴⁰⁴ Amrânî, *Gurbetçi Ailenin Fikhî Problemleri*, I, 293.

⁴⁰⁵ el-Cîzânî, *Fikhü'n-nevâzil*, II, 208.

⁴⁰⁶ el-Cîzânî, *Fikhü'n-nevâzil*, IV, 496.

⁴⁰⁷ el-Karadâvî, *Fi fikhî 'l-ekalliyyâtî 'l-müslime*, s. 154.

⁴⁰⁸ İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*, s. 378.

⁴⁰⁹ Amrânî, *Gurbetçi Ailenin Fikhî Problemleri*, I, 281.

⁴¹⁰ İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*, s. 378.

⁴¹¹ İbn Beyye, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekalliyyât*, s. 378.

bayramını kutlamak, gayrimüslim komşulara muamele de bu kapsamda belirtilebilir.⁴¹²

⁴¹² el-Karadâvî, *Fî fıkhi 'l-ekalliyyâtî 'l-müslime*, s. 145, 151; İbn Beyye, *Sınâ'atü 'l-fetvâ ve fikhü 'l-ekalliyyât*, s. 367.

SONUÇ

Bu çalışmada gayrimüslim ülkelerde yaşayan müslümanların fikhî problemlerine çözüm bulmak amacıyla ön plana çıkan müslüman azınlıklar fikhî (fikhü'l-ekalliyyâti'l-müslime) derli toplu bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır. Söz konusu incelemeyi yaparken azınlık fikhinin literatürdeki yerine, mahiyetine, hukuki değerine, gelişimine, diğer ilim dalları ile ilişkisine ve fıkıh usulüne göre durduğu yere dikkat çekmek amaçlanmıştır.

Tez konumuz olan “azınlık fikhî” kavramı azınlık kelimesi ile teknik olarak pozitif hukuktaki “azınlık” değil, gayrimüslim ülkelerdeki tüm müslümanlar kastedilmektedir. Bu açıdan -daha öncesinde fikhü'l-mehcer vb. şekillerde örnek verildiği gibi- benzer terimlerin kullanımı da paraleldir. Ancak genel olarak araştırmacılarca fikhü'l-ekalliyyâti'l-müslime (müslüman azınlıklar fikhî) tercih edilmiş ve kabul görmüştür. Azınlık fikhinin gayrimüslim ülkelerde belirli bir süreliğine yaşayan ancak vatandaşlık bağı kurmayan, hukuken yabancı statüsündeki müslümanlar için nerede durduğu da önemlidir. Bu problem kaynaklarda siyasi açıdan yapılan azınlık tanımının “vatandaşlık bağı ile bağlı olmak ibaresi” ile ilişkilidir. Ancak azınlık fikhî çerçevesinde müslüman azınlıklardan bahsedilirken -tahminimizce- azınlık kavramı siyasi boyutu ile düşünülmemiş, yaygın tabire göre hareket edilmiştir. Azınlık fikhî araştırmacıları, gayrimüslim ülkelerdeki İslâmî varlığın önemine işaret etmektedir. Onların hedefleri bu bölgelerde yaşayan, sağlam bir müslüman ve sadık bir vatandaş olma arasında orta yolu bulabilme çabasında olan müslümanlara yardım etmektir. Müslüman âlimler -kasıtlı ya da kasıtsız olsun- dinin evrenselliğini ya da İslâm'ın kültürel mesajını savunarak vatandaşlık nosyonuna ve olumlu bir entegrasyona katkı sağlamaktadırlar.⁴¹³

Başka bir ifade ile azınlık fikhî, müslümanların farklı toplumlara uyum ve dini kimliklerini koruma işlevini aynı anda yerine getirebilmektedir. Müslüman kişiyi sadece dinin gerekliliklerini yerine getiren bir müslüman haline getirmekle

⁴¹³ Dina, “Muslim Minorities in the West: Between Fiqh of Minorities and Integration”, s. 34; ayrıca müslüman azınlıkların uyum sağlaması ile ilgili olarak bkz. Abdüsselam, “Kadâya ve müşkilât dâhile'l-müctemeâtî'l-İslâmiyye fi'l-garb”, s. 169-175. Yine müslüman azınlıkların içinde yaşadıkları ülkeye münasip davranabilmeleri için dikkat edilmesi gereken ilkeler hakkında bilgi için bkz. “Kadâya ve müşkilât dâhile'l-müctemeâtî'l-İslâmiyye fi'l-garb”, s. 178-180.

kalmayıp, aynı zamanda toplumun bir ferdi daha da önemlisi modern toplumun hukuk kurallarına uyan, hak ve sorumluluklarının bilincinde bir şahsiyet yapmayı başarmaktadır. Yani azınlık fıkıhı, teorik olarak kalıcı bir varlık ve “nitelikli müslümanın” ortaya konulabilmesi için tasarlanmıştır.

Azınlık fıkıhı çerçevesinde sunulan çözüm önerilerinden biri modern döneme ışık tutan kısa vadeli çözümlerin yerine uzun vadeli çözümlerin ortaya konulmasıdır. İkincisi müslüman azınlıkların kimlik ve rollerinin korunması için çabalamak yerine farklı bir müslüman kimliğinin oluşturulmasıdır. Üçüncüsü, ictihad ve gelenek arasındaki doğal ilişkinin doğrudan bu durum ile irtibatlı olması farklı bir ifade ile klasik ulemanın yöntemine bağlı kalmaktır. Fıkıhın tüm imkanları özellikle de maslahat, zaruret, ihtiyaç, teysîr gibi istisnai dönemlerde ve zorda kalınan hallerde çözüm bulmak için öne çıkan prensipleri dikkate alınarak yapılan azınlık fıkıhı çalışmaları bu hedefleri hakkıyla yerine getirmek için ümit vad etmektedir. Azınlık fıkıhı yaklaşımları, azınlık fıkıhını terimleşme ve usulü ile birlikte savunanlar, azınlık fıkıhı usulünü savunurken terimleşmeyi desteklemeyenler, azınlık fıkıhını tamamen reddedenler olarak üç grupta özetlenebilir ise de özellikle tamamen reddedenlerin görüşleri vakıayı görmezden gelmeleri nedeniyle şahıslarıyla sınırlı kalmış ve taraftar bulamamıştır.

Diğer bir açıdan azınlık fıkıhı müslüman azınlıklar için kimliklerini kaybetmeden içinde yaşanılan toplumlarla olumlu bir şekilde entegrasyonlarını sağlamak amacıyla ortaya konulmuştur. Bu fıkıh çabalarının başarısının ölçütü, müslümanların bu fıkıh yaklaşımını nasıl karşılayacağı ile belirlenecektir. Yani müslüman azınlıkların farkındalığı ve azınlık fıkıhı yöntemine adapte olması olumlu bir entegrasyona etki edecek ya da etmeyecektir.

Sonuç olarak azınlık fıkıhının geçerliliği, gayrimüslim toplumlarda yaşayan müslüman azınlıkların topluma uyumu ile sağlanacaktır. Böylece müslüman araştırmacılar tarafından müslüman azınlıklar için kültür ve değer yargılarına hâkim, azınlık fıkıhının ümmet rolünü göz ardı etmeyen bir fıkıh yöntemi geliştirilerek temin edilecektir. Azınlık fıkıhı çalışmaları ancak bunları gözeterek belirli bir noktaya ulaştığında, onu savunanların da iddia ettiği şekilde bağımsız bir İslâm hukuk disiplini olarak kabul görebilecektir.

Görüleceđi üzere azınlık fıkhı modern dönemde ortaya çıkmıř yeni bir kullanımıdır. Yařanılan gayrimüslim ülkelerin farklı sistemleri sebebiyle her bir gayrimüslim ülkede bir müslümanın hayat tecrübesi ve dolaylı olarak problemi de çok farklıdır. Ancak fakihler bu problemlere çözüm bulmadan önce teorik olarak azınlık fıkhı ile fıkhnın bađlantısını sağlam bir şekilde kurmalı, ictihad sistemini netleřtirmelidir. Sonrasında ise azınlık fıkhının ilgilendiđi sorunlar kısmında ancak öne çıkanları serd edilebilen problemlerin her biri hakkında nitelikli tetkiklere ve akademik çalışmalara ihtiyaç olduđu açıktır.

BİBLİYOGRAFYA

- “A Minority Rights Group Report”, *Minorities and Human Rights Law*, Claredon Press, UK 1991.
- A. Baderin, Mashood, *International Human Rights and Islamic Law*, Oxford Univesity Press, Newyork 2005.
- Abdülkadir, Hâlid Muhammed, *(Min) fıkhi'l-ekalliyyâti'l-müslime*, Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûnü'l-İslâmiyye, Katar 1998.
- Abdüsselam, Cafer, “Kadâya ve müşkilât dâhile'l-müctemeâti'l-İslâmiyye fi'l-garb”, *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye*, Mısır 2006, sy. 40, s. 165-180.
- Abidin, Seyyid Z., “Müslüman Azınlıkların Problemleri I”, *Müslüman Azınlıklar Dosyası*, çev. Ahmet Yalçın, İstanbul 1985.
- Abou el-Fadl, Khalid, “Islamic Law and Muslim Minorities: The juristic discourse on Muslim minorities from the second to the eleventh centuries”, *Islamic Law and Society*, Leiden 1994, c. 1, sy. 2, s. 141-187.
- _____, “Legal Debates on Muslim Minorities: between rejection and accomodation”, *The Journal of Religious Ethics*, 1994, c. 22, sy.1, s. 127-162.
- Adlân, Atiyye, *el-Ahkâmü's-şer'iyye li'n-nevâzili's-siyasiyye*, Dâru'l-yüsr, Kahire 2011.
- Agha, Syeed Mansoor, “Muslim Minorities and Islamic Solidarity”, *The Muslim World League Journal*, Mekke 2014, c. 42, sy. 7, s. 32-41.
- Ahmedî, Abdülaziz b. Mebruk, *İhtilâfü'd-dâreyn ve âsâruhu fi ahkâmi's-şer'iati'l-İslâmiyye*, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine 2009.
- Altuğ, Yılmaz, *Yabancıların Hukuki Durumu*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1968 (3.baskı).
- el-Alvânî, Taha Cabir, “Medhal ila fıkhi'l-ekalliyyât”, *Mecelletü'l-Câmiatü'l-İslâmiyye*, Mısır 2006, sy. 40, s. 115-128.
- _____, “Azınlık Fıkhnına Giriş”, çev. Hacı Mehmet Günay, *Usûl*, İstanbul 2004, c. 1, sy. 1, s. 137-159.

- _____, “Islamic Law for Minorities: Historical Context and Essential Questions”, *Rethinking Islamic Law for Minorities: Towards a Western-Muslim Identity*, http://www.jasserauda.net/new/pdf/kamil_fiqh_alaqalliyyaat.pdf, (erişim: 04.10.2015).
- Alvânî, Zainab, “Maqasîd Quraniyya: A Methodology on Evaluating Modern Challenges and Fiqh al-Aqaliyyât”, *The Muslim World*, Howard University, 2014, c. 104, s. 464-487.
- Amrânî, Muhammed, *Gurbetçi Ailenin Fikhî Problemleri*, trc. Mustafa Özcan ve Ahmet İyibildiren, I-III, Özgü Yayınları, İstanbul 2006.
- Arangül, Muammer, *İslâm Hukuku Açısından Gayrimüslim Ülke Kanunlarının Bağlayıcılığı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- _____, “Gayrimüslim Bir Devlette Müslüman Olmak: Üç Alternatif Model” *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2011, sy. 18, s. 201-210.
- Araz, Özgür, *Türkiye Avrupa Birliği İlişkilerinde Azınlıklar Konusu*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006.
- Arsava, Ayşe Füsün, *Azınlık Kavramı Ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler Ve Özellikle Medeni Ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1993.
- Arslan Sadi, “Almanya’da İslâm ve Müslümanlar Tarihî Sürecinde Alman-Müslüman İlişkileri”, *Diyanet Aylık Dergi*, Diyanet Yayınları, Ankara 2010, sy. 235, s. 4-6.
- Atalay, Ramazan, “Müslüman Azınlıklar Tarihine Giriş”, *Dini Araştırmalar*, İstanbul 2004, c. 7, sy. 19, s. 335-350.
- Atiyye, Cemaleddin, *Nahve fikhin cedidin li’l-ekalliyyât*, Dâru’s-selâm, Kahire 2003.
- Auda, Jasser, “Introduction Rethinking the Basic Premises of Islamic Law for Minorities”, *Rethinking Islamic Law for Minorities: Towards a Western-Muslim Identity*, (ed. Jasser Auda), http://www.jasserauda.net/new/pdf/kamil_fiqh_alaqalliyyaat.pdf, (erişim: 04.10.2015).

_____, “Is Today’s Europe a Land of Islam?”, *The Muslim World League Journal*, c. 43, sy. 8, s. 40-47.

Aybay, Rona, *Yabancılar Hukuku*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

“Azınlık Fıkhi Çözüm mü?”, *Perspektif*, ed. Ebubekir Sifil, Kasım 2014, sy. 235, s. 1-68.

el-Bâhüseyn, Yakup b. Abdulvehhab, *Kâidetü’l-meşakka teclibü’t-teysîr*, Mektebetü’r-rüşd, Riyad 2005.

Bâkâdir, Ebubekir, “el-Ekalliyyâtü’l-İslâmiyye ve hukuku’l-insan”, *Ebhâs: Camiatü Melik Abdülaziz*, Cidde, s. 39-52.

Baktır, Mustafa, *İslâm Hukukunda Zaruret Hali*, Akçağ Yayıncılık, Ankara 1981.

_____, “Umûmü’l-belvâ”, *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s. 155-156.

Bâz, Abdülaziz, “el-Ekalliyyâtü’l-İslâmiyye: zurûfuhâ, âmâluhâ, âlâmuahâ”, *Mecelletü’l-Buhûsi’l-İslâmiyye*, Suudi Arabistan 1986, sy. 16, s. 338-346.

el-Bessâm, Abdullah, “Hel el-esahhu tayinü’l-müftîn ev inşâu mecmain fıkhiyyin fi Amriyka li’l-ekalliyyâtü’l-İslâmiyye”, *Mecelletü’l-Mecmai’l-Fıkhiyyi’l-İslâmî*, 1996, sy. 10, s. 45-57.

Berki, Osman Fazıl, *Devletler Hususi Hukuku*, Nur Matbaası, Ankara 1949.

Bilge, Mustafa, “Râbitatü’l-âlemi’l-İslâmî”, *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, s. 378-379.

Bozkurt, Gülnihal, “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara 1993, s. 49-59.

Brown, Alexandra, “Constructions of Islam in the Context of Religious Arbitration: A Consideration of the “Shari’ah Debate” in Ontario, Canada”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, London 2010, c. 30, sy. 3, s. 343-356.

Budak, Zekeriya, *Al-Bouti’s Attitude Towards Fiqh al-Aqalliyyât*, Islamic Jurisprudence for Muslim Minorities in non-Islamic Societies, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Leiden 2011.

el-Bûtî, Muhammed Said, *Davâbitü’l-maslaha fi’ş-şeriati’l-İslâmiyye*, Müessesetü’r-risâle, Beyrut 1982.

Büchler, Andrea, *Islamic Law in Europe*, Ashgate, London 2011.

- Caeiro, Alexander, “The Power of European Fatwas: The Minority Fiqh Project and The Making of an Islamic Counterpublic”, *Journal Middle East Studies*, 2010, s. 42, 435-449.
- Canatan, Kadir, *Avrupa’da Müslüman Azınlıklar*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Christelow, Allan, *Muslim Law Courts and the French Colonial State in Algeria*, Princeton University, New Jersey 1985.
- el-Cîzânî, Muhammed b. Hüseyin, *Fıkhü’n-nevâzil*, I-IV, Dâru İbnü’l-Cevzî, Demmam 1433.
- _____, *Hakikatü’z-zarûrati’ş-şeriyye ve tatbîkâtuhâ’l-muâsıra*, Mektebetü dâru’l-minhâc, Riyad 1435.
- el-Cübûrî, Abdullah b. Muhammed, “el-Ekalliyâtü’l-müslime ve tegayyürü’l-fetvâ”, *Mecelletü’l-Mecmai’l-Fıkhî’l-İslâmî*, Suudiyye 2013, sy. 29, s. 169-240.
- Çalış, Halit, *İslâm’da Kolaylaştırma İlkesi*, Yediveren Yayınları, Konya 2004.
- Çalış, Halit, “Zaruret”, *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, s. 141-144.
- Çavuşoğlu, Naz, *Azınlık Hakları*, Su Yayınları, İstanbul 1999.
- Çelik, Mustafa, *Darulharb Fıkhı*, I-IV, Ölçü Yayınları, İstanbul [t.y.].
- Çiftçi, Durdu Baran, “Manik Coğunluk Depresif Azınlık: Azınlık Olma Hali Üzerine Psikolojik Bir Çözümleme Denemesi”, <http://ayrintidergi.com.tr/manik-cogunluk-depresif-azinlik-azinlik-olma-hali-uzerine-psikolojik-bir-cozumleme-denemesi/>, (erişim: 30.05.2016).
- Çuçak, Muhammed, *İslâm Hukukunda Azınlıkların İbadet Hakkı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- Dadaş, Mustafa Bülent, “Bir Fetva Belirleme Yöntemi Olarak Heyet İctihadı ve İslâm Dünyasında Bu Amaçla Kurulan Fıkıh Meclisleri”, *Bilimname*, XXVIII, Kayseri 2015, sy.1, s. 311-342.
- ed-Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer, *Takvimü’l-edille*, Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, Beyrut 2001.
- Demir, Yıldız, *İslâm Hukukunda Gönderme (Atıf) Teorisi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2007.

- ed-Derviş, Salih Muhammed, “Eseru’z-zarûra ve’l-hâce alâ ahkâmi mümareseti’l-ekalliyyâtî’l-müslime”, *Mecmau fikhi’ş-şeriatî bi-Amriyka*, Bahreyn 2007, s. 1-50.
- Dina, Taha, “Muslim Minorities in the West: Between Fiqh of Minorities and Integration”, *Electronic Journal of Islamic and Middle Eastern Law*, Switzerland 2013, c. 1, s. 1-36.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (ed. Kenan Seyithanoğlu, red. Hakkı Dursun Yıldız), I-IXV, Çağ Yayınları, İstanbul 1992-1993.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, “Maslahat”, *DİA*, XXVIII, İstanbul 2003, s. 79-94.
- Dûmân, Mustafa, *Zavâbitü’z-zarûrati’ş-şerîyye ve tatbikuhâ alâ fikhi’l-ekalliyyâtî’l-müslime fi Uvrubba*, Daru İbn Hazm, Beyrut 2013.
- E. Maret, Rebecca, “Mind the Gap: The Equality Bill and Sharia Arbitration in the United Kingdom” *Boston Collage International Law&Comperative Law*, c. 36, sy. 255, s. 255-283.
- Ebû Esmâ, “el-Ekalliyyâtü’l-Müslime – el-ağlebiyyetü’l-Müslime”, *Mecelletü’l-furkân*, Mağrib 1993, sy. 30, s. 6-8.
- Ebû Haraz, Ammâd Bekrî, “el-İttifak ve’l-iftirak fi’l-ameli’l-İslâmî: el-Ekalliyyâtü’l-müslime fi Uvrubbâ nemûzecen”, *Mecelletü’l-minber*, Sudan 2007, sy. 2, s. 161-165.
- Ebû Karaki, Mutahhar ve Raed Süleyman el-Fakir, “The Protection of Rights of Minorities under Jordanian and Indian Constitutions”, *Mecelletü’l-Ürdüniyye fi’l-kanun ve ulûmi’s-siyase*, sy. 1, s. 9-46.
- Ebû Süleyman, Abdülvehhad İbrahim, *Fikhü’z-zarûre ve tatbikâtuhu’l-muâsıra âfâk ve eb’âd*, el-Mahedü’l-İslâmî li’l-buhûs ve’t-tedrîb, Cidde 1993.
- Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm Hukuk Metodolojisi*, çev. Abdülkadir Şener, I-II, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1973.
- el-Ekalliyyâtü’l-müslime fi’l-âlem*, Anonim, I-III, Dâru’n-nedveti’l-âlemiyye, Riyad 1999.
- Ümâme, Adnan Muhammed, *el-İhkâm ve’t-takrir li-kaideti’l-meşakka teclübü’t-teysîr*, Müessesetü’r-risale, Beyrut 2004.

- Emon, Anver M., “Islamic Law and the Canadian Mosaic: Politics, Jurisprudence and Natural Accommodation”, <https://www.law.utoronto.ca/documents/emon/CBR-CanadianMosaic.pdf>, (eriřim: 25.05.2016).
- Eriř, İsmail, *The Dar Al-Islam and The Dar Al-Harb: A Discourse on The Crafting of a Muslim State*, The Faculty of The Graduate School of The University of Texas, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Texas 2000.
- Erol (Vahapoğlu), Ayten, *İslâm Devletler Hususi Hukukunda Yabancı Unsurlu İhtilaflar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.
- Ertâlîm, Müntehâ, *Meâlimü't-teysîr fî fıkhi'l-ekalliyyâtî'l-müslime inde's-şeyh Yusuf el-Karadâvî*, Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malezya 2006.
- Fakih Hüseyin, Ferec Ali, *Mazâhiru't-teysîr ve ref'u'l-harac*, Dâru Kuteybe, Dimařk 2003.
- Fayda, Mustafa, “Zimmî”, *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, s. 428-434.
- Fatani, İsmail Lütfî, *İhtilâfü'd-dâreyn ve eseruhu fî ahkâmi'l-münâkehât ve'l-muâmelât*, Dâru's-selâm, Kahire 1990.
- el-Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin, *el-Ahkâmu's-sultaniyye*, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Mektebetu Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evladuhu, Kahire 1966 (2. baskı).
- “Framework Convention For The Protection Of National Minorities And Explanatory Report”, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800c10cf>, (eriřim: 20.05.2016).
- Fishman, Shammai, “Fiqh al-Aqalliyyât: A Legal Theory for Muslim Minorities”, http://www.hudson.org/content/researchattachments/attachment/1148/20061018_monographfishman2.pdf, Hudson Institue, 2006, c. 1, sy. 2, s. 1-18.
- Gerek, Bekir, “Rusya Müslümanlarının Dünyü ve Bugünü”, *Diyanet Aylık Dergi*, Diyanet Yayınları, Ankara 2010, sy. 235, s. 24-25.
- Giriffiths, John, “What is Legal Pluralism?”, *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 1986, sy. 24, s. 1-55.

“Göç, Kentleşme ve Dindarlık”, *Diyanet Aylık Dergi*, Diyanet Yayınları, Ankara 2014, sy. 284, s. 1-84.

Gönenç, İsmail, *Dinlere Karşı Tarafsızlık Açısından İngiltere’de Din-Devlet İlişkisi (Müslüman Azınlık Örneği)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

Görgülü, Ülfet, “İslâm Hukukunda Kolaylık Prensibinin Yeri” *Diyanet İlmî Dergi*, İstanbul 2008, c. 44, sy.1, s. 79-92.

Görgün, Şanal, *Hukukun Temel Kavramları*, Verso Yayıncılık, Ankara 1991.

Gözübüyük, Şeref, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 1973.

Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar: III. Kutlu Doğum İlmî Toplantısı, İSAM, İstanbul 1998.

el-Haccâvî, Şerefuddin Musa b. Ahmed el-Makdîsî el-Hanbelî, *el-İknâ li tâlibi’l-intifâ*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, I-IV, Dâru âlemi’l-kütüb, Riyad 1999.

Hallaq, Wael b., *A History of Islamic Legal Theories*, Cambridge University Press, United Kingdom 1997.

Hamdâvî, Cemil, “Fıkhü’l-ekaliyyât ev fıkhü’t-teâruf” http://www.alukah.net/world_muslims/0/62061/#ixzz3wS6sVE2s, (erişim: 16.04.2016).

Hamidullah, Muhammed, *İslâm’da Devlet İdaresi*, çev. Hamdi Aktaş, Beyan Yayıncılık, İstanbul 1998.

Haremcâh, Murat, “el-Hareketü’l-İslâmiyye fi’l-garb”, *el-Müslimü’l-muâsır*, Mısır 1983, s. 29-54.

Hasan, Hüseyin Hamid, *Fıkhü’l-maslaha ve tatbikâtuhu’l-muâsıra*, el-Ma’hedü’l-İslami li’l-buhus ve’t-tedribü’l-bankü’l-İslami li’t-tenmiye, Cidde 1993.

_____, *Nazariyyetü’l-maslaha fi’l-fikhi’l-İslâmî*, Mektebetü’l-mütenebbi, Kahire 1981.

el-Hasenî, İsmail, “Kıraatün fi bünyeti fikhi’l-ekaliyyât”, *İslâmiyyetü’l-marife*, Lübnan 2002, sy. 30, s. 114-119.

- Hassan, Said Fares, "Fıkh al-Aqallıyyât: Negotiating Discourse of Tradition, Modernity and Reform" in *Faculty of Languages and Translation's Journal*, Al-Azhar University, Temmuz 2013, c. 5, sy. 2, s. 219-244.
- _____, "Azınlık Fıkhi: Gelenek, Modernite ve Reform Tartışması", *Perspektif*, İstanbul 2014, sy. 235, s. 26-29.
- Hatipoğlu Aydın, Duygu, "Hukuki Çoğullukta İktidar Problemi", *İÜHFM*, İstanbul 2014, c. LXXII, sy. 1, s. 487-506.
- Hayrâ, Vefa, "el-Ekallıyyât ve'l-istikrarü's-siyasî li'd-düvel", *Mecelletü Câmiati'l-emîr Abdulkâdir lil-ulûmi'l-İslâmiyye*, Cezayir 2012, sy. 31, s. 109-138.
- Hazır, Hayati, *Anayasa Hukuku*, Alter Yayıncılık, Ankara 2004.
- "Huiler", *Müslüman Halklar Ansiklopedisi*, (ed. Richard V. Weeks, trc. Komisyon), İnsan Yayınları, İstanbul 1990, I, 411-417.
- Israeli, Raphael, *Muslim Minorities in Modern States: The Challenges of Assimilation*, Transaction Publishers, USA 2009.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşkî, *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtâr*, I-X, Dârul-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994.
- İbn Âşur, Muhammed Tâhir, *Makâsıdu's-şer'iati'l-islâmiyye*, thk. Muhammed Tâhir Misavi, el-Besâir, [y.y.] 1998.
- İbn Beyye, Abdullah, *Sinâ'atü'l-fetvâ ve fikhü'l-ekallıyyât*, el-Merkezü'l-âlemî li'l-vasatiyye, Kuveyt 2008.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed ez-Zâhirî, *el-Muhallâ*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, I-XI, İdâretü't-Tıbaati'l-Müniriyye, Kahire 1347-1352.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah, *İ'lâmu'l-muvakkîn*, I-VI, Daru İbnü'l-Cevzî, Demmam 2003.
- İbn Kudâme, Abdurrahman b. Muhammed el-Makdîsî el-Hanbelî, *eş-Şerhu'l-kebir*, I-XII, Beyrut 1972.
- İbn Manzûr, Muhammed, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut 1997.
- İbn Mubarek, Cemil Muhammed, *Nazariyyetü'z-zarûrati's-şer'iyye hududuha ve davâbituha*, Dârul-vefa, Mansure 1988.
- İbrahim, Muhammed Yüsrî, *Fikhü'n-nevâzil li'l-ekallıyyâti'l-müslime te'silen ve tatbikan*, Dârul-yüsr, Kahire 2012, I-II.

- İmrânî, Muhammed, “Fıkhü’l-ekalliyyât min hilâli nemâzic”, *Mecelletü’l-meclis*, Mağrib 2011, sy. 11, s. 162-181.
- İnanç, Zeri, *Uluslararası Belgelerde Azınlık Hakları*, Ütopya Yayıncılık, Ankara 2004.
- Kalidi, Omar, “Muslim Minorities: Theory and Experience of Muslim interaction in non-muslim Societies”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, London 1989, c. 10, sy. 2, s. 425-437.
- el-Karadâvî, Yusuf, *Fi fikhî’l-ekalliyyâtî’l-müslime*, Dâru’ş-şurûk, Kahire 2001.
- _____, *Fiqh of Muslim Minorities*, al-Falah Foundation-Publication, Egypt 2003.
- _____, *Teysîrû’l-fikh li’l-müslimi’l-muasır*, Müessesetü’r-risale, Beyrut 2000.
- _____, *İslâm Fıkhnı Yeniden Okumak*, çev. Abdullah Kahraman, Nida Yayıncılık, İstanbul 2012.
- _____, “Kolay ve Çağdaş Bir Fıkha Doğru”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2004, sy. 3, s. 55-75.
- el-Karâfî, Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdurrahim, *ez-Zahîre*, thk. Muhammed Hacci, I-XIII, Dâru’l-garbi’l-İslâmî, Beyrut 1994.
- Karârât ve’t-tavsiyât: Mecmau’l-Fikhî’l-İslâmî bi’l-Hind en-nedevât*, Mecmau’l-Fikhî’l-İslâmî el-Hindî, Yeni Delhi 2010.
- el-Karârât ve’l-fetâvâ es-sâdirati ani’l-Meclisi’l-Uvrubbî li’l-iftâ ve’l-buhûs*, <http://e-cfr.org/new/>, (erişim: 20.05.2016).
- Kelebek, Mustafa, “İslâm Hukukunda Azınlık Hakları ve İmam Serahsî’nin Azınlık Haklarına Bakışı”, *Sofya Yüksek İslâm Enstitüsü Yıllığı*, 2010, sy. 2, s. 106-171.
- Kern, Soeren, “Europe’s Fatwa Factories”, <http://www.gatestoneinstitute.org/1857/europe-fatwa-factories>, (erişim: 15.05.2016).
- Kesgin, Hafsa, “Endülüs Fıkıh Geleneğinde Nevâzil Edebiyatı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, c. XVI, sy. 30, s. 157-181.
- Kettani, Houssani, “2010 World Muslim Population”, Proceeding of The 8th Hawaii International Conference on Aris and Humanities, Hawai 2010, <http://static1.1.sqspcdn.com/static/f/276285/11250012/1300262558670/kett>

ani-2010-world-muslim-population.pdf?token=4lON%2Be4Zaade%2BEs63%2BQ5Is%2BTX5Y%3D, (eriřim: 05.03.2016).

Kettânî, M. Ali, *The Muslim Minorities*, Mansell Publishing Limited, Newyork 1986.

_____, “The Problems of Muslim Minorities and Their Solutions”, *Muslim Communities in non-Muslim States*, İslamic Council of Europe, London 1980.

_____, “Muslims in non-Muslim Societies” *Journal of Muslim Minority Affairs*, 1990, c. 11, sy. 2, s. 226-233.

_____, “Muslims in non-Muslim Societies: Challenges and Opportunnities”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, London 1990, c. 9, sy. 2, s. 227-233.

_____, “Müslüman Azınlıkların Problemleri III”, *Müslüman Azınlıklar Dosyası*, çev. Ahmet Yalçın, Akabe Yayınevi, İstanbul 1985, s. 41-61.

Khadduri, Majid, *War and Peace in the Law of Islam*, The Johns Hopkins University, Baltimore 1955.

Khan, Âsif, *The Fiqh of Minorities – The New Fiqh to Subvert Islam*, Khalifa Publications, London 2004.

_____, “A Refutation of Fiqh al Aqalliyyât – A Jurisprudence to Assimilation”, <http://www.nusrah.com/en/articles/criticisms-refutations/1202.a-refutation-of-fiqh-al-aqaliyaat-%E2%80%93-a-jurisprudenc.htm>, (eriřim: 04.10.2015).

Khair, Bustami, “Who Applies Islamic Law in Non-Muslim Countries? A Study of the Sunnî Principle of the Governance of the Scholars”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, London 2007, c. 27, sy. 1, s. 79-91.

Kızılkaya Necmeddin ve Osman Yılmaz, “Venşerîsî”, *DİA*, XLIII, İstanbul 2013, s. 47-49.

el-Kindî, Abdurrezzak Abdullah, *et-Teysîr fi'l-fetvâ: esbâbuhû ve davâbituhû*, Müessesetü'r-risale, Beyrut 2008.

Kılıç, Doğan, *İnsan Hakları Çerçevesinde Azınlık Hakları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

Kırkinci, Mehmet, *Daru'l-harb Nedir?*, Cihan Yayınları, İstanbul 1988.

- Kumaş, Mehmet Salih, “Hukuki Çoğulculuk Bağlamında Osmanlı ve İsrail Hukuklarına Bir Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2006, c. 15, sy. 2, s. 18-22.
- Kurubaş, Erol, *Asimilasyondan Tanınmaya: Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları ve Avrupa Yaklaşımı*, Asil Yayınları, Ankara 2006.
- Kymlicka, Will, *Çokkültürlü Yurttaşlık*, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1998.
- Lûh, Muhammed Ahmed, “Fıkhü’l-ekalliyyât te’sîl ve tevcih”, http://www.drmalo.com/IMG/pdf/bh_fiqh-aqaliyyat.pdf, (erişim: 20.11.2015), s. 1-9.
- Lutov, Ahmed, *Bulgaristan’da Müslüman Azınlıklar (Dini Hayat ve Aile Yapıları)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- MacEoin, Denis, *Sharia Law or “One Law For All?”*, edit. David G. Green, Institute for the Study of Civil Society, London 2009.
- March, Andrew F., “Sources of Moral Obligation ton on-Muslims in the ‘Jurisprudence of Muslim Minorities’ (Fiqh al-aqalliyyāt) Discourse”, *Islamic Law and Society*, Leiden 2009, c. 16, sy. 1, s. 34-94.
- Mastura, Michael O., “The Status of Muslim Personal Law in Selected non-Muslim Countries”, London 1985, c. 6, sy. 1, s. 114-126.
- Masud, Muhammed Khalid, “İslamic Law and Muslim Minorities”, https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/16826/ISIM_11_Islamic_Law_and_Muslim_Minorities.pdf?sequence=1, (erişim: 20.04.2016).
- _____, “Being a Muslim in a Non-Muslim Polity”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, London 1989, c. 10, sy. 1, s. 118-128.
- el-Mâverî, Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed Habib Basrî, *el-Ahkâmü’s-sultaniyye*, Matbaatü’l-vatan, Kahire 1298.
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, İstanbul 1982.
- Mecelletü Mecmai’l-Fıkhî’l-İslâmî*, Cidde 1988, c. 4, sy. 3, s. 2665- 2685.
- Mecelletü Mecmai’l-Fıkhî’l-İslâmî*, c. 23, sy. 31, s. 6-10.
- Mechûdâtü’l-Mecma’* ve *incâzâtühü*, Mecmau’l-fıkhî’l-İslâmî el-Hindî, http://www.ifa-india.org/arabic.php?do=home&pageid=arabic_introduction, (erişim: 23.05.2016).

Mestiri, Mohammed, “From the Fiqh of Minorities to the Fiqh of Citizenship: Challenges of Conceptualizm and İmplementation”, *Rethinking Islamic Law for Minorities: Towards a Western-Muslim Identity*, http://www.jasserauda.net/new/pdf/kamil_fiqh_alaqalliyyaat.pdf, (eriřim: 04.10.2015).

el-Mevsuatü'l-fıkhiyye, Vizaretü'l-evkaf ve'ş-şuûni'l-İslâmiyye, I-XLI, Kuveyt 1993.

el-Meymî, Abdül'ati Abdülhamid, *Fıkhu'l-ekalliyyâti'l-müslime beyne'n-nazariyye ve't-tatbik*, Dâru'l-kelime, Mansure 2008.

Miller, Kathryn A., “Muslim Minorities and the Obligation to Emigrate to Islamic Territory: Two Fatwas From Fifteenth-Century Granada”, *Islamic Law and Society*, Leiden 2000, c. 7, sy. 2, s. 256-277.

Muslim Minorities in Non-muslim Majority Countries: The Islamic Movement in Israel as a Test Case, ed. Elie Rekhess ve Arik Rudnitzky, Telaviv University, Telaviv 2013.

Müslüman Azınlıklar Dosyası, çev. Ahmet Yalçın, Akabe Yayınevi, İstanbul 1985.

“Müslüman Azınlıklar”, *Diyanet Aylık Dergi*, Diyanet Yayınları, Ankara 2010, sy. 235, s. 1-64.

Najimdeen, Bakare, “From the Fiqh of Minority to Cosmopolitan Fiqh an Analysis”, *Policy Perspectives*, 2014, c. 11, sy. 1, s. 33-45.

_____, “From the Fiqh of Minority to Cosmopolitan Fiqh: An Analysis of European Muslim Struggle”, https://www.researchgate.net/profile/Najimdeen_Bakare/publication/284157361_From_the_Fiqh_of_Minority_to_Cosmopolitan_Fiqh_An_Analysis/links/568e38a308aead3f42ee9811.pdf/download?version=va, (eriřim: 25.05.2016).

en-Neccâr, Abdülmecid, “Nahve te'sîlin fıkhiyyin li'l-ekalliyyâti'l-müslime bi'l-müctemeâti'l-garbiyye”, http://www.islamtoday.net/files/w_e_di/P_17.htm, (eriřim: 05.10.2015).

Nielsen, Jorgen S., “Muslim Minorities in the West”, *Journal of Islamic Studies*, Oxford University Press, 1996, c. 7, sy. 1, s. 128-129.

Nomer, Ergin, *Devletler Hususi Hukuku*, Beta Yayınevi, İstanbul 2011 (19. Baskı).

_____, *Vatandaşlık Hukuku*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.

- Okutan, Çağatay, “Teori ve Uluslararası Metinlerde Azınlık Tanımı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara 2002, s. 59-75.
- Oral, Kenan, *Avrupa Fetva ve Araştırma Meclisi’nin Yapısı ve Fetva Yöntemi*, Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı, Uzmanlık Tezi, Ankara [t.y.].
- Oran, Baskın, *Türkiye’de Azınlıklar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005 (2. baskı).
- Othman, Norani, *Sharia Law and the Modern Nation-State; A Malaysian Symposium*, Friedrich-Naumann-Stiftung, Kuala Lumpur 1994.
- Otto, Jan Michiel, *Sharia and National Law*, The American University in Cairo Press, Egypt 2010.
- Oxford Encyclopedia of Modern Islamic World*, ed. John L. Esposito, I-IV, New York 1995.
- Özel, Ahmet, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı: Darulharb-Dârulislam*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.
- _____, “Dârulharb”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 536-537.
- _____, “Dârulislâm”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 541-543.
- _____, “Müste’men”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 140-143.
- Özkanat, Burçin, “Avrupa Birliği’nin Azınlık Haklarına Yaklaşımı: Romanya’daki Türk-Müslümanlar Örneği”, *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - II*, İstanbul 2013, s. 445-460.
- Parray, Tauseef Ahmad, “The Legal Methodology of “Fiqh al-Aqalliyyāt” and Its Critics: An Analytical Study”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, London 2012, c. 32, sy. 1, s. 88-107.
- Patan, Emin, “Kırım Müslümanları”, *Diyanet Aylık Dergi*, Diyanet Yayınları, Ankara 2010, sy. 235, s. 21-23.
- Pazarcı, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk*, Turhan Kitabevi, Ankara 2007 (5. Baskı).
- Pipes, Daniel, “Enforce Islamic Law in Canada”, <http://www.danielpipes.org/2989/enforce-islamic-law-in-canada>, (erişim: 25.05.2016).
- Preece, Jennifer Jackson, *Ulusal Azınlıklar ve Avrupa Ulus Devlet Sistemi*, çev. Ayşegül Demir, Donkişot Yayınları, İstanbul 2001.

Ramadan, Tariq, *To Be A European Muslim*, The Islamic Foundation, Liecester 1999.

_____, *Western Muslims and The Future of Islam*, Oxford University Press, Newyork 2004.

er-Râvî, Ahmed, “el-Ekalliyyâtü’l-müslime vâkıan ve fıkhan”, www.ahlalhdeeth.com, (erişim: 21.11.2015), Kuveyt 2013, s. 1-29.

Rekness, Elie and Arik Rudnitzky, *Muslim Minorities in Non-muslim Majority Countries: The Islamic Movement in Israel as a Test Case*, Tel Aviv University, Tel Aviv 2013.

Reşid Rıza, Muhammed, *Fetâvâ’l-İmam Muhammed Reşid Rıza*, thk. Selâhaddin el-Müneccid ve Yusuf Kazma Huri, I-IV, Dârul-kitabi’l-cedid, Beyrut 1970.

er-Rıfâî, Sâlim b. Abdulgânî, *Ahkâmu’l-ahvâli’ş-şahsiyye li’l-müslimîn fi’l-garb*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2002.

“Riâyetü’l-ekalliyyâti’l-müslime”, *Mecelletü Mecmai’l-Fıkhi’l-İslâmî ed-Devlî*, 2005, sy. 4, c. 16, s. 375-435.

es-Sa’d, Abdullah b. Abdurrahman, *et-Teyşîr beyne’l-meşrû’ ve’l-memnû’*, Dâru’l-muhaddis, Riyad 2013.

Sahnûn, Abdüsselam b. Said b. Habib Tenûhî, *el-Müdevvenetü’l-kübrâ*, I-IV, Matbaatü’l-hayriyye, Kahire 1324.

Shadid, Wasif ve Sjoerd Van Koningsveld, “Gayrimüslim Yönetime Bağlılık: İslâm Fıkhdaki Tartışmaların ve Bazı Modern İslâmcıların Görüşlerinin Analizi”, çev. Hacı Mehmed Günay, <http://www.usuldergisi.com/img/USL2004207-WShadidSVanKoningsveldHMGunay.pdf>, (erişim: 20.06.2016), s. 155-188.

“Sharia Law in Britain: A Threat to One Law for All & Equal Rights”, http://www.onelawforall.org.uk/wp-content/uploads/New-Report-Sharia-Law-in-Britain_fixed.pdf, (erişim: 25.05.2016).

Shavit, Uriya, “The Wasatî and Salafî Approaches to the Religious Law of Muslim Minorities”, *Islamic Law and Society*, Leiden 2012, sy. 19, s. 416-457.

- es-Sebîl, Muhammed b. Abdullah, “Risale fî müşâreketi’l-müslim fi’l-intihabât mea gayri’l-müslimîn”, *Mecelletü’l-Mecmai’l-Fıkhiyyi’l-İslâmî*, 2004, c. 15, sy. 18, s. 323-335.
- Selâme, Muhammed b. Derviş b. Muhammed, *el-Ekalliyyâtü’l-İslâmiyye ve mâ yeteallaku bihâ min ahkâmin fi’l-ibâdât ve’l-imârât ve’l-cihad*, Camiatü Ümmü’l-Kurâ, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Suud 1421.
- es-Serahsî, Ebûbekir Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, I-XXX, Matbaatü’s-saade, Kahire 1324-1331.
- _____, *Şerhü’s-siyeri’l-kebir*, thk. Selahaddin el-Müneccid, I-V, Camitaü’d-Devli’l-Arabiyye, Kahire 1971.
- Seviğ, Muammer Raşit ve Vedat Raşit Seviğ, *Devletler Hususi Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul 1967 (4.baskı).
- Siddiqi, Faizul Aqtab, “Family Law, Minorities and Legal Pluralism: Should English Law Give More Recognition to Islamic Law?”, <http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/law/migrated/documents/matpowerpoint.pdf>, (erişim: 15.05.2016).
- Siddiqi, Muhammed Yasin Mazhar, *The Prophet Muhammad: A Role Model for Muslim Minorities*, The İslamic Foundation, Leicestershire 2006.
- Sifil, Ebubekir, “Azınlık Fıkhi Mevcut Duruma Meşruiyet Kılıfı Giydirmeye Çabasıdır”, *Perspektif*, İstanbul 2014, sy. 235, s. 42-45.
- eş-Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas, *Kitabü’l-üm*, thk. Ali Muhammed ve Adil Ahmed, I-X, Dâru ihyai’t-turâsi’l-Arabî, Beyrut 2001.
- eş-Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed, *el-Muvâfakât*, I-VI, Dâru İbn Affân, Huber 1997.
- _____, *el-Muvâfakât*, çev. Mehmet Erdoğan, I-II, İz Yayıncılık, İstanbul 1990.
- Şeybân, Muhammed Abdullah, *el-Kavâidü’l-ekserü iltisâkan bi-fıkhi’l-ekalliyyât*, Câmîatü Ümmü Dermani’l-İslâmiyye, Sudan 2009.
- eş-Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf eş-Şâfiî, *el-Mühezzeb*, I-II, Kahire 1958 (II. baskı).
- “Taha Câbir al-Alvânî: İslâm Âlimlerinden Beklentilerimiz Var”, *Perspektif*, Kasım 2014, sy. 235, s. 36-37.

- Tatarlı İbrahim, “Celâleddin Rûmî Mevlana ve İnsan Hakları”, *İnsan Ulus Ve Azınlıklar Hakları Onların Yurtiçi ve Uluslararası Hukuksal Düzeni ve Bulgaristan’da Uygulanmalarının Sorunu*, Sofya 2009.
- Toluner, Sevin, *Milletlerarası Hukuk Dersleri Devletin Yetkisi: Yer ve Kişiler Bakımından Çevresi ve Niteliği*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 1989 (4. baskı).
- Tubulyak, Süleyman Muhammed, *el-Ahkâmu’s-siyasiyye li’l-ekalliyyâti’l-müslime fi’l-fikhi’l-İslâmî*, Dâru’n-Nefâis & Dâru’l-Beyârik, Beyrut 1997.
- Türcan, Talip, *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.
- _____, “Tedrîc”, *DİA*, XL, İstanbul 2011, s. 265-267.
- Türk Hukuk Lügatı*, Türk Hukuk Kurumu, Ankara 1944.
- Udeh, Abdülkadir, *et-Teşriü’l-cinaıyyü’l-İslâmî: mukarenen li-kanuni’l-vad’i*, I-II, Dârul-kâtibi’l-Arabî, Beyrut [t.y.].
- el-Venşerîsî, Ebû Abbas Ahmed b. Yahya et-Tilimsânî, *Mi’yâru’l-mu’rib ve’l-camii’l-Mağrib*, I-XIII, Dâru’l-garbi’l-İslâmî, Beyrut 1981.
- Willson, Jemma, “The Sharia Debate in Britain: Sharia Councils and the Oppression of Muslim Women”, https://www.abdn.ac.uk/law/documents/jemma_wilson.pdf, (erişim: 10.05.2016).
- Yörük, Abdülhak Kemal, *Devletler Hususi Hukuku*, Tan Matbaası, I-III, İstanbul 1937-1938.
- Yalar, Mehmet, *Gayrimüslim Bir Ülkede İslâmî Hayatın Problemleri*, Emin Yayınları, İstanbul 1993.
- Yaman, Ahmet, “Siyer”, *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 316-319.
- Yaran, Rahmi, *İslâm Fıkhiında İhtiyaç Kavramı ve Kurumsallaşması*, Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2007.
- Yaran, Rahmi, “İhtiyaç”, *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 573-574.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil, “Mecmau’l-fikhi’l-İslâmî”, *DİA*, XXVIII, İstanbul 2003, s. 258-259.

Yousif, Ahmad, "Islam Minorities and Religious Freedom: A Challenge to Modern Theory of Pluralism", *Journal of Muslim Minority Affairs*, London 2000, c. 20, sy. 1, s. 29-42.

Yusuf el-Kavâsimî, Emel, *Fıkhü'l-ekalliyyâti'l-müslime fi mesâili'l-ahvâli's-şahsiyye*, Ürdün Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ürdün 2006.

ez-Zerkâ, Mustafa Ahmed, *İslâm Hukuk Ekolleri ve Maslahat Prensibi*, haz. Ali Pekcan, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007.

Zeydân, Abdülkerim, *Ahkâmü'z-zimmiyyin ve'l-müste'menin fi dari'l-İslâm*, Mektebetü'l-kuds, Bağdat 1982.

_____, *Hâletü'z-zarûra fi's-şeriatı'l-İslâmiyye*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1988.

Zuhaylî, Mustafa Vehbe, *Asaru'l-harb fi fikhi'l-İslâmî*, Dâru'l-fıkr, Dımaşk 1983.

<http://www.ahram.org.eg/Archive/2004/9/15/REPO1.HTM>, (erişim: 23.05.2016).

<http://www.aljazeera.net/programs/religionandlife>, (erişim: 23.05.2016).

<http://www.alarabiya.net/articles/2005/09/09/16628.html>, (erişim: 23.05.2016).

www.alwani.net, (erişim: 20.05.2016).

<http://www.amjaonline.org/en/>, (erişim: 14.04.2016).

<http://arabic.cnn.com/world/2014/03/23/uk-islamic-law>, (erişim: 23.05.2016).

<http://assiwar.org/>, (erişim: 23.05.2016).

http://books.rafed.net/view.php?type=c_fbook&b_id=89, (erişim: 23.05.2016).

<https://ebubekirsifil.com/ebubekir-sifil-hakkinda-kimdir/>, (erişim: 18.06.2016).

<http://e-cfr.org/new/>, (erişim: 15.05.2016).

<http://e-cfr.org/new/members/>, (erişim: 22.05.2016).

<http://en.themwl.org/>, (eriřim: 14.04.2016).

<http://www.fiqhcouncil.org/>, (eriřim: 13.04.2016).

<http://fiqh.islammessage.com/NewsDetails.aspx?id=3284>, (eriřim: 23.05.2016).

<https://fiqhoflife.wordpress.com/2015/03/06/154/>, (eriřim: 15.05.2016).

<http://www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/item/4461>, (eriřim: 23.05.2016).

<http://www.icna.org/>, (eriřim: 13.04.2016).

<http://www.ifa-india.org/arabic.php>, (eriřim: 20.05.2016).

<http://www.isna.net/>, (eriřim: 15.04.2016).

<http://iumsonline.org/en/>, (eriřim: 15.05.2016).

<http://iumsonline.org/en/iums123/members/sheikh-yusuf-al-qaradawie/>, (eriřim: 20.05.2016).

<http://iumsonline.org/en/iums123/press-releases/iums-mourns-iraqi-guide-taha-jabir-al-alwani-prominent-islamic-jurisprudence-fiqh-america/>, (eriřim: 21.05.2016),

<http://www.al-madina.com/node/401183/risala>, (eriřim: 23.05.2016).

www.almaktba.com/out.php?bid=138, (eriřim: 20.05.2016).

<http://www.matribunal.com/>, (eriřim: 14.04.2016).

<http://www.sasapost.com/translation/in-defense-of-sharia-law/>, (eriřim: 20.05.2016).

<http://static1.1.sqspcdn.com/static/f/276285/11250012/1300262558670/kettani-2010-world-muslim-population.pdf?token=Ec8b7U82U%2FwuiaiiOxfoVb%2F%2FaJg%3D>, (eriřim: 07.03.16).

<http://www.swissinfo.ch/ara/>, (eriřim: 23.05.2016).

<http://www.sharqforum.org/ar/articles/5671538e69702d4680510000>, (eriřim: 23.05.2016).

<http://taghrib.org/pages/content.php?tid=6>, (eriřim: 23.05.2016).

<http://www.oujdacity.net/national-article-31717-ar/national-article-31717-ar.html>,
(eriřim: 20.05.2016).

<http://www.oujdacity.net/international-article-7005-ar/international-article-7005-ar.html>, (eriřim: 23.05.2016).

www.qaradawi.net, (eriřim: 20.05.2016).

<http://www.swissinfo.ch/ara/>, (eriřim: 14.04.2016).

<http://tariqramadan.com/english/>, (eriřim: 20.05.2016).

<http://themwl.org/web/content>, (eriřim: 25.06.2016).

<http://www.ump.ma/index.php/ar/>, (eriřim: 25.05.2016).

https://www.uni-muenster.de/ArabistikIslam/Forschen/Legal_Pluralism.html,
(eriřim: 23.05.2016).

<https://units.imamu.edu.sa/Conferences/3cifmm/profile/pages/Participation.aspx>,
(eriřim: 23.06.2016).

http://www.uws.edu.au/_data/assets/pdf_file/0006/279033/CMS2001-Shariah-conference-1-HR1.pdf, (eriřim: 28.05.2016).

<http://www.youm7.com/story/0000/0/0/-/124365#.VxP8otSLTIU>, (eriřim: 23.05.2016).

<http://www.youm7.com/story/2016/5/24/>, (eriřim: 26.06.2016).